

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 13.18.573 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 371.035.5+371.035.6

КАДЕНОВА ЖАННАТ ТОКТОМАМАНОВА

**«МАНАС» ЭПОСУНДА БАЛА МАНАСТЫН ИНСАН, ПАТРИОТ
КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫНДА ЭЛДИК ТАРБИЯ САЛТТАРЫНЫН
РОЛУ**

**13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн
тарыхы**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

филология илимдеринин доктору,
профессор Байгазиев С.О.

Ош – 2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА. «МАНАС» ЭПОСУН ПАТРИОТ ИНСАНДЫ ТАРБИЯЛОО БОЮНЧА САЛТТЫК БИЛИМДЕРДИН БУЛАГЫ КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1. Ааламдашуу доорунда элдин тарбия салттарын актуалдаштыруунун социалдык педагогикалык өбөлгөлөрү.....	9
1.2. «Манас» эпосундагы балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн тарыхы жана азыркы абалы.....	20
Биринчи глава боюнча корутунду	30
II ГЛАВА. «МАНАС» ЭПОСУНДА БАЛДАРДЫ МЕКЕНЧИЛ ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН САЛТТЫК СИСТЕМАСЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	
2.1. Эпостогу балдарга багышталган элдик салт ырым-жырымдардын тарбиялык мааниси.....	33
2.2. Бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун факторлору жана «табийгый тарбиячылар» институту.....	62
2.3. Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык формалары, методдору, ыкмалары.....	85
2.4. «Манас» эпосу аркылуу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоонун тарыхы жана өнүгүш тенденциялары.....	106
Экинчи глава боюнча корутунду	138
Жалпы жыйынтыктар жана практикалык сунуштар	141
Пайдаланган адабияттардын тизмеси	145

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ар бир эл өзүнүн тарыхын, руханий мурастарын, ырым-жырым, салтын эстен чыгарбай аздектеп, келээр муун тарабынан уланып, өркүндөп кетиши үчүн талбай кам көрмөйүн маданият жаатында башка калктар, мамлекеттер менен тең ата даража күтө албайт. Анткени, «Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт, салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз инсан болбойт, инсансыз улут болбойт» (Волков Г.Н.). Ошону менен бирдикте муундарды мындай баалуулуктарга ээ кылуунун идеалдары байыркы замандан эле элдин тутумунда туруктуу жашап келген элдик оозеки чыгармаларда көбүрөөк сакталаарын К.Д. Ушинский төмөнкүчө белгилеген: «Ар кандай улут ырдан баштап, макал, жомокторунан азыркы роман, драмаларына чейин адам кандай болуш керектиги жөнүндөгү түшүнүктөрүн, ишенимдерин бекемдеп келет. Ошол идеалдуу адамды жан дүйнөсүнө жакын бардык сапаттар менен асылдандырат. Ал аркылуу эл өзүн-өзү аңдоо даражасын, жакшы жана жаман насили тууралуу көз караштарын, абийирин туйгузат. Ал улуттун өнүгүшүн коштоп, пейил мүнөзүнүн калыптанышына таасир этет.» – деп жазган. Кыргыз педагогикалык маданиятынын тарыхында ошондой мурастардын эң орчундуусу “Манас” эпосу. “Манас” эпосунун кыргыз элинин дүйнө таанымы менен таалим-тарбия тарыхында олуттуу орду бар мураска атайылап педагогикалык өңүттөн кайрылбаган окумуштуулар деле даана айрымалап баалашкан. Алсак, XIX кылымда Ч. Валиханов эпосту «Кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламаларынын бир мезгилге келтирилген, жеке бир адамдын – Манас баатырдын тегерегине топтолгон энциклопедиялык, диндик, медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилелери орун алган» - деп баалаган[99, 596]. Ал эми Б. Юнусалиев 1958-жылы эпостун кыскартылып бириктирилген вариантына жазган кириш сөзүндө «Манас» жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин милдетин аткарып келген» – деп жазган [292, 3].

«Кыргыз Республикасынын «Манас» жөнүндөгү мыйзамында» (2011-ж.) улуу дастандын муундарды социалдаштыруудагы руханий-педагогикалык

функциясы даана аныкталган. Ал эми 2013-жылы КРдин билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясында кабыл алынган ««Манас» эпосун мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясында» эпостун таалим-тарбия ишинин ресурстук базасы катары мааниси төмөндөгүчө белгиленген: “«Манас» эпосун окутуу жаш муундарда тарыхый эс тутумду, патриоттуулукту, мекенчилдикти, достук сезимдерди, бир сөз менен айтканда, улуттук иденттүүлүктү, этномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу, бул аркылуу кыргыз мамлекетинин руханий пайдубалын бекемдөө жана өлкө ичиндеги биримдикти, улут аралык ынтымакты чыңдоо үчүн аба менен суудай зарыл” [60, 521-522-бб.].

Улуу мурастын таалим-тарбиялык идеялары туралуу изилдөөлөр көп кырдуу аспекти камтыйт. “Манас” эпосун педагогикалык мурас катары изилдөөнүн теориялык-методологиялык маселелери Г.Н. Волков, А.Э. Измайлов Т.О. Ормоновдордун, этнопедагогикалык билимдердин компоненти катары А. Алимбеков, С.Байгазиев, С.Иптаров Б.Исаков, А.Муратовдун, эпос аркылуу окуучу жаштарды тарбиялоо, мугалим кадрларын даярдоо маселелери Г. Абдымомунова, Ф. Баитова, Д. Саалиевалардын эмгектеринде каралган. Арийне, жогорку авторлордун эмгектери эпостун таалим-тарбия чөйрөсүндөгү ордун таанып билүүгө өбөлгө боло алат. Ошону менен бирдикте аталган эмгектер мурастагы педагогикалык билимдердин табиятын толук таануу үчүн жетишсиз. Айрыкча, эпостогу инсанды бармактайынан баштап калыптандыруунун факторлору, методдору туралуу тарыхый педагогикалык билимдер атайын талдоого алынган эмес. Мындай абал кезегинде “Манас” эпосун таалим тарбия чөйрөсүндө колдонуу багыттарын конкреттештирүүдө кыйынчылык жаратып келүүдө.

Ошентип, “Манас” эпосун бүгүнкү таалим-тарбия ишинде өзгөчө мекенчилдикке тарбиялоодо колдонуу талаптары менен эпостун мазмунунда чагылдырылган мекенчил инсанды калыптандыруу багытындагы элдик билим тажрыйбалардын табияты туралуу илимий рационалдуу билимдердин жетишпестигинин ортосунда олуттуу айырма, *карама-каршылык* бар.

Жогоруда аталган жагдайлар биздин диссертациябыздын **актуалдуулугун** тастыктайт. «Манас» эпосундагы мекенчил инсандын жетилүү эволюциясы жана анын педагогикалык факторлору учурдагы этнопедагогиканын талаптарына ылайык иликтеп-изилдөөнүн зарылдыгын көрсөттү. Теманы тандоо дал ушул жагдайларга негизделип анын проблемасы «Манас» эпосунда балдарды мекенчилдикке тарбиялоо жаатындагы билим жана тажрыйбалар кандай болгон?» - деп формулировкаланды.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш КР Билим берүү жана илим министрлигинин «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы» жана Кыргыз-Өзбек университетинин илим-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: «Манас» эпосунда бала Манастын инсан, патриот катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролун ачып көрсөтүү.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

1. «Манас» эпосун балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн азыркы абалын аныктоо.

2. «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун факторлоруна жана «табийгый тарбиячылар» институтуна талдоо жүргүзүү.

3. Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык формаларын, ыкмаларын ачып көрсөтүү.

4. «Манас» эпосунун баалуулуктарын азыркы жаштарды тарбиялоодо колдонуу боюнча тажрыйбалардын өнүгүү тенденцияларын ачып көрсөтүү жана аларды илимий жактан баалоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: «Манас» эпосундагы «бала Манасты инсан, патриот катары калыптандыруу» түшүнүгү салттык тарбиянын модели катары илим айдыңынан ачылып көрсөтүлдү; «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун

салттык факторлору, «табийгый тарбиячылар»институту, методдору, ыкмалары кыргыздын элдик педагогикасынын компоненти катары талдоого алынды; «Манас» эпосунун педагогикалык баалуулуктарын азыркы окуучу жаштарды тарбиялоодо колдонуу боюнча тажрыйбалардын тарыхы жана өнүгүш тенденциялары талдоого алынып, илимий-педагогикалык баа өлчөмүнөн өткөрүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары кыргыз мектептеринин окуучуларын тарбиялоонун мазмунун, формаларын, методдорун өркүндөтүүдө эске алынышы мүмкүн. Изилдөөнүн материалдары мектептин “Кыргыз адабияты” сабагынын “Манас” эпосуна байланыштуу окуу материалдарынын мазмундук чектерин кеңейтүүгө ресурстук база катары колдонууга болот.

Изилдөөнүн материалдары жогорку педагогикалык окуу жайларындагы «Педагогика тарыхы», «Педагогикалык теориялар, системалар жана технологиялар», «Манас таануу», «Этнопедагогика» сабактарынын окуу программаларын, окуу китептеринин мазмунун өркүндөтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. «Манас» эпосун руханий -педагогикалык дөөлөт жана балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча билимдердин булагы катары изилдөөнүн азыркы абалы;
2. «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык факторлорунун жана «табийгый тарбиячылар» институтунун тарыхый этнопедагогикалык анализи.
3. «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык методдору, ыкмаларынын тарыхый этнопедагогикалык анализи.
4. «Манас» эпосунун педагогикалык баалуулуктарын азыркы окуучу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоодо колдонуу боюнча тажрыйбалардын тарыхы жана өнүгүш тенденциялары.

Изилдөөчүнүн илимге кошкон жеке салымы: кыргыз жана дүйнөлүк педагогика илиминин соңку жетишкендиктерине таянылып алгачкы жолу «Манас» эпосундагы баатыр Манастын мекенчил инсан катары калыптанышы тууралуу идеялар кыргыз эл педагогикасы менен бирдикте аныкталды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы (апробациясы).

Илимий изилдөөнүн жүрүшү жана жыйынтыктары Кыргыз-Өзбек университетинин педагогика жана башталгыч билим берүүнүн усулу, кыргыз филологиясы кафедраларында талкууланып жана коррекцияланып турду.

Диссертациялык иштин концепцияларынын негизинде Эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда (Россия, Түркия, Казакстан, Кыргызстан) билдирүүлөр жасалды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Иштин негизги жоболору КР ЖАК талап кылган жалпы 20 макалада (анын ичинен 6 макала чет өлкөдөн) чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, эки главадан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (293), 2 таблицадан, 2 сүрөттөн турат. Жалпы көлөмү – 170 бет.

Кириш сөздө теманын актуалдуулугу далилденип, изилдөөнүн максаты менен милдеттери аныкталып, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси көрсөтүлдү, коргоого коюлуучу жоболор чагылдырылды.

Биринчи глава «Манас» эпосун патриот инсанды тарбиялоо боюнча салттык билимдердин булагы катары изилдөөнүн теориялык негиздери» деп аталып, анда ааламдашуу доорунда элдин тарбия салттарын актуалдаштыруунун социалдык педагогикалык өбөлгөлөрү, «Манас» эпосундагы балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн тарыхы жана азыркы абалы каралат.

Экинчи глава «Манас» эпосунда балдарды мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык системасынын чагылдырылышы» деп аталат жана анда эпостогу балдарга багышталган элдик салт, ырым-жырымдардын тарбиялык мааниси, бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун факторлору жана ага таасир эткен тарбиячы инсандардын ишмердүүлүктөрү, Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык формалары, методдору, ыкмалары талдоого алынат. «Манас» эпосу аркылуу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоонун тарыхы жана өнүгүш тенденциялары, бала Манастын образы, жүрүш-турушу аркылуу бүгүнкү мектеп окуучуларын, студенттерди мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык шарттары, тарыхый эволюциясы жана ал процесстин модели чагылдырылат.

Жалпы корутундуда изилдөөнүн мазмунунан келип чыккан негизги жыйынтыктар жана практикалык сунуштар берилди.

I ГЛАВА. «МАНАС» ЭПОСУН ПАТРИОТ ИНСАНДЫ ТАРБИЯЛОО БОЮНЧА САЛТТЫК БИЛИМДЕРДИН БУЛАГЫ КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Ааламдашуу доорунда элдин тарбия салттарын актуалдаштыруунун социалдык педагогикалык өбөлгөлөрү

Дүйнө азыр аябай татаалдашты, цивилизация жалпы планетаны интернет желелери менен бир айылга айландырып салды. Кайсыл жерде эмне окуя болуп жаткандыгын маалымат булактары жана социалдык түйүндөр заматта ааламга кабарлап турат. Жер шарынын жашоочулары төрт-беш гана негизги тилдин (англис, кытай, немец, француз, орус) курчоосунда калып, калган тилдер жыл өткөн сайын колдонуучуларын азайтууда. Ааламдашуу доору улуттук маданияттарды, элдик салттарды унуткарып, адамдарды окшоштуруп, жакындатып жатат. Мунун бир көрүнүшү улутту сактап келген, таалим-тарбия идеяларын муундан-муунга жеткирип келген тилдер. Тилин жоготкон калк – элдик педагогикасын, жалпы этникалык идентүүлүгүн жоготот. XX кылымдын башында Борбор Азияда лакай, барлас, коңурат деген улуттар болгондугу жазылып калган. Кийин бул улуттар башка элдерге сиңип кетти. Ушул эле мезгилде Түндүк Сибирь аймагында 45 түрдүү улут катталган. Бир кылымга жетпей кет, ительмен, керек, негидал деген улуттар жок болуп кеткен. Эң деген элден 200 гана адам калган, алар да орусча сүйлөйт, тофалар деген улуттан 722 гана жан катталган, ошолордун 2 гана пайызы эне тилин билет, алеуттардан да 644 гана адам калды, алардын да 95%ы өз эне тилин билбейт. Эң негизгиси аларда эне тилинде окутуу токтотулган.

Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында да кыргыз тили жыл өткөн сайын кысылууга дуушар болууда. Ата-энелер кыргыз мектептерине балдарын берүүгө кызыкпай жатат. Өлкөдө миграциялык процесс күчтүү болгондуктан, бүтүрүүчүлөр эмгек рыногунда Орусия Федерациясын тандап алууда. Ал жакта орус тилин жакшы билүүнү талап кылат. Кыргыз мектептерин бүтүргөндөр Кыргыз Республикасында жогорку окуу жайларында, чет элдик фирмаларда,

кичи ишканаларда, ири өндүрүш тармактарында, мамлекеттик бийлик органдарында жумушка алынбайт. Анткени алар англис жана орус тилин билүүнү талап кылат да, кыргыз тилин билүү милдеттендирилбейт. Таланттуу жана генетикалык жактан мыкты окуучуларды Бишкекте жана Ошто орус, англис, түрк тилдердеги мектептер көбүрөөк тартып алууда. Ааламдашуу процесси алып келген мына ушул көрүнүштөр да элдик таалим-тарбиянын булагы болгон эне тилдин алсызданышына алып келүүдө.

Дагы бир фактор – кыргыз коомунун исламдашуусу. Шаар жеринде болсун, элеттерде болсун мектепти таштай качып медреселерге окуп кетүү күч алууда. Мунун терс жактары кадимкидей көрүнүп жатат. Исламчылар Эски-Ноокат шаарында мусулмандардын ыйык күнү деп эсептелген Айт майрамында райондук администрациянын имаратын басып алууга аракет кылган. Ушундай эле исламчы күчтөр Жаңы жылда тигилген балатыларды талкалап, өрттөп жиберешкен. Аяз ата менен Аяз кызын уруп кубалашкан, өтө фанаттары «шайтандыкы» деп телевизорлорду, компьютерлерди сындырып, фото-сүрөттөрдү күйгүзүшкөн. Жалал-Абадда медресенин кыздары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни ырдалып жатканда ордуларынан турбай койгон. Кыргыз жигиттери «Ислам кыймылы», «Талибан», «Түркстан Ислам Республикасы» деген сыяктуу согуштук аракеттери күчтүү террорчу топтордун катарына кирип кеткен. Мунун себептери да медреселерде, ислам институттарында, университеттеринде табигый-математикалык, мекен таануучулук, ата мекендин тарыхы сыяктуу сабактардын окутулбагандыгы, улуттук тарбия-таалим нарктарын чанып жаштарды арабдаштыруу, түрктөштүрүү, исламдаштыруу процессинин күч алып жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Ааламдашуунун алып келген терс таасирлеринин дагы бири – массалык маданият деген нерсенин улуттук маданияттардын өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратышы. Кыргыз жаштарына «массалык маданияттын» каражаттары: электрондук кат (E-mail), телекөрсөтүү, кино, интернет, чөнтөк телефону, DVD, электрондук оюндар, караоке, бий, SMS каттары, жарнама ж.б. катуу таасир

этип, алардын руханий дүйнөсүн «батышташтырып», өз идеалдарын боевик каармандарынан табышууда. Бул учурдагы мектеп окуучулардын окурмандык табитин төмөндөтүп, адабий-эстетикалык көрөңгөсүн алсыратууда. Мына ушул процессте элдик маданияттын, анын ичинде көркөм сөз өнөрүнүн орду өлчөөсүз чоң болот. А. Муратов мындай дейт: «Көркөм адабият коомдун өзүн-өзү таанып билүүсүндө, өткөндөрдү эске түшүрүүсүндө, жаштардын аң-сезимин гумандаштырууда, эне тилдин байлыктарын өздөштүрүүсүндө эбегейсиз чоң кызмат аткарат. Ааламдашуу процесси аябай тездик менен жүрүп жаткан учурда, адамзат өз баскан жолун кайра-кайра андап үйрөнүүгө барбаса, туюкка кептелери дайын болуп турган, маданияттардын диалогунун зарылдыгы күн өткөн сайын актуалдашып жаткан азыркы шартта мектепте окутуулуучу адабият предметине өзгөчө милдет жүктөлгөн.

Буга чейинки адамзаттын прогрессивдүү кыймылы ар дайым китеп окуу менен байланышып, улуттардын, элдердин, адамдардын жеткилендиги, маданияттуулугу китеп окуу менен өлчөнүп келген. Жаңы XXI кылымга өткөндө мурдагы кылымга салыштырмалуу адамдардын китеп окуу кызыкчылыгы сууду. Атайын изилдөөлөр Англияда балдар менен өспүрүмдөрдүн китеп окуу ишмердүүлүгү төмөндөп кеткендигин аныктаса, Германияда жаш немецтердин китеп окуп жаткан көрсөткүчү билинген кезде бүт өлкө «шок абалында» калган. Окуучулардын билимин баалоо боюнча Эл аралык изилдөө борбору (PISA) өнүккөн 32 өлкөнү тандап, алардын китепти кандай окуп жатканын изилдеп көрсө, Орусия Федерациясы 28-орунга түшүп кетиптир. СССР (анын ичинде Орусия Федерациясы, Кыргызстан) дүйнөдөгү эң окумал өлкө катары жарым кылымдай мезгил бою алдына башкаларды салдырбай келген [288, 47-б.].

Социологиялык изилдөөлөр боюнча төмөнкү класстарда окуучулардын 43%ы «мага китеп окуган жагат, көп окуйм» деп айтса, 10-класста бул көрсөткүч 17%га түшкөн, буга карама-каршы «аз окуймун, жактырбайм» дегендер төмөнкү класстарда 8% болсо, жогорку класста 17%га жеткен. Орусияда 2001-жылкы изилдөө боюнча китепти окуучулардын 43%ы үйүндөгү китепканалардан, 18%ы массалык китепканалардан, 16%ы дүкөндөрдөн сатып алып, калганы

бирөөлөрдөн жана мектеп китепканаларынан алып окушкан. 11-14 жаштагы өспүрүмдөрдүн окурмандык кызыгууларын эске алганда 16%ы жаратылыш жана жаныбарлар тууралуу, 11%ы приключения жана «ужастиктерди», 8%ы фантастиканы, 7%ы жомокторду, 7%ы техника тууралуу, 4%ы тарыхый темада окуганды жактырары аныкталган [288, 52-б.].

Кызык факт: жыл өткөн сайын балдардын жомок окууга кызыгуулары төмөндөп баратат, бул азыркы замандын, урбанизациянын, глобализациянын таасири менен балдардын элдик фольклордон алыстап баратышынын көрсөткүчүбү? Ошол эле кезде окуучулардын жашы жогорулап, турмуштук жана окурмандык тажрыйбасы жыйналган сайын алардын китеп окуудан көңүлү калууда.

Өткөн кылымдын аягында Батышта башталган «китеп окуу кризиси» Кыргызстанга да тез эле тарап, электрондук маданият, видеопродукциялар, ар кандай мультимедия китеп менен атаандаштыкта аны алып жыгып гана калбай, тебелеп-тепсеп келе жатат. Шаарларга гана эмес Ала-Тоо аймагындагы кыштактарга дейре компьютердик оюндардын ооматы басып, өмүрү китеп окубаган өзүнчө эле бир «мультимедиялык муун» өсүп чыкты. Анан калса жалпы эле Кыргызстанда билим берүү системасы кризистик абалда, PISA Эл аралык уюмунун изилдөөсүнө алынган 57 мамлекеттин ичинен Кыргызстан эң акыркы – 57-орунду ээлеген, 8-класстын окуучуларынын мамлекеттик стандарт талап кылган билимди өздөштүрүү деңгээли 40%га да жетпеген (2007-жылдын маалыматы).

Мына ушундай абалдан алып чыгууда кыргыз адабияты сабагы өзүнүн функциясын толук аткара албай тургандыгы түшүнүктүү» [194, 12-13-бб.].

Демек, кыргыз жаштарын ааламдашуунун агымында өздөрүнүн улуттук тамырларын кыркып салбоо үчүн элди – эл, улутту – улут кылып келген элдик педагогиканын мүмкүнчүлүктөрүн колдоно билүү керек.

Элдик тарбиялык салттардын ааламдашуу доорундагы функциялары эмнелер менен байланышат:

1. Элдик тарбиялык салттар бүтүндөй элдин менталитетине, психологиясына ылайыкташкандыктан алар ошол элдин кийинки муундарына да күчтүү таасирин тийгизе алат. Мисалы, кыргыздарда аксакалды сыйлоо, аксакалдын сөзүн угуу маданияты европалык башка улуттарга караганда башкача мааниде болот. Мына ушул салтты азыркы кыргыз балдарына айтсаң европалык балдарга караганда туура жана тереңирээк түшүнөт.

2. Элдик педагогикалык маданият көптөгөн кылымдар бою эл турмушунда колдонулуп, тазаланып, ылганып, тандалып калган көрүнүш болуп эсептелгендиктен аны идеалдуу педагогика деп айтууга негиз бар.

3. Элдик педагогика элдин көсөмдөрү, даанышмандары тарабынан иштелип чыккан жана ал практикада колдонууга өтө ыңгайлуу. Мисалы, макал-ылакаптарды алсак, бир-эки гана сапка бүтүндөй турмуштун философиясын батырат да, өтө универсалдуулугу, колдонууга ыктуулугу, таасирдүүлүгү менен айырмаланат.

Дүйнөлүк педагогиканын тарыхын карап көргөндө улут – улуттук белгилерин, эл – элдик белгилерин жогото баштаганда, алар ошол өз элине, улутуна сырттан келген терс таасирлерден арылуу үчүн элдик педагогика салттарын, асыл нарктарын каршы койгон. Мисалы, чех педагогу Ян Амос Коменский (1552-1670-жж.) чех балдарынын улуттук тамырдан ажырап бара жаткандыгына кейип, өкүнүп, улутунун байыркы турмушун, жашоосун, балдарды тарбиялоо маданиятын үйрөнүп, чех тарыхын, географиясын жазып чыгат, картасын кагазга түшүрөт, элдик макал-ылакаптарын жыйнап, «Бабалардын акылмандыгы – урпактардын күзгүсү» деген китеп чыгарат. «Чех тилинин казынасы» деген эмгегинде элдик тилдин баа-баркын жогору коюп, аны балдарга үйрөтүүнүн жол-жоболорун иштеп чыккан. Ал балдарын эмгектенүүгө көнүктүргөн энелердин тарбиясын изилдеп келип, аларды жалпылап «Энелер мектеби» деген түшүнүктү киргизген.

Жан-Жак Руссо (1712-1778-жж.) «Эмиль, же тарбия жөнүндө» деген романында балдарды жаратылыш аркылуу тарбиялоо – элдик тарбиянын негизи, ошол аркылуу бала руху тазаланат деген идеяны берет.

Иоганн Генрих Песталоции (1746-1827-жж.) окутуу жана тарбиялоо ишин элдик педагогикадагыдай гумандуу жана демократиялуу кылуу керек деген ойду айткан.

Орус элинин улуу педагогу Константин Дмитриевич Ушинский (1824-1871-жж.) элдик педагогиканын идеялары менен балдарды жаратылышты сүйүүгө үйрөтүү мүмкүнчүлүгүн баса белгилеп, «Эне тили» деген окуу китебинде балдар ырлардын, табышмактардын, макал-ылакаптардын, жаңылмачтардын, жомоктордун жардамы менен дүйнөнү, айлана-чөйрөнү таанып билет деген.

Л.Н. Толстой (1828-1910-жж.), В.Г. Белинский (1811-1848-жж.), А.И. Герцен (1812-1870-жж.), Н.А. Добролюбов (1836-1861-жж.), Д.И. Писарев (1840-1868-жж.), Н.Г. Чернышевский (1828-1889-жж.) ж.б. орус агартуучулары, жазуучулары, ойчулдары да адамдын инсан катары жетилишинде элдик тарбия салттарынын ролу чоң экендигин белгилеп, фольклордук чыгармалардын маанисин жогору баалашкан.

В.А. Сухомлинский (1918-1970-жж.) өзү Украинанын Павлыш орто мектебинин мугалими, директору болуп иштөө менен «Сердце отдаю детям» деген китебинде мугалимдер сабагын жаратылыш койнунда өтүшү керек, ошондо балдардын мекенчилдик сезимдери жогору, ден соолугу чың, эл турмушуна жакын болот дейт [269, 287].

Ушундай эле элдик тарбиянын таасирин Геннадий Никадрович Волков (1927-2010-жж.) да жогору баалайт.

Элдик педагогика түшүнүгү К.Д. Ушинскийдин эмгектеринде айтылса, этнопедагогика термини алгачкы жолу илимий лексиконго академик Г.Н. Волковдун «Чуваш элинин этнопедагогикасы» жана «Этнопедагогика» деген эмгектери аркылуу кирген. Окумуштуунун аталган эмгектеринде этнопедагогика илиминин өзүнө таандык табияты, предмети, проблемалары алгачкы жолу аныкталган. Г.Н. Волков «Элдик педагогика – элдик оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда сакталган элдин педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму»,

«тарбия жаатындагы элдик эмпирикалык билимдер», «оозеки педагогикалык чыгармачылык», – деген аныктама берген [107, 7-б.]. Демек, советтик этнопедагог элдик педагогиканын каражаттарын, көрүнүү булактарын бир кыйла кеңири масштабга алып чыгат.

Педагогикалык адабияттарда элдик педагогикага берилген аныктамаларды окуп чыгып, алардын ойлорунда олуттуу өзгөчөлүктөр жок экендигин байкоого болот.

Кыргыз этнопедагогикасын изилдөөдө өзгөчө зор орду бар окумуштуу, профессор А. Алимбеков элдик педагогикага берилген аныктамаларды өзүнүн «Кыргыз этнопедагогикасы» аттуу эмгегинде мындайча которуп берет:

Я.И. Ханбиков: «Окутуу, тарбиялоонун максатын, милдеттерин, каражаттарын, көндүм, ыкмаларын өз ичине камтыган элдик эмпирикалык билимдердин тутуму».

А.Ш. Гашимов: «Эл массаларынын тарбия жаатындагы көз караштарынын, үрп-адат, каада-салттарынын жыйындысы. Анын объектиси – бардык жыныстагы, бардык жаш курактагы адамдардын инсаны».

А.Э. Измайлов: «Эл массаларынын тарыхый жана социалдык тажрыйбаларынан улам жаралып, практикада текшерилип, тастыкталып, муундан муунга оозеки өтүп келген эмпирикалык билим, көндүм, ыкмалардын тутуму» [39, 6-7-бб.].

Жогорудагы көрсөтүлгөн окумуштуулардын пикирлериндеги кээ бир өзгөчөлүктөр элдик педагогиканын манызын ар тараптуу түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Ал өзгөчөлүктөр элдик педагогиканын маңызын түзүүчү көрүнүштөр: элдик билимдер; эмпирикалык тажрыйбалар; муундан муунга оозеки өткөрүлүп келген тарбиялык салттар; тазаланган, практикада апробацияланган элдик таалим-тарбия эреже-нормалары ж.б.

Элдик педагогикага мүнөздөмө берүүдө принципалдуу төмөнкүдөй жагдайларды эске албай коюуга болбостугун А. Алимбеков белгилейт:

«А). Тарбиялоо жөнүндөгү талаптар, керектөөлөр жана тажрыйбалар улут пайда болгонго чейин эле пайда боло баштайт. Алсак, азыркы адамдар үчүн

эрежеге айланган улууларды сыйлоо салтынын учугу уруулук коомдо жатат. Өткөн муундардан мурас калган өнөрлөрдү, турмушка керектүү жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүш үчүн уруу коомунун жаштары уруу башчыларын, улууларды кунт коюп угушуп, алардын акыл-насааттарын, буйруктарын өзүлөрүнө үлгү катарында кабыл алышкан жана аткарышкан. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл турмушунда бекем сакталып келе жатат. Же, тарыхтын буурул таңында көз жарган мифтерди мисалга тарталы. Мында деле адамдардын жашоо-тиричилиги, адеп-ариятине байланышкан орошон ойлор, осуяттар мол.

Андыктан, улуттун улут болуп калыптанышында ошол рухий башаттар да чоң роль ойногонун эске ала жүрүү шарт.

Б). Элдик педагогикалык идеялар, адат-салттар, жөрөлгөлөр элдик керектөөлөрдөн улам пайда болот, өсөт жана өнүгөт. Биринчиден, элдин керектөөсүнө шайкеш келген рухий-педагогикалык нарк-дөөлөттөр гана элдин салттуу ишенимине, идеалына айланат. Экинчиден, элдин рухий-практикалык, турмуштук талаптарынын улам өсүшү жаңы педагогикалык табылгаларды, тажрыйбаларды жаратат, өнүктүрүп өстүрөт.

В). Ар бир элдин педагогикалык маданияты өздөрү жашаган географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу өзгөчөлүккө ээ болот. Ал эми, географиялык чөйрө да, тарыхый шарттар да бардык жерде бирдей эмес.

Г). Элдик педагогика – бул баарыдан мурда, тигил же бул улуттун социалдык турмушунун практикасы, таалим-тарбия жаатындагы предметтүү, жөрөлгөлүү иш-аракеттеринин бөтөнчө системасы. Демек, элдик педагогика тарбиялоо, билим берүү жаатындагы акыл-ойлордун, ишеним-идеалдардын гана уюткусу эмес, ал баарыдан мурда, ошол идеалдарды калыптандырууга багытталган элдин практикалык педагогикалык иш-аракеттерин өз ичине камтыган өзгөчө феномен» [39, 6-7-бб.].

И.Б. Бекбоев: «Элдик педагогика – бул эл тарабынан иштелип чыккан жана элдик оозеки чыгармачылыкта, салт-санаада, үрп-адаттарда, ырым-жырымдарда, оюн-зооктордо, этнографиялык, тарыхый жана археологиялык материалдарда

сакталып келген педагогикалык идеялардын жана тарыхый тарбиялык тажрыйбалардын чогуусу. Демек, элдик педагогика – бул улуттун сабаттуулугунун жана маданияттуулугунун башаты, анын уюткусу. Элдик педагогиканын жоболору элдин өзүнүн турмуштук зарылчылыгынан келип чыгып, илимий педагогика пайда болгонго чейин эле ошол элдин башын кошуп, өнүктүрүп, өстүрүп, тарбиялап окутуп, ошол калктын өзүнүн жүзүн, өзүнүн наркын башка элдердин катарында калыптанышын камсыз кылып келген. Кыргыз элдик педагогикасынын нукура үлгүлөрүн, нукура жоболорун, кыргыздын улуттук педагогикалык (тарбия-таалим) берүүчү эрежелерин «Манас» эпосунан көрүүгө болот». Окумуштуу бул жерде кыргыз элинин нукура элдик педагогикасы «Манас» эпосунда ар тараптуу сакталгандыгы тууралуу оюн аргументтүү айтат.

Жогорудагы изилдөөчүлөрдүн эмгектерин жыйынтыктап А. Муратов мындай пикирге келет, элдик педагогикада:

– *биринчиден*, бул же тигил эл али улут болуп калыптанганга чейинки кезден баштап эле колдонулуп келген тарбиялоо идеялары камтылат;

– *экинчиден*, ошол идеялар географиялык, тарыхый шарттарга ылайык, элдин керектөөлөрүнө жараша өнүгүп-өсүп, ылганып, тазаланып турат;

– *үчүнчүдөн*, ал идеялар муундан муундарга электен өткөрүлүп, улам кийинкилерге таберик буюмдай аздектелип, мурасталып өткөрүлүп берилет жана алынат;

– *төртүнчүдөн*, элдик педагогикалык салттар ар дайым тарбиялоо багытын аркалайт;

– *бешинчиден*, ал эмпирикалык билимдерден жана практикалык иш аракеттерден туруу менен илимий педагогикага өсүп жетпеген, бирок классикалык (илимий) педагогика менен анын каражаттары, формалары жана методдору карама-каршы келбей, тескерисинче, бири-бирин толуктап турат;

– *алтынчыдан*, анын бардык табылгалары эл массасына таандык болгон жана бул же тигил жеке киши андай идеялардын автору катары өзүн көрсөтө албайт ж.б. [182, 10-б.].

Жогорудагы этнопедагог окумуштуулардын ой пикирлери, илимий жыйынтыктары универсалдуулугу менен айырмаланат, б.а. ал бир гана кыргыз же дагы башка элдин улуттук таалим-тарбиялоо маданияты менен чектелип калбайт, дүйнөдө канча эл, улут болсо ошолордун баарына таандык болуп айтыла берет.

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» «мекенчил, гуманист атуул-гражданиндин моделин реалдуулукка айландыруучу тарбия ишмердигине мазмундук кор, фундамент, база болуп бере алары» тууралуу белгиленип, «дүйнөнүн өнүккөн алдыңкы өлкөлөрү өз жарандарын эки чоң багытта – дүйнөлүк илим-билимди, маданиятты өздөштүрүүнүн жана улуттук рух дөлөөттөрдүн духунда тарбиялоо философиясына таянары» айтылат да, алар мындай максатта экендиги аныкталат: «Биринчиден.. улуттук ыйык идея-дөлөөттөрдүн бири, бул – Ата Мекендин эркиндиги, көз карандысыздык идеясы. Кыргызстандыктын ыйык дөлөтү – Эгемендүү Ата Мекен, Ала-Тоо. Ата журт улуттук идеясынын символу бул – улуу «Манас». Ата журттун азаттыгы, эркиндиги, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү, бакыбаты үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, кара башты курман чалуу идеясы, каарман күрөш өрнөгү, мекенге карата толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Манас бабабыздын анты:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!

Көкө Теңир өзү урсун!!!

Манас атанын ушул улуу идеясы менен мекенибиздин уул-кыздары Барсбектен тартып Курманжан даткага чейин аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкен. Ата Журт менен камыр-жумур болуп жуурулушкан биримдиктен Ала-Тоо атуулу өз өмүрүнүн маңызын көргөн. «Ала-Тоомсуз, мен киммин? – Ата-энесиз жетиммин!» – деген ал. Ата Журттун эгемендүүлүгү улуттук идеясы жогоруда айтылгандай, ала-тоолуктун канында, социалдык-маданий генетикасында жашайт. Азыр да элдик менталитеттин тереңинде «жүрөк кагып» турат» [65, 21-б.].

Чынында эле, азыркы «Устаранын мизинде оодарылган заманда» (Арстанбек) кыргыз өлкөсүнүн өз алдынчалыгын сактоо, мекен ынтымагын ыдыратпай кармап туруу – учур педагогикасынын урааны, улуттук идеологиянын башкы концепциясы, патриоттук принцип болууга тийиш.

Биримдик, ынтымак философиясы «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет», «Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу», «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» идеясы «Манас» эпосунан кыргыз турмушуна актуалдуу чакырык катары чыгып, кыргыз социумунун ички өзөгүн түзүүдө. Биздин элибиз «..акылман акыл-эс өз ара коюн-колтук алышкан, күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан улуттук биримдиктин, калк аралык ынтымактын («Бирдик болбой – тирдик болбойт» – эл макалы. Өз ара ыркыбыз кетсе, «Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык» – Бакай. «Ырыс алды – ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын так» – Калыгул. «Бакыт – чыгаандардыкы, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы» – Нурмолдо) идеясы улут тагдыры үчүн фундаменталдык мааниге ээ экендигин терең туюнган. Улуттук биримдик идеясын бүгүн республиканын ички монолиттүүлүгүн чыңдоонун фактору катары таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык ориентири жана мазмундук философиялык базасы катары таалим-тарбияда активдүү жашатышыбыз зарыл» [65, 22-б.].

Ушул ой, ушул идея биздин эмгектин башкы лейтмотиви болду жана ал

идея бизге багыт берип турат. Мына ушулардын ичинде мекенчилдик, элди, жерди берилип сүйүү идеясы «Манаста» өтө күчтүү берилгендиги, бул улуу мурас турмуштун чыныгы мектеби, балдарды патриоттуулукка тарбиялоонун эч нерсе менен алмаштыргыс каражаты экендиги ар дайым белгиленип келет, бул эпопеяны «элдик педагогиканын казынасы» (М. Рахимова, Т. Панкова) «улуттун педагогикалык пансофиясы» (Т. Ормонов), «элдик педагогиканын энциклопедиясы» деп баа беришет. «Манас, Бакай, Кошой, Каныкей – жайынча гана адабий каармандар, образдар эмес, булар бизге таалим катары тартууланган мезгил карытпас, көөнөрбөс моралдык жандуу үлгүлөр, жалпы адамзаттык маанидеги элдин бийик адеп-ахлак нормаларынын эстелик символдору» (С. Байгазиев) деп белгилейт [52, 41-б.].

Ошентип, элдик тарбиялык салттардын ааламдашуу доорундагы мааниси алардын гумандуулугу, демократиялуулугу, салттуулугу, элдүүлүгү менен байланышат. Ал эми мындай эпикалык чыгармага ээ болуу кыргыз элинин ааламдашуу процессинен аман чыгып кетүүгө мүмкүнчүлүк берип, кийинки муунду тарбиялоого, улуттук сезимдерин өнүктүрүп, мекенчил инсан болуп жетилишине педагогикалык шарт түзүп берет.

1.2. «Манас» эпосундагы балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн тарыхы жана азыркы абалы

Бул проблема түздөн-түз илимий изилдөөбүздүн методологиясы менен байланышат. «Методология» грек сөзүнөн алынган, – деп жазат С. Батаканова, - «methodos» – таанып билүү же изилдөөнүн жолу, теория, окуу, «logos» – сөз, түшүнүк дегенди билдирет [85, 10-б.]. Ал – ишмердүүлүктүн структурасы, логикалык уюштурулушу, методдору жана каражаттары жөнүндөгү окуу; илимдин методологиясы – илимий таанымдын түзүлүү принциптери, формалары жана ыктары жөнүндөгү окуу. Дагы тагыраак айтканда, ал: теориялык жана практикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн принциптеринин жана ыктарынын, жолдорунун системасы (1); таанып билүү ишмердүүлүгүнүн илимий методу жөнүндөгү окуу (2); тигил же бул илимге колдонуучу бардык

методдордун жыйындысы (3). Методологиянын пайдаланышына байланыштуу гносеологиялык (а), алдын ала билүү, айтуу (б), кайра түзүү (в) жана уюштуруу (г) милдеттери бар.

Илимде методологиянын иерархиясы бар экендиги да таанылган. Илимдин структурасында төрт деңгээл бөлүнүп көрсөтүлөт:

1. Философиялык.
2. Жалпы илимий.
3. Конкреттүү-илимий.
4. Технологиялык.

Методологиянын бардык деңгээли белгилүү учурларда бири-бирине багынып турат жана татаал системаны уюштурат. Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү аракетин ичине алган методология абстракттуу түшүнүктөрдөн эмес, үйрөнүү ишмердүүлүгүн ичине алган окуу жана аны ар бир окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө ылайык үйрөтүү, машыктыруу жараянын боюна сиңирген окутуу сыяктуу айкалышкан конкреттүү ишмердүүлүктөн турат. Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү, аны ар бир окуучуга жеткире түшүндүрүү адабият мугалиминин эле эмес, окуучунун да философиялык ой жүгүртүүсүн, логикалык кабылдоосун, көркөм чыгарма сүрөттөп берген турмуш чындыгын өздөштүрүүдө таанып-билүү аракетин талап кылат».

Дүйнөлүк философияда, педагогикада, адабият таанууда, социологияда, медицинада, психологияда инсандын калыптанышы ар тараптуу изилденди. Инсандын ошол илимдер ачкан жалпы белгилери:

- ар бир адам өзүнө гана тиешелүү интеллектуалдык, эмоциялык, эрктик жекече белгилери жана сапаттары бар адам;
- индивид деңгээлинен чөйрөнүн жана тарбиялоонун таасиринде аң-сезимдүү ишкердүүлүктүн өсүп жеткен коомдук субъект;
- адамды коомдун мүчөсү же жалпы элдин бири катары мүнөздөөчү социалдык маанилүү белгилердин системасы;

– анын өз алдынчалыгы жүрүм-турумунда, иш-аракетинде көрүнүүчү жекече социалдык, биологиялык, психика-физиологиялык жана руханий сапаттары менен байланышат;

– ал кандайдыр бир социалдык топтук, этностук, кесиптик, конфессиялык, демографиялык белгилерге ээ болот.

Психологияда инсанды дифференциалдык (индивид өзгөчөлүктөрүн изилдөө), онтогенездик (жеке адамдын балалык, тестиер жана өспүрүм курагында калыптанышын изилдөө), адам психологиясы (жеке адамды бүтүндөй, толук бойдон мүнөздөө) багыттарда изилдесе, педагогикада аны тарбиялоонун жана тарбиянын продуктусу катары көрөт.

Жогорудагы илимдердин баары эле инсандын калыптанышында төмөнкү факторлордун ролу чоң экендигин белгилешет:

1. Адам жашаган чөйрө.
2. Адамдын гени (кыргыздар жети атасы, тайлары, уруусу дешет).
3. Жаратылыш.
4. Тарбия.

Мына ушул теориялар менен караганда эпикалык доордогу эпикалык баатырдын мекенчил инсан катары калыптануусу ар түрдүү илимдердин жардамы менен аныкталган. Эң биринчи кезекте ал баатыр согуштук аракеттер күч алып турганда, адамдардын аң-сезими азыркыдан башкача болгон учурда жаралган.

Маданият таануу багытында эпикалык баатырдын инсан катары калыптануусу Д. Фрэзердин «Золотая ветвь», К.Г. Юнгдун «Душа и миф: шесть архетипов», Э. Нойманндын «Великая мать», Р. Грейвстин «Мифы древней Греции» ж.б. эмгектеринде тарыхый-мифологиялык, философиялык-методологиялык, эпикалык-этнопедагогикалык өңүттөн каралган.

Эпикалык каармандын калыптануу процесси ХХ кылымда философияда жана эстетикада М.М. Бахтиндин «Вопросы литературы и эстетики» [87], «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса» [88], «Эстетика словесного творчества» [89], С.Ф. Анисимовдун «Духовные

ценности: производство и потребление» [47], В.Ф. Асмустун «Вопросы теории и истории эстетики» деген эмгектеринде [54], көрүнүктүү славян таануучу Д.С. Лихачевдин «О филологии» [151], «Слово о полку Игореве» и культура его времени» [150], «Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси» [152] деген эмгектеринде, Н.А. Бердяев [93; 94; 95], А.Ф. Лосев [153], А.А. Потебня [230; 231] ж.б. окумуштуулардын философиялык изилдөөлөрүндө кеңири каралды. Ал элдик идеалдагы эл баатырынын кандайча эл тарабынан көркөм-эстетикалык кубулуш боло тургандыгын көрсөтөт.

Биздин изилдөөгө методологиялык таяныч болуучу бул эмгектерде инсандын калыптануу процессинин философиялык аспектиси каралат. Инсан – татаал процесстерден жаралуучу продукт. Ал ошол индивиддин тукумуна (генине), генофондуна, тарбияга, чөйрөнүн таасирине көз каранды, кыргыздарда бул философия «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Аккан арыктан суу агат», «Энесин көрүп кызын ал», «Суусу таза жердин кызы таза», «Жатыны тазанын баласы таза» ж.б. элдик макал-ылакаптарда туюнтулган.

«Манас» эпосундагы Манас – бул эң биринчи кезекте кыргыз элинин таланттуу айтуучулары тарабынан иштелип чыккан адабий каарман. Ал – образ-инсан. Анын түпкүлүгүндө прототиптери болсо да, бизге жеткен маданий мураста ал адабий көркөм каарман катары көрүнөт. Инсандын көркөм образ катары калыптануусунун табияты адабият теориясы жана адабият таануу боюнча Г.Л. Абрамович [18], Н.А. Гуляев [108; 109], В.М. Жирмунский [115; 116; 117], И. Султан [268], М.И. Тимофеев [273], Б.В. Томашевский [275] ж.б. адабиятчылардын эмгектеринде өз баасын алган.

Инсан жана турмуш чындыгынын байланышы В.Г. Белинский [91; 92], Н.А. Добролюбов [112], Н.Г. Чернышевский [287] ж.б. орус социал-демократтары эмгектеринде методологиялык негиз катары иштелип чыккан.

Жогорудагы эмгектерде Гомердин эпосторунан тартып, дүйнөнүн көптөгөн элдеринин эпикалык чыгармаларында баланын баатыр катары калыптануу процесси, инсандын жетилишиндеги ар түрдүү факторлор көркөм адабий тексттердин мисалында аргументтүү көрсөтүлөт.

Орус элдик оозеки чыгармачылыгындагы баатыр баланын калыптанышы тууралуу илимий изилдөөлөргө В.Я. Пропптун «Поэтика фольклора» [233], «Фольклор и действительность» [232], А.А. Петросяндын «История народа и его эпос» [228], Б.Н. Путиловдун «Методология сравнительно-исторического изучения фольклора» [234], «Эпическое сказительство: типология и специфика» [235] ж.б. эмгектерин көрсөтүүгө болот. Бул эмгектерде «Игорьдун кошуну жөнүндө сөздөн» тартып, орус элинин былина, ода, жомок, миф сыяктуу жанрларындагы каармандар талдоого алынып элдик аң-сезим, мифология, фольклор түшүнүктөрү салыштырыла каралат.

Түрк-монгол эпосторундагы мекенчил инсандын калыптынышы тууралуу ойлорду В.М. Жирмунский «Тюркский героический эпос» [116], «Сравнительное литературоведение» [117], Е.М. Мелетинский «Происхождение героического эпоса. Ранние формы и археологические памятники» [172] деген эмгектеринде ачып берет.

«Манас» эпосундагы бала баатырдын эр жетиши жана кыргыз элинин тарыхы А.Н. Бернштамдын «Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас» [96] деген китебинде, кыргыздардын балдарды тарбиялоо салттары этнографиялык планда С.М. Абрамзондун бир катар эмгектеринде [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17] чагылдырылат.

Н.Н. Николаеванын диссертациясы «Образы чудовищ-мангадхаек и женщин-богатырш в героическом эпосе бурят: функции, семантика и поэтика» деп аталып [212], анда бурят фольклорундагы баатыр аялдардын мифологиялык образынын калыптануу өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Изилдөөбүзгө методологиялык таяныч болгон эмгектердин бир тобун орус жана советтик этнопедагогдор Г.Н. Волков [100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107], В.А. Николаев [211], А.С. Шаалы [289], А. Алимбеков [38; 39; 40; 41], А.Б. Афанасьев [56], Ш.М. Арсалиев [51], З.К. Дахужева [110] ж.б. окумуштуулар жазышкан. Алар элдик педагогикадагы – элдик баатыр тууралуу түшүнүктөрдү ошол элдин тарыхый, географиялык абалы, улут, уруу катары калыптануусу менен биримдикте караган. Оң каарман, төгөрөгү төп келген инсан түшүнүгүн

чечмелешкен.

Бул багытта биздин элге жашоо ыңгайы жакын казак этнопедагогу Ж.Ж. Наурызбай бир топ кызыктуу изилдөөлөрүн, теориялык жалпылоолорун жүргүзгөн [210].

Кытай Эл республикасында жашаган кыргыз окумуштуулары: тарыхчы Анвар Байтурдун «Кыргыз тарыхы боюнча лекцияларында» [80], «Шинжаңдагы улуттар тарыхы» деген эмгегинде, Мамбеттурду Мамбетакундун китептеринде фольклористика өңүтүнөн кыргыз илимпоздору үйрөнө турган теориялык базалар бар [154; 155; 15].

Биздин тема кыргыз элинин бала тууралуу, балдардын төрөлүшү, телчигиши, эрезеге жетиши, мына ошол процесстеги элдик салттарга, ишенимдерге байланыштуу болгондуктан этнографиялык эмгектер да изилдөөбүздү жүргүзүүдө методологиялык жактан чоң жардам берди [2; 3; 17; 27; 28; 29; 30; 55; 111; 114; 120; 121; 130; 133; 149; 129; 134; 178; 179; 183; 204; 205; 222; 280].

Демек, биздин изилдөөнүн методологиялык таянычтары көптөгөн илимдердин ачылыштарына, табылгаларына жана балдарды тарбиялоо тууралуу жоболоруна негизденет.

Кыргыз адабият таануусу жана педагогикасы улуттук фольклордогу, анын ичинде «Манас» эпосундагы элдик тарбиялык салттарды изилдөө проблемасын тереңирээк, системалуу ачып бере элек, ошондой болсо да бул багытта бир катар изилдөөлөрдүн бар экендигин эстен чыгарууга болбойт. Самар Мусаев мындай пикирин айтат: «Манас таануу илими өз ичине үч негизги багыт-бөлүмдү камтыйт:

- 1) эпостун тексти, аны эл арасынан жыйноо – кагаз бетине түшүрүү;
- 2) илимге белгилүү болгон тексттерди китеп түрүндө кайра элге таратуу жана башка тилдерге которуу аркылуу дүйнө элдеринин өкүлдөрүн чыгарманын тексттери менен таанышуу камын көрүү;
- 3) чыгарманын мазмунуна, көркөмдүк түзүлүшүнө – формасына тиешелүү маселелерди иликтөөгө алуу, ошол аркылуу эстелик – мурастын маани-маңызын

ачып, баа-баркын айкындоо, чыгыш – пайда болуш доорун, өсүп-өнүгүш жолун белгилөө – жалпы эле чыгармага таандык илимий проблемаларды талдоого алуу» [208, 196-б.].

Мына ушул үч багыт бири-бири менен тыгыз байланыштуу, бирисиз-бири толук болбой калат. Албетте, бул илим узак тарыхый жолду басып өтүү, бир нече муундагы ар түрдүү илим тармагындагы, ар түрдүү улуттагы изилдөөчүлөрдүн башын бириктирип турат.

Октябрь революциясына чейин XVI кылымдагы Сейф-ад-дин-Аксикентинин «Мажму атут-таворих» деген кол жазмасында [246], орус жана европалык саякатчылар, тарыхчылар, этнографтар В.В. Радлов [237], П.П. Семенов-Тянь-Шанский [263], Н.А. Аристов [50], Ч. Валиханов [99], В.В. Бартольд [86] ж.б. изилдөөчүлөрдүн жазган эмгектеринде кыргыздарда балдарды тарбиялоо маданияты жана «Манас» эпосу тууралуу маалыматтар кездешет. Уфадан басылган Осмонаалы Сыдык уулунун эки китепчесинен да айрым ойлорду алууга болот [271; 272-б.].

«Манас» эпосу – советтик учурда, тоталитардык коомдо бир кыйла адамга трагедия да алып келди. Манас доорун эңсегендер, эскини көкөлөткөндөр деген жарлык менен Ж. Абдырахманов, И. Арабаев, Б. Солтоноев, К. Тыныстанов, Т. Жолдошев, Т. Айтматов, С. Карачев, А. Көкөнов, Б. Кененсариев, Б. Исакеев, О. Алиев ж.б. кыргыз интеллегенциясынын алгачкы «каймактарын» атышкан, камалган.

1948-жылы «Манас» темасын 8-класстын окуу китебине кошкон Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектенов, Х. Карасаев, Ө. Жакишев сыяктуу агартуучулар камалган же илимден четтетилген.

Сагынбай Орозбаковдун вариантын чыгарууга таптакыр тыюу салышкан.

Мына ошого карабай бул улуу мурас кыргыз жана чет элдик окумуштуулар тарабынан XX кылымдын экинчи жарымынан тартып комплекстүү изилдөөгө алынды.

Фольклордогу эпикалык каарман, тагыраак айтканда, Манас, бул адабият таануу аспектисинен образ катары каралат, көркөм образ түшүнүгү М.

Борбугуловдун «Адабият теориясы» [97], А. Садыков ж.б. авторлордун «Адабият теориясынын проблемалары» деген коллективдүү жыйнакта [246], Е.К. Озмителдин «Теория литературы» [214], Ж. Шериев менен А. Муратовдун «Адабият теориясы» [290] деген китептеринде, адабият таануу терминдери боюнча сөздүктөрдө (К. Асаналиев менен Р. Кыдырбаева [53; 137], Ж. Шериев менен А. Муратов [19; 145; 146]), энциклопедияларда [147] теориялык аспектиден каралган.

Каарман проблемасына эстетикалык өнүттөн А.А. Салиев эмгектеринде [250; 251; 252; 253; 254; 255] баа берет.

Бул багытта 1964-жылы жазган С. Мусаевдин «Каныкейдин образы» («Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына карата)» кандидаттык диссертациясы өзгөчө орунда турат [206-б.]. Анда диссертант «Манас» эпосунун мисалында эпикалык каармандардын калыптаныш өзгөчөлүгүн көрсөтүп берет, бул темага кийин да бир топ эмгектеринде кайрылат [207; 209-б.].

Бала Манастын инсан катары калыптануусу адабияттык планда Э. Абдылдаевдин кандидаттык диссертациясында [4], «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары», «Кыргыз фольклорунун тарыхынан», «Манас» эпосунун историзми» [5; 6; 7], К. Кырбашевдин «Манас» эпосунун стили» [144], М. Борбугуловдун «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы» [98], Р. Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү», «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы» [258; 259], Р.З. Кыдырбаеванын «К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас» [140], «Генезис эпоса «Манас» [139], «Сказительское мастерство манасчи» [141], «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө маселелери [138], «Специфические особенности варианта эпоса «Манас» в сказании М. Чокморова» [142], «Эпос «Манас»: Генезис. Поэтика. Сказительство» [136] деген эмгектерде каралат. Буга О. Соороновдун «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү» [267], А. Сыдыковдун «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер» [270] сыяктуу изилдөөлөрүн да кошо кетүүгө тийишпиз. Бул багытта А. Акматалиевдин эмгектери да маанилүү

изилдөөлөр катары кабыл алынды [26; 30; 31].

Эпостогу инсандын калыптануу процесси С. Байгазиевдин педагогика, социология, философия, культурология, адабият таануу илимдеринин синтездери менен жазылган эмгектеринде өзгөчө көрсөтүлүп, окумуштуу манастанууда жаңы багыт ачкан олуттуу изилдөөчү экендигин далилдеп келе жатат. Анын бул багыттагы «Манас» эпосундагы баланы эркин тарбиялоо философиясы» [62], «Манастын» ата-эне жөнүндөгү этнопедагогикалык осуяты» [63], «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асылнарктары» [60], «Манас» эпосу: Каныкейдин улуу махабаты жана анын образынын рухий-адептик, патриоттук сабактары» [66], «Ак калпак кыргыздын рух дөөлөтү: этика жана этнопедагогика» [68], «Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы» деген ж.б. китептеринде ачып берилет [61].

«Ак калпак кыргыздын рух дөөлөтү: этика жана этнопедагогика» деген эмгегине «Этнопедагогика. Улуу «Манас» эпосунун педагогикасы» деген атайын бөлүм киргизилип, ал «Манас» эпосунун бала жөнүндө педагогикалык философиясы», «Манас» эпосу: тарыхый эстутумга жана мекенчилдикке тарбиялоо», «Манас» эпосундагы баланы эркин тарбиялоо даанышмандыгы», «Бала Манастын инсан катары калыптанышында эмгек тарбиясынын ролу», «Ата-эне менен баланын ортосундагы гармониянын өбөлгөлөрү кыргызда кантип түптөлөт?», «Манас» эпосундагы көп тилдүүлүктүн педагогикасы», «Манас» эпосун окутуунун жандуу практикасынан бир үзүм», «Манас руханиятын муундарга жеткирүүнүн педагогикалык механизмдери» деген макалаларды киргизген. Бул макалаларда автор «Манас» эпосуна текстологиялык талдоо жүргүзүп, бул чыгарма кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн гана эмес, кыргыз педагогикасынын шедеври экендигин тастыктайт.

«Манас» эпосундагы бала Манастын тарбия алышы энциклопедиялык проблема катары тарых, этнография, философия, культурология илимдеринин объектисине айланып, бул багытта И.Б. Молдабаевдин [176; 177], К.

Айдаркуловдун [21], Ж.С. Бактыгуловдун [82; 83; 84], Г.А. Бакиеванын [81], Ж.К. Урмамбетованын [279], Ш.Б. Акмолдоеванын [35; 36] ж.б. окумуштуулардын эмгектери жарыяланды. Адабий багытта «Манас» эпосундагы трагедиялуулук боюнча Э.Р. Усупбаеванын кандидаттык диссертациясы жазылды [281].

Этнопедагогика жаңы илим катары «Манас» эпосундагы таалим-тарбиялык салттарды изилдөөгө ХХ кылымдын 70-жылдары активдүү киришти. 1971-жылы Г.Н. Волковдун «Письма о Манасе» деген макаласы жарыяланган [100, 71-81-бб.]. Кийин да ал бул ойлорун «Созвездия земля» деген китебинде улантып, «Манас» эпосунан алынган мисалдар менен кыргыздардын балага жана табиятка жасаган педагогикалык маданиятына жогору баа берет [102-б.].

Ошол мезгилде Талип Ормонов байыркы кыргыздардын педагогикалык көз карашы («Манас» эпосунун мисалында) боюнча 1972-жылы Казань шаарында диссертациясын коргогон [219], «Семья и школа», «Советская педагогика» аттуу журналдарга макалалары жарыяланган [217; 218]. Аларда Манас доорунда кыргыз эли балдарды кантип жоокер жана мекенчил кылып тарбиялагандыгы көрсөтүлөт. Ал жаш диссертант ошол кездеги советтик педагогика илимин «Манас» эпосундагы айтылган педагогикалык идеялар менен тааныштырды. Манас баатырдын ХХ кылымдагы руханий-эмоционалдык, таалим-тарбиялык күчү тууралуу Т. Ормонов Улуу Ата мекендик согушта Москванын алдында немецтик фашисттер менен баатырларча күрөшүүдө ошол кездеги казак жигити, кийин атактуу жазуучу жана аскер кызматкери болгон Баурыжан Момыш уулу негизинен кыргыз жигиттеринен бир батальон түзүп, аларды «Манастын батальону» деп атагандыгын, аларды «Манастын чоролору» деп аташып, согушка да «Манастап» ураан чакырып кирип кете берерин жана СССРдин согуштагы эң бурулуш жеңишин ушул «чоролор» камсыз кылгандыгын баяндайт [216, 11-б.].

«Манас» эпосундагы педагогикалык ойлор тууралуу маалыматтар жогорку окуу жайлары үчүн окуу программаларында жана окуу китептеринде обзор түрүндө берилди (А.Э. Измайлов [124], Б. Апышов [48; 49], М. Рахимова менен

Т. Панкова [238; 239], А. Алимбеков [38; 39; 40; 41], А.Т. Калдыбаева [239], К. Кыдыралиев [135]). Улуттук фольклордун педагогикалык идеясы тууралуу С. Рысбаев диссертация жана монография [240, 241] жазып, эпостун идеяларын педагогикалык процессте колдонуунун технологияларын көрсөттү.

А. Муратов монографиялары [179; 180; 182; 183; 184] жана макалалары [185; 186; 187; 188; 189; 190; 191; 192; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 203] менен «Манас» эпосунун педагогикасын, эпикалык дастандагы элдик эмпирикалык билимдерди иликтөөгө салым кошту. Бул багытта Сабыр Иптаровдун макалалары да белгиленүүгө тийиш [126; 127].

Х. Анаркулов элдик оюндар боюнча эмгектеринде [42; 43; 44] жана докторлук диссертациясында [45], улуттук оюндар боюнча бир катар изилдөөлөрдө, мисалы, Т. Уметовдун диссертациясы [277] жана китеби [278], Э. Черикбаевдин диссертациясы [286] «Манас» эпосуна да таянылып жазылган. Г.А. Акимкулова «Манас» эпосунун тарбиялык идеяларын славян эпикалык мурасы болгон «Слово о полку Игореве» эпосу менен салыштырып карайт [25-б.].

Г. Абдымомунова «Манас» эпосунун таалиминде азыркы жаштарды атуулдукка тарбиялоо проблемасы боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон [8].

Ал эми Ф. Баитованын диссертациясы жана макалалары [69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78, 79] «Манас» эпосунун педагогикалык идеяларын болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан тарбиялоого кошо турган салымын аныктоого арналды.

Биринчи глава боюнча корутунду

Биринчи глава ««Манас» эпосун патриот инсанды тарбиялоо боюнча салттык билимдердин булагы катары изилдөөнүн теориялык негиздери» деп аталып, анын биринчи параграфында ааламдашуу доорунда элдин тарбия салттарын актуалдаштыруунун социалдык педагогикалык өбөлгөлөрүн көрсөтүү үчүн азыркы Кыргызстандын жалпы дүйнө менен интеграциясынан улам, сырт жактан массалык-маданиятын агылып кирип жатышы, эң биринчи кезекте ошол

таасирден улам балдардын тарбиясында терс көрүнүштөр болуп жаткандыгы көрсөтүлөт. Алар: адепсиздик, мекенди сүйүү сезимдеринин жоголуп, баңгичиликке, ичкиликке берилип кетүү, улууну сыйлоо салтынын бузулуп баратышы. Булардын ичинен жаштардын өтө көп бөлүгү интернет аркылуу чет мамлекеттерден жумуш таап, ошол жакка кетүүгө, андан соң биротоло калууга аракет кылышы, кыйын күндө өз мекенин таштап кетүүгө даяр турушу. Мындай синдром албетте, өлкөбүздүн, элибиздин, улутубуздун коопсуздугуна коркунуч туудурбай койбойт. Ушундай кырдаалда жаштарды, өспүрүмдөрдү улут сүйөр, мекен сүйөр кылып тарбиялоо жалпы коомчулуктун, анын ичинде педагогиканын эң башкы милдеттеринин бири.

Диссертацияда биз ааламдашуу дооруна жалпы дүйнөлүк масштабдан анализ берип, анын Ала-Тоо балдарына терс таасирин көрсөттүк. Мына ушул терс таасирге каршылык көрсөтө алуучу тосмолордун башкысы – элдик тарбия салттары экендигин далилдөөгө аракет кылдык. Анткени ал тарбиялык салттар, же кыргыздын этникалык педагогикалык маданияты биздин элдин менталитетине, генетикасына жакын, ошол эле кезде анын каражаттары, методдору көптөгөн кылымдардын сыноосунан өтүп, тазаланып, кристаллизацияланып, бүгүнкү күнгө жеткен. Элдик тарбия – бул бир элди сактап келген, доорлордун сыноосунун, улутту эчен жолу жок болуудан аман алып калган руханий кенч. Бул оюбузду далилдөө үчүн көптөгөн этнопедагог окумуштуулардын, жазуучулардын пикирлерин аргумент катары келтирдик.

Бул главанын экинчи параграфы «Манас» эпосундагы балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн тарыхы жана азыркы абалын аныктоого арналды. Биздин иш кыргыз фольклорундагы, тагыраагы, «Манас» эпосундагы Манастын баатыр катары төрөлүшүн, балалык учурда эл-жерин сүйгөн жана аны коргоого өзүн даярдаган мезгилин педагогикалык аспектиден кароого алуу болгондуктан, орус, түрк-монгол, кыргыз эпикалык чыгармачылыгындагы баатыр балага зарлап жүрүү, анын энесинин талгак болушу, төрөлүү учурундагы табияттан тышкаркы көрүнүштөр, баланын тарбиясыздыгы жана аны тарбиялоо үчүн көрүлгөн аракеттер, жаш

учурунда адам катары калыптануусуна таасир эткен факторлор жана тарбиячылар тууралуу жазылган философ, эстетик, фольклор таануучу, этнопедагог, этнограф ж.б. илим тармагынын эмгектерин окуп, талдап, алардын методологиялык ойлорун кайсыл өңүттөн алып, кайсыл учурларын пайдалануу керектигин көрсөттүк. Мына ушул багытта маданият таануу (Д. Фрэзер, К.Г. Юнг, Э. Нойманн, Р. Грейвс ж.б.), философия жана эстетика (М.М. Бахтин, С.Ф. Анисимов, В.Ф. Асмус, Д.С. Лихачев, Н.А. Бердяев, А.Ф. Лосев, А.А. Потебня ж.б.), адабият теориясы (Г.Л. Абамович, Н.А. Гуляев, В.М. Жирмунский, И. Султан, М.И. Тимофеев, Б.В. Томашевский ж.б.) боюнча эмгектер иликтөөгө алынды. Орус социал-демократтары (В.Г. Белинский, Н.А. Добролюбов, Н.Г. Чернышевский ж.б.) коом жана инсан байланышын аябай терең карашкандыгы эмгекте пайдаланылды.

Орус фольклористтери (В.Я. Пропп, А.А. Петросян, Б.Н. Путилов, В.М. Жирмунский, Е.М. Мелетинский ж.б.), кыргыз тарыхын жана этнографиясын изилдөөчүлөр (А.Н. Бернштам, С.М. Абрамзон, А. Байтур, М. Мамбетакун ж.б.), этнопедагогдор (Г.Н. Волков, В.А. Николаев, А.С. Шаалы, А. Алимбеков, А.Б. Афанасьев, Ш.М. Арсалиев, З.К. Дахужева, Ж.Ж. Наурызбай ж.б.) изилдөөбүзгө багыт берди.

Диссертацияда ошол окумуштуулардын эмгектеринин жалпы теориялык-методологиялык багытын көрсөтүп, алардын изилдөөлөрүнөн ала турган илимий концепцияларды негиздедик. «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн, анын ичинде кыргыз адабиятчыларынын, философторунун, эстетиктеринин, этнографтарынын, педагогдорунун, маданият таануучуларынын эпосту изилдөө тарыхын хронологиялык, тематикалык принципте жалпы обзор түрүндө талдоого алдык.

II ГЛАВА. «МАНАС» ЭПОСУНДА БАЛДАРДЫ МЕКЕНЧИЛ ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН САЛТТЫК СИСТЕМАСЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

2.1. Эпостогу балдарга багышталган элдик салт ырым- жырымдардын тарбиялык мааниси

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы, анын ичинде «Манас» эпопеясы, көп катмарлуу, көптөгөн доолордун жана көптөгөн чыгармачыл адамдардын акыл-оюнун продуктусу, андыктан ага эң эле байыркы доорлордон берки элдик көз караштар, идеялар сиңдирилген, анын ичинде инсандын калыптанышы тууралуу педагогикалык ойлор бар.

Фольклордогу инсан архаикалык: мифологиялык, зооморфтук, тотемдик, фетиштик ж.б. формаларда пайда болуу менен бара-бара баатырдык-романтикалык, баатырдык-реалдуу образдарга өтөт. Демек, дүйнөлүк көркөм маданияттын тарыхы инсан түшүнүгүн адамзаттын тарыхында ар кандай өңүттөн чечмелеп келген. Мына ушундай процесстен кыргыз фольклору да сыртта турбайт. Бул тууралуу Чыңгыз Айтматов минтип айтат: «Бизде окуган адамды суктанткан «Кожожаш» деген эпос бар. Анда адам, жаратылыш, жаныбарлар дүйнөсү чагылдырылган. Анын бир бутагын повесттеримде пайдаланган элем. Эпосто бир уруу элди аң эти менен баккан мерген кайберендерди калтырбай кырып жибергендиги жөнүндө айтылат. Күндөрдүн биринде Сурэчки ага жалынып-жалбарып: «карылыгым жетти, Алабашты ая, аны атсаң кайберендин тукуму курут болот», - дейт. Эгер бизди аябасаң, кулак угуп, көз көрүнгүс каргышка каласың деп айтып жибергенин да байкабай калган экен. Бул сөз мергендин күлкүсүн келтирет. Сурэчкинин колунан эмне келмек эле дейт да, картаң эчкинин өзүн атат. Сурэчки аксак бутун сүйрөп качып отуруп, Кожожаш мергенди асман мелжиген кайра түшкүс аскага алып келет да: «Мына биздин каргыш!» деп, кайра түшүп кеткен экен.

Байыркы ой жүгүртүүдө экологиялык туңгуюк мына ушундайча сүрөттөлгөн. А менин бүтүмүм мындай: байыркы заманда адам баласы

жаратылышты бүлдүрүүдөн сактаган, ал турсун жашоо-тиричилик таламдары үчүн жан-жаныбарларды кырып жоюуга батына алган эмес. Ошол эле экология проблемасынын бүгүнкү күндөгү биздин негизги түйшүгүбүздүн мына ушул аспектиери айкындала баштаган» [23 б.].

Мына ушул кыргыздардын байыркы экологиялык-этикалык түшүнүгү каарманды туңгуюкка алып барып, өлүм менен бет келтиргендей «Манас» эпосунда да инсан баатыр, мекенчил болуп тарбия албаса, анда анын гана эмес, жалпы элдин тагдыры туңгуюкка кептелет деген ой айтылат.

Кыргыз эл педагогикасындагы бала, балалуу болуу тууралуу идеялар.

Манастын төрөлүшү, анын жарык дүйнөгө келиши – кыргыз педагогикасындагы өзүнчө бир кызыктуу жана уникалдуу феномен. Эпостун дээрлик бардык эле варианттарында Жакып жана анын аялы Чыйырды бала жытын жыттабай жашы өтүп бара жаткан учур көрсөтүлүү менен башталат. Алардын үй-бүлөлүк драмасы да өзүнчө салттуу кыргыз педагогикасынан өнүп чыккан. Чыйырдынын негизи ысымы – Шакан [158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166; 167; 168; 169]. Анын биринчи күйөөсү Жакыптын агасы Чыйыр деген киши болгон, ал каза болуп, салт боюнча жеңеси кайнисине турмушка чыгат. «Чыйырдын аялы» деп атап жүрүшүп, Чыйырды аты тарап кетет. Чыйырды да, Жакып да бала жоктуктун азабын тартат. Кудай аларга байлык берет, мал берет, бирок жалгыз туягын бербейт. Ошондо Бай Жакып ыйлаган учур мындай берилет:

Зарлап жүрүп бала үчүн,
Зар болдум жакшы күлүүгө.
Оболоп учкан ак шумкар,
Таптап салар кишим жок.
Жаш күнүмдөн мал жыйдым,
Бала менен ишим жок.
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен.
Артыңда бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,

Бузулуп калган калаа экен.
Менин малым арбын, башым жок,
Ичим капа, тышым чок
Караан малга ээ болчу
Карасам эркек балам жок,
Же, менин бала тапчу чамам жок,
Топозум токсон миң болду,
Менин байлыгым журтка даң болду.
Менин малым түмөн, балам жок,
Жараткан себеп болбосо,
Менин андан башка чарам жок! [158, 57-58-бб.].

Бул зарлоонун түпкү теги – кыргыз элинин бала тууралуу, туяк калтыруу, тукум улоо тууралуу философиялык, педагогикалык көз карашы менен тутумдашат.

Кыргыз эл педагогикасында эркек бала мал ээси, токсон миң топоздун, түмөн малдын алдында баласы жоктук эч бир адам көтөрө алгыс чоң трагедия. Аны түшүнгөн Жакып менен Чыйырды элдик ишенимдер менен ар түрдүү айла-амалдарды кылышат. Эпостун текстинде ал ишенимдерге, тыйымдарга кеңири орун берилип, кыргыздардын тарбиялоо маданияты менен кошо ашташтырылат.

Алардын айрымдарын карап көрөлү:

Биринчиси, Жакыптын түш көрүшү. Түшүнө куудан башка жүнү бар, куштан башка үнү бар, алп кара куш сүрү бар, саңоолору сары алтын, таканак жүнү баары алтын, текөөрү болот, туягы канжар бир канаттууну көрөт да, анан аны кармап алат, кармап гана албай ошол кушка жибектен боо тагат. Бул кыргыз элинин түшүнүгүндө түшкө ишенүү, анын балалуу болушу, баласы башкача бир баатыр, алп бала болуп туулушу тууралуу алгачкы аян.

Саякбай Каралаевдин вариантында уктап калган Жакыптын түшүнө думана кирип, мен Кыдыралеки саламмын, уулдуу болосуң, атын Манас койгун, калмактарга Чоңжинди деп угуз, балаң чоң баатыр болот, бүгүн кула бээң тулпар тууйт, Манастын согушка минер аты ошол болсун дейт.

Экинчиси, адатта кыргыздар түштү түнү жорубайт, түштү эң жакын адамына гана айтат. Жакыптан ошондой жакын адамы, муңдашы, армандашы байбичеси Чыйырды болгон. Түшүн абышкасы кемпирине гана айтат да, башкага айтпа дейт, түштү бузуу, тескери келтирип коюу – душмандыкка баруунун белгиси болот. Кыргыздын элдик педагогикасында түш жакшы болсо ойгонор менен «Ушул түшүм түш келбей, туш келсин» деп, көктү карап туруп, бата кылат, эгер түш жаман болсо ойгоноор менен «Ушул түшүм ушул түн менен, ушул кара суу менен кетсин» деп, суу менен оозду үч жолу чайкап, ары карап түкүрүп коёт, же агын сууга барып, кайталап үч жолу айтып, артын карабай баса берсе, жаман түш суу менен агып кетет дешет. Түш жоруганды билбеген адамга түш айтпайт, түш жоруганга да жараша болот дешет. Жакып менен Чыйырды элдик педагогиканын ошол салтын катуу кармаган да, түштү биринчиден, купия экөө тең жакшылыкка – балалуу болушуна жоруйт, экинчиден, бул түш тууралуу эч кимге ооз ачпай турат.

Үчүнчүсү, болочок баланын аянын берген түштү ошол бойдон жөн койбой, аны белгилеп, элден бата алуу керек.

Эн калган көп малдын,

Несин аяп коёлу.

Эртеңден баштап эл жыйып,

Эч болбосо

Бир элүү-кырк мал соёлу.

Аябай малды соёлук,

Арты кандай ким билет,

Бир аз той кылып коёлук [161, 29-б.].

Ошол менен эле токтобойт, болочок баланын бойго бүтүшү үчүн түш туура келиш керек дейт да түлөө өткөрөт, ага тогуз кары бээ, токсон кары кой, ак баш инген төө, жети сыйыр союп Алтайдагы ар түрдүү уруу-уруктарды чакырат.

Төртүнчүсү, болочок бала тууралуу түштү жакшылыкка жору. Жакып түшүн төкпөй-чачпай Байжигитке айтат, ал мындай жоруйт:

«Ай тийген жердин баарысын, алат экен балаңыз»,

«Күн тийген жердин баарысын күтөт экен балаңыз»,

«Алтымыш жашка чыкканча, аким болуп журт сурап, алат экен дүйнөнү»
[161, 47-б.].

Ошентип, баланын тагдыры, анын төрөлүшү, хан болушу жана канчага чейин жашай тургандыгы али бала түйүлдүк боло элек кезде эле түш аркылуу көрүнүп, чечилип жатат. Бул түш тууралуу, аян тууралуу элдик педагогикадагы түшүнүктөрдүн эпосто чагылышы катары эң сонун факт.

Бешинчиси, Чыйырдынын ак элечек кийип түнү бою кудайдан ак тилек менен, ак ой менен бала тилеп чыгышы жана кыргыз аялдарына тиешелүү мүнөз менен мунусун Жакыпка айтпай, билдирбей өзүнчө жасашы.

Алтынчысы, Жакыпка адамдардын аялыңды ардант, аны токойго жалгыз алып барып таштап сал дешкени жана Жакыптын ошондой жол-жоболорду да аткарышы.

Жетинчи, Жакып эч кимге кошпой жалгыз гана Чыйырдыны намыстантып, үйдөн айдап ийиши, ошондон кийин гана боюна бала бүтүшү. Бул болсо элдик тажрыйбалардын туура келишин айкындайт.

Сегизинчи, Манас туула электе эле, Жусуп Мамайдын варианты боюнча душман тараптын китептерди окуп, алдын ала эле ушундай бир баланын төрөлө тургандыгын билиши. Ошон үчүн алар кыргыздын боюнда бар аялдарынын баарынын ичин жарып чыгышы, ар бир аялга ошондой милдет аткаруучу кечилдерди коюп чыгышы.

Тогузунчу, Чыйырдыны ар бир боюнда бар аялдын курсагын жарып жүргөн кечилден жашырып, катындардын айла-амалы менен Жусуп Мамайдын вариантында айтылгандай «ит туудуруп ийиши» [169, 342-б.].

Онунчусу, баатырдын энесинин талгагы. Талгак – кыргыз элиндеги абдан көп жыл практикада сыналган педагогикалык түшүнүгү. Кыргыздын элдик педагогикасы боюнча:

1. Эненин талгагы канбаса, баланын бети-башы чуңкурайып калат.
2. Талгагы канбаса, баланын өмүрү кыска болуп калат.
3. Талгак ошол аял жактырбаган нерсеге болуп калат дешет.

4. Талгак болгон нерсе эмне экени билинбей, «ит талгак» болуп калгандарга жөн гана күчтүү тамактарды ылгабай бере беришет.

5. Талгак болгон нерсе эмне экени билинбей, көрүнгөн нерсени жей берсе, «ит талгак» дешет.

6. Талгак болгон нерсеге карата баланын мүнөзү, тамак-ашы болот.

7. Талгак болгон нерсени аялынан мурда күйөөсү жеп ийсе, күйөөсү аялынан мурда толгоо тартат, же кошо толготот.

8. Талгак болгон нерсени таап келип, талгагын кандыруу келиндин күйөөсүнүн милдети.

9. Талгак канбаса, бойдогу бала жакшы болбой калат.

Мына ошол өңүттөн караганда баягы түштөн эки жыл өтүп Чыйырды кош кат болгону билинет. Анын тамак жегиси келбей, жолборстун жүрөгүн гана күсөп туруп алат. Ушул жаныбар болочок баланын мүнөзү, жүрүш-турушу менен байланышат деп айтылат. Жакыптын аялынын жолборс жүрөгүнө талгак болгону мергендин баарын түйшүккө салат, ошол кезде Кангайдын Карамергени жолборс атыптыр деген сөз тарап, ага Жакыптын жылкычыларынын бири Бадалбай жөнөп кетет. Анан дагы бир салт боюнча аял талгак болгон нерсени анын ээси сураса, айтканын берип сатып алышы керек, Бадалбай жолборс жүрөгүнө Жакып берген кара кулак чоң жамбыны берип сатып алып келет.

Түрк-монгол эпосторунда болочок баатырдын энеси жолборстун жүрөгүнө, бүркүттүн, карышкырдын этине, же жүрөгүнө, же көзүнө талгак болгон учурлар кездешет да, ал жаныбарлар менен болочок баатырдын окшоштугу айтылат.

Ал эми С.Каралаевдин варианты боюнча Чыйырдыга талгак болгон шердин этин Кочку аттуу калмак атканда 90 төө менен буудай жүктөп барып алмаштырып келип беришет.

Мына ушундай жаныбарлардын жүрөгүнө жана этине талгак болуу менен ал түйүлдүк гана абалга келген болочок баатырдын ким боло тургандыгы тууралуу элдик педагогикалык идеялар берилип жатат.

Андан аркы педагогикалык идеялар болочок баатыр баланын туулгандагы

окуялар, ишенимдер, салттар менен байланышат.

Бала бойго бүткөндөн тогуз ай, тогуз күнгө толук толуп, бейшембинин түнүндө толгоо башталат. Мына ушул процесс да эпикалык доордун өзгөчөлүктөрүнө ылайык өтөт: толгоо жети күнгө созулуп, сегиз күнгө толуп, тогуз күнгө караганда толгоосу толот да, көз жара турган күнү болот.

Эпостон болочок баатырга байланыштуу педагогикалык бир нече салт менен кездешебиз, булардын бири – бала төрөлөрдө атасынын алыс кетип калышы. Жакып сүйүнчү сураган алсын деп кермеге кырк бышты, жети кур ат байлаттырып, «кыз туулса унчукпай тим болгула, эркек болсо сүйүнчүлөп баргыла» деп алысыраак жерге малга көз болгону аттанып кетет.

Жолдо дагы бир белги берилет, Жакып баратса алдынан Жоргобоз үйүрү жолугат, алардын ичинен кара жалдуу бир кула бээ толготуп жатыптыр. Мына ушул бээ тууса, кулуну эркек болсо балама энчилейм, эгер Чыйырды уул тууса үйүрдүн айгырынын атын Жоргобоз атын жоюп, атын Камбарбоз деп коёюн, үйүрүнүн ургаачысын дайым ак түлөөмө соёюн, эркектеринин баарысын эр азамат мингенге согуш үчүн коёюн деп ойлойт. Кыргыз элдик педагогикасында жылкынын пири – Камбар-Ата. Андыктан Жакып тулпар чыккан үйүрдүн ээсин Камбарбоз атап, жылкылардын пири, колдоочусу катары санайт. Туулуп жаткан бала менен туулуп жаткан башка бир жаныбардын бу жарык дүйнөгө бирдей келиши жана алардын бири-бирин колдоп жүрүшү баатырдык доордон калган педагогикалык салт.

Жусуп Мамайдын варианты боюнча Манастын Аккула атынын түбү Чыңгыш хандын малы болгон. Чыңгыш хандын Жакыпка айтып бергенине караганда анын куу чаар бээси үч жыл кысыр калып, үчүнчү жылы Алтайдын Айдың-Көлүнө качып кетчү экен да, кардына бала бүткөндө кайра келип калчу экен, эки асыйында бир тууп, ал кара тай аябай сулуу болуп, аны Алооке сурап алат, кийин дагы бир жолу тууганын Кедендин уулу Жолой сурап алат, үчүнчү туушун Манаска деп Жакып сурап алат [169, 355-б.]. Бул окуядан көрүнүп тургандай баатыр менен кошо анын кийинки мине турган аты да өзгөчө сыр менен жарык дүйнөгө келүүдө. Муну кыргыздар «ат менен адамдын жаны бир»

дешет. Б. Солтоноев атка карата элде мындай макалдар болгонун жазып кеткен: «желдей болуп жүргөндөн жылкы болгон», «ат, аттан соң жат», «айгыры ала болсо, кулуну кула болот», «кулун сындуу ат, бала жыттуу кыз болсо», «карып калган катындан эрөөлгө чыгар эр туубас, карып калган бээден кайкуулга минер ат туубас», «киши аты терчил, киши кийими кирчил», «ат ээси менен, баш мээси менен», «күлүк ат чапса – күлүк, сатса – пул», «ат сүрүнбөй жер тааныбайт, эр сүрүнбөй эл тааныбайт», «атка бербес кунан бар, кызга бербес жубан бар», «жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы», «атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны», «акыр заман аттан ажыраган жерде», «ат – адамдын канаты», «таяк тайга жеткирет, таба атка жеткирет, ат муратка жеткирет», «ат башына күн тууса, ооздук менен суу ичет», «айгырды кандай салсаң, айгырды ошондой минерсиң», «ат баспайм деген жерин үч басат», «жата берсе ат арыйт, жүрө берсе жол арбыйт», «аты жоктун буту жок», «элин сагынбас эр болбос, үйүрүн сагынбас ат болбос», «ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган эшикте калбас», «ат сүйлөшкөнчө, айбан кишинешкенче», «жакшы аттын жалын сакта, жакшы эрдин кадырын сакта», «байге аты каралаш», «азууларын аркайткан ат башына күн тубар, муруттарын шыйпайткан эр башына күн тубар», «атты арыганда көр, эрди карыганда көр» [149, 269-270-б.].

Мына ошол тай менен бала Манастын алгачкы учурашуусу:

Жарашыгы бир далай,

Үч ай минсең чалдырбай,

Минерге чыдайт тору тай,

Шек берип сырын алдырбай [169, 361-б.].

Кулакта күйгөн шамы бар,

Маңдайында багы бар,

Соорусуна карасаң,

Салаа-салаа калы бар,

Бабай Өмүр сылаган,

Ошол калды билип ал.

Тутам болуп кадоодой,

Азуусу чыкты жаныбар.
Курсагын жыйып тартылган,
Кулагы жалдан артылган,
Он беш күн болгон байланган,
Аркардай көзү жайнаган,
Мындай сулуу чыкпайт го,
Төрт аяктуу айбандан.
Жал, куйругу түпөктөй,
Тумшугуна караса,
Сымга тарткан күбөктөй,
Бүткөн бою жарашык,
Күмбөзгө тарткан сүрөттөй [169, 365-б.].

Ошол тай байланганына он беш күн болгон кезинде эле керилип, суналып болочокто баатырга жарашар мал экендиги, адам менен мал бир болуп калары билинет.

Кыргыз этносун терең изилдеп, этнографиялык бай материалдарды жыйнаган С.М. Абрамзон мындай деп айткан: «Кыргыздын балдары 6-7 жашынан тартып эле, А.Н. Бернштам белгилегендей, койго (музоого) мингенди, жаа менен канаттууларды атканды, кийинчерээк тайларды мингенди үйрөнүшкөн. Кыргыздарда бул үчүн балдарга ылайыкталган ээрдин атайын тиби – айырмач болгон, бул ээр балдарга атчан жүрүүгө өз алдынча үйрөнүүгө мүмкүндүк берген. Кийинчерээк кыргыздын эркек балдары майда жырткычтарга мергенчилик кылышып, тоолордо, өз айлынан алыскы жайыттарда көчүп-конуп жүрүп, кыйын-кыстоо шарттарда атуу өнөрүн үйрөнүшкөн. Жашы жетип, болжол менен 14-15 жаш курагында кыргыз уландары атчан аскерлерге кошулуп, жоокер болгон. Уландарды аскер ишине үйрөтүүнүн негизин жеке машыктыруу түзгөн, бирок эпостун материалынан көрүнүп тургандай, тобу менен чогуу үйрөтүп машыктыруу ыгы да колдонулган. Өзүнүн теңтуштары менен аң уулап, көңүл ачып жүрүп, Манас 11-12 жашында эле жааны чебер ата билген, 13 жашында найза менен душмандарын жеңген, ал эми 14 жашында

алардын айылдарын кыйраткан» [17, 562-б.].

Ошол эпикалык доордун салтына ылайык болочокто баатыр болуучу бала менен анын мине турган, жоого киргенде аны далай ажалдан арачалап кала турган аты параллель коюлуп жатат. Мындан кыргыз элдик педагогикасынын бир катар өзгөчөлүктөрүн көрөбүз, алар:

- жаныбарларды адам менен катар коюп, аларды сүйүү, коргоо;
- болочок атынын кандай генетикалык теги бар экендигине карай анын тегин сүрүштүрүү;
- жаш баланы анын кийин ат боло турган тайына өтө кичине чактан көндүрүү, аларды бири-бирине ылымсанатуу, бирге өстүрүү;
- айрым учурда бала менен кулунду эмчектеш кылуу ж.б.

Мындай ат жана адам ассоциациясы түрк-монгол фольклорундагы туруктуу мотивдерден, алардын башкы окшоштуктары: баатыр каарман менен анын мине турган атынын бир убакта туулушу; баатыр бала менен анын атынын бир короодо багылышы, экөөнүн бир булактан суу ичиши; алардын бири-бирин көрбөй калышса, издешип турушу ж.б.

Ж. Орозобекова: «Айрым учурда элдик эпикалык чыгармаларда тулпар менен баатырдын эң байыркы калыптанган формаларын кездештиребиз. Бул эки образдын бир денеге бириккени, «бир жандык» болгондугу, же тактап айтканда, башы – аттыкы, денеси – адамдыкы, же тескерисинче, башы – адамдыкы, денеси – аттыкы өңдүү мифологиялык образдардын жаралышы ат менен адамдын ортосундагы эң жакын мамилени туюндурат», - деп айтат да, байыркы грек мифологиясындагы Кентаврдын образы түпкүлүгүндө «грек мифологиясындагы мындай образдар чыгыш жана сибирь элдеринин эпикалык чыгармаларынын таасиринде жаралган деген ойду айтууга мүмкүндүк берет. Анткени мындай мотивдер адам коомунун эң алгачкы баскычында эле оозеки түрүндө жашап келген», – деген жыйынтык чыгарат [221, 20-б.].

Дал мына ушул кентавдык көрүнүштү Манас менен Аккуланын биримдигине карата айтууга болот. Алар экөө каны да, жаны да, ойлогон ою да бирдей жаныбарлар, эчен жолу жоо менен согушуу учурунда ат адамды сактап

калат, найзадан, октон буйтап берет, душманды кууганда жебедей түйүлүп чуркап берет.

Т.Абдыракунов түрк элдеринде тулпарлардын түбү кайыптан бүткөндүгүн, жылкыны байыркы замандан «асман жылкысы» («небесные кони»), «теңир (кудай) жылкысы» («божественные кони») деп ыйык тутарын, а түгүл мындай ыйык сактоо соңку күндөргө чейин уланып келгендигин, кайып аттар калк тарабынан кастарланып, бирок аларга адамдардын мамилеси бузулган соң көрүнбөй калгандыгын жазат [10, 154-162-б.]. Буга б.з.ч. эле ташка чегилген Саймалы-Таш, Аравандагы Диван жылкылары жөнүндөгү эстеликтерди көрсөтүүгө болот.

Мына ошол Аккуласын Манас баатыр:

Кумдуу жерге оонаткан,

Кудуктуу жерден сугарган [164, 41-б.].

Кыргыз педагогикасы балдарды мал менен өтө жакын кармаган, алар «..төрт түлүк малды асыроого 10-12 жашынан билим жагынан да, практика жүзүндө да даяр болуп калыптанган. Уул балдар 14-17 жашында жылкычынын, сакманчынын, чабандын милдеттерин кадыресе өз алдынча аткарууга жетишкен» [38, 13-б.]. Бул салт азыркы күнгө чейин сакталып келет, мал кароо, тай үйрөтүү, жылкы сугаруу, жылкы таптоо, аларды минүү жана суутуу эрезеге жеткен эркек балдардын милдетине кирген. Балдардын эл ичиндеги кадыр-баркы өздөрү баккан аттарынын канчалык күлүк же күчтүү чыккандыгы менен аныкталган.

Жаңы төрөлүп жаткан баланын мекенчил баатыр болушу кыргыз элинин таалим-тарбия салтындагы Умай-Эне түшүнүгү менен да байланышат. Чыйырды тогуз күн толготкондо Умай эне курсактагы балага убактың келди, жарык дүйнөгө чык деп кууса, ырыскым кайда деп бала чыккысы келбей кыйылат. Ырыскың ошол жакта – деп Умай эне баланы катуулап айдап чыгат. Умай-Эне Манастын төрөлүшүнө жардам берет:

Умай эне бериште,

Урду келип баланы.

Урганына чыдабай
Ужутту көздөй барганы.
«Ак амири, чык – деди,
Айтканымду ук» – деди,
Анда бала муну айтат:
«Ыгы менен айда – деп,
Ырыскым менин кайда? –деп.
Уруп кирди Умайың,
Ур деген улук кудайым.

Кыргыз эл педагогикасында, жалпы эле түрк-монгол эпикалык дүйнөсүнүн доорунда Умай-Эненин өз орду болгон. Түрк элдеринде эне культун Ыдук Йер-Суб жана Умай деген аттар менен аташат. Алтай, хакас, кыргыз элдеринин мифологиясында Ыдук Йер-Суб (Ыйык Жер-Суу) – Жерди жана Сууну жараткан аял-кудай тууралуу айтылат. Умай-Эне – Борбордук Азияда, Түштүк Сибирде жана Саян-Алтай аймактарында жашаган байыркы түрк калктарында эң кеңири тараган мифологиялык образ. Мисалы, биздин ата-энелер «Умай эне колдосун», «Менин колум эмес, Умай-Энемдин колу» дешет. Бала төрөлгөндөгү артындагы карамтыл такты «Умай-Эненин колунун изи» дешет. Ооруп жаткан бала жакшы болуп кетсе, «Умай-Эне айыктырып кетти» деген, же болбосо, бала уктап жатып жылмайып атса, «Умай-Энеси күлдүрүп жатат», сүйлөнгөнсүй берсе, «Умай-Энеси менен сүйлөшүп жатат» дешет. Баланын бетин «Умай-Энеси жууп коёт» деген. Баланы бешикке бөлөп жатып «Умай-Эне уйку бер» дейт, же боз үйгө жалгыз калтырып, сыртка бир азга чыгып кетсе, «Умай-Энеге аманатка калтырдым» деп кете беришет.

Жогорудагы «Манас» эпосундагы туула элек бала менен Умай-Эненин диалогу мына ошол кыргыз элинин этнопедагогикалык маданияты менен байланышат. Баланын колдоочусу да, коргоочусу да Умай-Эне болот. Демек, бала менен ыйык эненин алгачкы сүйлөшүүсү эпостун структурасында терең символикалык мааниге ээ көрүнүш.

Орхон-Эне-Сай жазууларына кирген Күл-Тегин таш эстелигинде «Умај-

тӱг ӱгӱм катун кутына иним кӱл-тӱгӱн ӱр ат болды» деген сӱйлӱмдӱр кездешет, бизче которгондо «Аны ӱчӱн (бактыга жараша) Умай сыяктуу Улуу ӱне-катун колдоп, менин кичӱӱ иним Кӱл-Тегин ӱркек аталды» [229, 265-286-бб.].

Жаңы ӱле тӱрӱлгӱн баланын куймулчагындагы карарып турган тубаса такты«Умай ӱнеси уруп кетиптир» деп жакшылыктын белгиси катары карашкан. Мына ушул белги Манаста да пайда болот. Демек, Манас менен Умай-ӱненин окуясын айтуу менен манасчылар, биринчиден, болочок баатыр тууралуу аян келгенин билдирип жатса, ӱкинчиден, Умай-ӱне тууралуу ӱлдик педагогикалык тӱшӱнӱктӱ таамай ачып берӱӱдӱ.

Баланын жарык дӱйнӱгӱ келӱӱ, б.а. тӱрӱлӱӱ ӱпизоду ӱзӱнчӱ ӱпикалык баатырдык дастандардын традициясын, салттуу сӱжеттерин кайталайт, алар кайсылар? ӱпостун ар кандай варианттарын изилдеп кӱргӱндӱ:

- ӱки колун толтура кан чӱңгелдеп тӱшӱшӱ;
 - баланын чекеси жерге тийгенде жер титиреши;
 - ӱнесинин баласы ӱркек ӱкенин угуп, сӱйӱнгӱндӱн ӱси ооп жыгылышы;
 - ӱнесин тӱрӱт кабыл алып жаткандардын мартуу басты дешип чочулашы;
 - Канымжан аттуу аял баланы оромок болсо, анын тарбаңдаган колу-бутуна алы келбеши;
 - Бакдӱӱлӱт баланы жерден ала койсо салмагы он бештеги баладай оор ӱкендиги;
 - биринчи тамагы карын май болуп, бир жегенде ӱч карын сары майды жеп салышы;
 - ӱнеси ӱмчегин салганда бир соргондо сӱт, ӱкинчисинде суу, ӱчӱнчӱ соргондо кан чыгышы;
 - ӱнесинин баласы ӱмчек ӱӱмп жатканда чыдабай жаны чыгып кете жаздашы;
 - бир колуна сары алтын кармап тӱшкӱнӱ;
 - баладан жӱрӱгӱ тӱшӱп тогуз кемпир ӱлӱп кеткенин ж.б.
- Дагы бир адаттан тыш бала болуунун белгиси – Манас тӱрӱлӱп жатканда

бир думана келип бул бала алты шердин кенжеси, теңдешсиз баатыр болорун айтат да, оозанткыла деп болот ок берип, кийин окту кийиминин жакасына тигип койгула деп көздөн кайым болуп кетет.

Кыргыздардын элдик педагогикасына ылайык Манас төрөлгөндө эле эки символ-белги менен төрөлөт:

– *биринчиси* – бир колуна кан кармап түшүшү (бул согуштун, өлүмдүн символу);

– *экинчиси* – башка колуна алтын кармап түшүшү (бул бийликтин, байлыктын символу).

Мына ушул эки символ-белги кийин анын бүт өмүрүн, ишмердүүлүгүн, тагдырын камтыйт эмеспи.

Эпикалык доордо адаттан тыш баланын төрөлүшү – бул анын болочокто мекенди коргой турган азаматтын келгендигин каңкуулайт. Ушул эле процеске кошо кыргыздын салттуу жөрөлгөлөрү ишке ашырылат. Алардын бири – сүйүнчүлөө.

Манас төрөлгөндө алыс кетип калган атасына сүйүнчүлөгөнгө кырктай киши аттанат. Алардан озуп Жакыпка биринчи Акбалта жетет да сүйүнчү сурайт:

Көкчолок минген Акбалта

Жакыпты көрдү жайма жай.

Жан жагында киши жок,

Жакып жалгыз олтурат.

Киши менен иши жок.

Акбалта көрүп акырды,

«Сүйүнчү!» – деп бакырды.

Кубангандан бай Жакып

«Не дейсиң?», – деп чакырды.

Анда Акбалта муну айтат:

«Айтканымды туюнчу,

Арстаным Жакып, сүйүнчү!

Карыганда байбиче
Кабылан тапты, сүйүнчү!
Жобогондо байбиче
Жолборс тапты сүйүнчү!
Жоголордо байбиче
Жолдош тапты, сүйүнчү!
Эриккенде байбиче
Эрмек тапты, сүйүнчү!
Кайгырганда байбиче
Каралды тапты, сүйүнчү!».

«Бала» деген сөз кыргыз элинин салттуу түшүнүгүндө бул жерде Акбалтанынын сөзүндө «кабылан», «жолборс», «жолдош», «эрмек», «каралды» деген түшүнүктөр менен туюнтулуп жатат. Мына ушундан эле бала атасы үчүн кандай кызмат аткараары түшүнүктүү болуп жатат. «Адамзат ар дайым келечегин ойлойт, тукумунун уланышы үчүн кам көрөт. Тукум улар, келечегин аныктап берер – бул бала.

Баланын жарык дүйнөгө келишин ата-энеси, урук-тууганы, жек-жааты, жалпы уруусу жакшы тилек менен эч кимге жарыя кылбай ичтен кубаныч менен күтөт. Болочок эненин ичи билинип, улам чоңойгон сайын анын туугандары бири-бирине айтпай алдыртан сүйүнчү камдаган.

Ал эми бөбөк келер үйдө кимден ким сүйүнчү сураары да болжолдонгон.

«Сүйүнчү» деген сөз «сүйүн» дегенден келип чыккан. Сүйүнүү – өтө кубануу, чексиз бактылуу болуу учуру. Ар бир адам өмүрүндөгү кездешүүчү эң бир кубанычтуу мүнөттөрдүн бири. Анткени жарык дүйнөгө жаңы адам келди. Өзүнө жакын адам келди.

Эне болор келин толгоо тартып, ага аначы кемпир же киндик эне келип жардам берет. Ошол киндик эне бала менен эненин миң тамырын бириктирип турган киндикти кескен соң жарык дүйнөгө бакырып келген наристенин уул же кыз, эгиз же жалкы экени билинет.

Киндик эне төрөттү кабыл алып бүтүп эле сыртка чыгат. «Сүйүнчү!» дейт.

Сыртта турган төрөгөн келиндин кайын энеси же эжелери, абысындары «Болсун!» дешет. Киндик эне эгер жаңы туулган уул бала болсо «Эркек!» дейт. «Баатыр!» дейт. Же дагы башка сөздөр менен туюндурат. Кыз болсо «Кырк жылкы!» дейт. Бул мезгилде баланын аты али жок болот.

Андан ары эргенчи балдар сүйүнчүлөп жөнөйт. Келиндин төркүндөрүнө барат «Сүйүнчү!» деп.

Жакын туугандардын баарына чабарман жиберип «Сүйүнчү» айттырбаса, алардын кээ бирлери таарынып да калат.

Сүйүнчү сураганда, ким биринчи сураса, ага сөзсүз сүйүнчү берет. Сүйүнчүгө көчмөн турмушта кыргыздар ат берген, тай берген, боз үй берген, уй берген, кой берген, козу-улак берген. Колунда эмнеси болсо, сөзсүз берген. Сүйүнчү айткан адам аз берди, көп берди деген эмес. Бергенин алган» [180, 3-4-бб.].

Мына ушул салтты бекем кармаган Жакып да сүйүнчүсүн камдап койгон, анын ошол сүйүнчүгө койгон байлыктарын билгендер да туш тарапка баланын атасын издеп ат коюшат. Жакып үчүн байлыктын баары бар, бирок ошол байлыгынан баскынчыларга салык берип турат, аларга каршы күрөшүүгө ушунча байлыгы бар кишинин күчү жетпейт, баатыр жигиттери жок, андыктан «ыңаалап» ыйлап түшкөн эркек бала гана керек. Жакып ошол сүйүнчүн сүйүнчү сурап келген Акбалтага мындай деп маңдай жарыла айтат:

«Андай болсо, Акбалтам,

Мына бул алтынды алчы бир калта.

Камбарбоздун үйрүнөн

Каалап туруп тогузду ал.

Төөдөн алгын төртөөнү.

Төрт уруу малдан төрт тогуз,

Сүйүнчүлөп келгениң

Болду бекен, Балта чал?!

Ай талааны нетели,

Аттангын, үйгө кетели,

Байбичеге жүрөлү,
Баласын барып көрөлү».

Бул жерде Жакыптын берешендиги, март адам экендиги гана көрүнбөйт, ошол атанын ушундай балага муктаждыгы, ушул малды, байлыкты коргоп берчү, керек болсо кайра жүз эселеп кайтарып берчү эр жигиттин керек экендиги көрүнүп турат.

С. Каралаевдин вариантында балалуу болгонун сүйүнчүлөгөн Акбалтага «Боз айгыр үйүрү миң байтал», «Нардан чыккан төрт жүздү», «Уйдан берди төрт жүздү», ага да алымсынбай дагы берешендигин көрсөтөт:

Ой, Акбалта, абаке
Ушул сөзүң чын болсо,
Жылкыдан тулпар малымды ал,
Аздык кылса бергеним
Көөкөргө куюп канымды ал!
Ырас болсо айтканың,
Өгөөмдү таштап бүлөөмдү ал!
Экөөмдү таштап бирөөмдү ал!
Алтайга баштап айлымды ал,
Баламды таштап, зайбымды ал!
Мүлкүмдү жыйнап, бөзүмдү ал,
Оорубаса ой, абам,
Чукуп бир жак көзүмдү ал!
Айланайын Акбалта
Бир туткан пирим сен элең –
Жанды кудай жаратат,
Ал баламды көргөнчө

Менин жаным чыгып баратат [158, 77-78-бб], – деген саптарда эпикалык масштабдуулук менен, сүйүнүч менен айтып жатканын көрөбүз. Ушул бала үчүн Жакып эч нерсе аябай жатпайбы («Көөкөргө куюп канымды ал», «Алтайга баштап айлымды ал», «Баламды таштап, зайбымды ал», «Чукуп бир жак көзүмдү

ал»), мунун өзү Жакыптын жеке кубанычы эмес, басууда, кордукта жаткан анын уруусунун, элинин кубанычы. Болбосо Жакыптын туугандары туш-тушка чачылып кеткен, эл тозгон, алардын башын кошор жигиттер өлтүрүлгөн же кулга айланган.

Жакып айылга аңтаңдап келип, элдик жөрөлгө боюнча «бешик боосу бек болсун, кундагың боосу кут болсун» деп аттан түшүп, баласын колуна алып караса, «мандайы жазы, башы кууш бар боюнда турат тууш, кочкор тумшук, кош кирпич, көркү калча, көзү тик, жалаяк ооз, жар кабак, жаагы жазы, ээги узун, эрди калың, көзү үңкүр – эр мүнөзү көрүнөт»; «алакан жазык, колу ачык, аттанып чыкса жолчу ачык – алп мүнөзү көрүнөт»; «жолборс моюн, жоон билек, жоруну калың, таш жүрөк, жылма кабак, жылдыз көз – бөлөкчө түрү бар экен».

Кыргыз элинде «Балага ата сынчы», «Атадан өткөн сынчы жок», «Эненин балага каргышы – бок, атанын балага каргышы – ок» деген макалдар бар. Жакып мына ушундай аталык көз менен карап, дароо эле бул баланын бөлөкчөлүгүн – эр мүнөзүн, алп мүнөзүн көрө билет. Ошондо тышкы душманга кектенип жүргөн Жакып ата катары «өткөндөн алар өчүмдү, өч алганын көрөрмүн, өлтүрбөсө болду өзүмдү» деп наристенин жүзүнөн сүйөт. Ата менен баланын биринчи учурашуусунан эле атанын максаты эмне экендигин сезебиз.

«Манас» эпосунда кыргыз элдик педагогикасындагы балага ат коюу салты да бир топ кеңири чагылдырылат. Жарык дүйнөгө келген наристеге жакшы ат коюу – эң биринчи кезекте атанын милдети. Ат менен адамдын тагдыры, кийинки өмүр жолу чечилет деп айтылат кыргыз элинде. Али аты жок балага ысым тандоо үчүн бай Жакып көптөгөн уруу-уруктардын төбөлдөрүн чакырат, алар менен кошо билгилери, даанышмандары ээрчий келери өзүнөн өзү түшүнүктүү. Кыпчактардан Байжигит, кыргыздардан Элеман, анжияндык Куртка чал, аргындан Каракожо, нойгуттардан Акбалта, ногойлордон Эштек, түрктөн Абдылда, өзүбектен Дамулда, катагандан Мунар бий ж.б. атактуу адамдар, хан-бийлер чакырылат.

Жакыптын карыганда көргөн баласына ылайыктуу ат тапкан кишиге баланын апасы Чыйырдынын атынан өзүнчө белек-бечкеги да саналып өтөт:

Карк алтын – дилде сарпай кий,
Ак сакалдан алтооң кий.
Кара сакал, кер мурут
Калгандарга бир-бир тон.
Үч сарпайы чыгарды,
Үлкөндөргө ыйгарды.
Кийген тону жарашты,
Бирин бири карашты.
Бай Жакып баланы алыптыр,
Этегине салыптыр.
Ээрчий басып Чыйырды
Эки кымкап алыптыр,
Элүү дилде – кызыл пул
Колуна кармап салыптыр.
«Ат коюңар!» – деп айтып,
Аксакал Жакып кеп айтып,
Көптүн келди кашына.

Ушундай жооптуу учурда ар түрдүү элдин жакшылары, билермандары балага ылайык ат таба албай «Ат коё албай алдырап, акылмандын баарысы, карап турду жалдырап». Мунун өзү кыргыз элдик педагогикасындагы ат коюунун жооптуулугу менен байланышат, мында дагы баланын болочок тагдыры жөн эле бир тагдыр эмес экендиги боолголот. Эпосто манасчылар «Ат асмандан дечү эле» деген сөздү улам-улам кайталап турат.

Баланын жөн бала эместигине, анын сырдуулугуна дагы бир жолу күбө болобуз: ошончо хан, ошончо эл башы, ошончо даанышман бир ат таппай тайсалдап, алдырап, жалдырап турганда кайда-жайдан бирөө пайда болот. Ал хан да, акылман да эмес, бир дубана экен.

Ак күлөлүү дубана
Асасы колдо шалдырап,
Кайдан келди жан билбейт,

Пайда болду дубана,
Байкап көрдү буларга:
«Сонундан тонду кийипсиз,
Чогулуп баарың кирипсиз,
Барбы мында жумушуң?
Баарың бирдей сабыркап,
Кандай токтоп турушуң?
Айтыңарчы, угайын,
Оболу сизден сурайын», –
Дубана жооп сурады [161, 86-б.].

Мына ушул жерде кыргыз эл педагогикасындагы дубананын (думана, календар, дервиш деген маанилерде да айтылат) образы тууралуу айта кетүүгө тийишпиз. Манаска ат коюу үчүн дубана келди.

Дубана жалпы чыгыш элинде акылмандыктын алып жүрүүчүсү, анын байлыгы да, бийлиги да, бала-чакасы да жок, болгон буюму – колундагы аса-муса таягы, жонундагы куржуну. Ал дүйнө кыдырып, жер оодарып, ырыскысын элден таап жүргөн бир пенде. Кыргыздар Машраб дубана жөнүндө уламыш айтып келет, ал дүйнөнү үч жолу айланып чыккан экен: биринчисинде барган жери шаар болсо, кийин ошол эле жерге барганда баягы шаары чөл болуп калыптыр. Өтө көп санат-насыят ырларын дубаналардын ыры деп атадан балага айтып келишет, дубана келсе, кыргыздар айдап чыкпайт, конок кылып сыйлып турат. Манаска ат коюуга дубананын келиши да ошол этико-философиялык көз караштын бир көрүнүшү катары түшүнүүбүз керек.

Ошол дубана жогорудагыдай суроо коюп жатканда, ага Бердике берди жоопту:

«Ат коюп берсең балага
Алар элең, дубанам,
Бул адамдардын сообун!
Бабасы Бакыр кан, – деди,
Жакып деген бу киши

Баласыз жүргөн жан, – деди.
Жерге сыйбайт малы көп,
Коюп берсең бир жакшы ат
Кубангандай асман-көк.
Жеткен элүү жашы, – деп,
Жеке мерсент ушу, – деп,
Ат коё албай көпчүлүк
Камалып турган тушу деп» – деп,
Бердике сүйлөп салганы.
«Берген болсоң уруксат,
Мен коёюн атын», – деп,
Дубана сүйлөп калганы.
«Ат коюңуз акыр», – деп,
Адамдын баары чуу этти.
«Баш жагына «мем» келсин, –
Байгамбардын сүрөтү,
Ортосуна «нун» келсин, –
Олуянын сүрөтү.
Аягына «сен» келсин, –
Арстандардын боруму.
Арты кайдан кетти экен
Ал үчөөнүн оруну?»
Окуп билди «Манас» деп,
Оозуна келди шондой кеп.
Ат коюлду «Манас» деп,
«Алла таала сактасан,
Ар балаадан калас!» – деп,
Бата кылды баарысы,
Жашы менен карысы [161, 87-б.].

С. Орозбаковдун айтуусундагы текстте ислам динин таасири күчтүү

болгон, андыктан баланын атын пайгамбар, олуя менен байланыштырып жатат. Мына ушундай эле негизде ат коюу, арибдерди уруштуруп айтуу Тоголок Молдонун вариантында да кездешет [167, 680-б.].

Кыскартылып бириктирилген вариантта мындай:

Көргөндүн көөнү бөлүндү,

Арт жагынан баланын

Кара-көк жалы көрүндү.

Кара чаар кабылан

Капталынан чамынды.

Көсөө куйрук көк арстан

Оң жагынан камынды.

Нур төгүлүп жолуна,

Баланын «Манас» деп аты табылды [166, 80-б.].

Бул вариант тоталитардык мезгилде, атеисттик пропаганда күчтүү болуп чыккан да атайын динге байланыштуу жерлери алынып салынганбы, же өзү эле ошондойбу, айтор, балага ат коюу анын мифологиялык белгилери (артында жалы болушу; капталында кара чаар кабылан, оң жагында көсөө куйрук көк арстандын коштоп жүрүшү; жолуна нур төгүлүшү) боюнча ишке ашырылат.

С. Каралаевдин айтуусунда балага атты бир аксакал дубана келип «бул төрөлгөн балаңыз, алты шердин кенжеси, алланын сүйгөн пендеси», «кыраан уулуң чоңойсо кытайга бүлүк салат, бет алгандан токтобой Бээжинге найза сунат» деп, аты Манас, артык шер дейт [158, 247-б.].

Жусуп Мамайдын вариантында жентек той тараганда Жакып бай менен Адылбек, Акбалта сыяктуу жакындары калат да, баланы колго алып карашса, оң колунун бөлтөктө «Манас» деген жазуу чыгат, ошондо чочуп кеткен Акбалта мунун атын душмандар билип калбасын деп карап тургандарга аты «Чоң жинди» деп угузуп ийет, ошондо баланын колундагы «Манас» деген жазуу өзүнөн өзү жок болуп кетет [158, 169-б.].

Манас аты боюнча жазуучу Казат Акматов 1987-жылы Шри-Ланкага барганда ланкилик кесептештери менен сүйлөшүп жатып, «Манас» эпосу

тууралуу айтканда, алар таңыркап, «Манас» деген сөздүн маанисин сурап, анан ал ысымды бир дервиш койгонун укканда анан бетер кызыгышат. Андан ары сөз мындай уланат:

« А Манасыңар кай жерде туулган? – дешти.

– Алтайда, – дедим.

– Алтай кайда? Эмнеге жакын?

– Монголияга жакын. Ошонун түштүк-батышында.

– «Оо-оо! Оо-оо!».

– Катуу чуулдап калышты.

Эмне мынча кубанып атышат түшүнбөйм. Бир маалда баары жапырт мени карашты..

– Мырза Акматов! Билесизби? Биз таптык! Силердин тилде «Человек» дегенди эмне дейт?, – дешти.

– Адам, – дедим.

– Ошол Адам деген – Манас! Ланки тилинде «Манас» деген орусча «Человек». Кыргызча – «Адам»!

– Кечириңиздер, – дедим. – Кандайча кыргыз баатырынын аты ланкиче коюлат?

– Алиги дервиш ланки болгон.

– Кандайча?

Ланкилер IX-X кылымдарда бутбарач (будда) динин таратуучулар болгон. Ланки дервиштери ал кездерде бүткүл Чыгыш Азия өлкөлөрүн кыдырып, бутбарач динин таратып жүрүшчү. Тибет, Алтай, Монгол, Тува тоо, талааларына ошол кезде бутбарач дини тараган. Миндеген ланки дервиштери жер кезип, зикир чалып, дин таратып жүрүшчү. Ошолордун бири силердин баатыр туулган таң эртеңде, азан чакырып ат коёрдо жолуккан тура.. Ланкиче «Манас» деген «Человек» – «Адам» деген сөз. Жаңы туулган наристе чоңоюп, Адам болсун деген тура..» [33].

Жазуучу баяндап жаткан бул дагы өзүнчө бир ой жүгүртө турган факты.

Манас атынын коюлушу мынчалык көп вариантта учурашы бул салттын ар түрдүүлүгү, ат берүүнүн жол-жоболорунун көптүгү, каармандын кийинки өмүр жолунун табышмактуулугу менен байланышат.

Мына ушул «Манас» эпосундагы ат коюу эпизодунан кыргыз элинин салттуу маданиятынын бир топ эреже-нормаларын көрөбүз, алар:

- балага ат коюу үчүн атасынын алдын ала кам көрүшү;
- ат коюуга катташып жүргөн улуу урматтуу кишилердин баарын чакырышы;
- ат коюу үчүн келген конокторду аябай сыйлоо (тамак-аш, алтын-күмүш, кийим-кечек ж.б.);
- балага ат коюунун жооптуулугу;
- балага ошол ат ылайык келеби, оорлук кылып көтөрө албай калбайбы деген кооптонуунун болушу (Манас баатыр каза болгондон кийин бул ысым ыйык тутулуп, сейрек учурда гана коюлушу);
- коюлуучу аттын баланын кийинки тагдыры менен байланыштыруу ж.б.

Эпикалык баатырга Манас атынын коюлушу Т. Абдиевдин «Манас» эпосундагы байыркы ат коюу салтынын чагылышы» [1, 619-621-бб.], С. Алахандын «Балага ат коюу салты жана Манас ысымы» [37, 130-138-бб.], К. Акматовдун «Манастын атын ким койгон?» [33], Э. Орозалиевдин «Түрк элдеринин баатырдык дастандары жана «Манас» эпосунда «ат коюу» жөрөлгөсү» [220, 486-488-бб.] деген сыяктуу макалаларда кеңири ачып берилген.

Жогорудагы бир катар салттар: Жакыптын балалуу боло албай зарлап жүрүшү; анын түш көрүшү; түш жору; эненин жолборстун жүрөгүнө талгак болушу; баланын баладан башкача болуп төрөлүшү; сүйүнчүлөө; ат коюу ж.б. көрүнүштөр болочок баатыр, мекенчил эр жигиттин бул дүйнөгө кандай келишин кабарлоочу фактылардан.

Мына ошол Манастын балалыгы да башкалардан бөлөкчө өтөт.

Манас төрөлөрдөн элүү жыл мурун эле кытай билгичтери кура деген китебин алып, Манас аттуу бала тууларын, ал күчтүү жана баатыр болорун айтат. Мына ошондон корккон Эсенкан жигиттери менен келип, кыргыздарды чаап

алышып, боюнда бар аялдардын ичин жарып, баласын өлтүрүп чыгат. С. Каралаевдин варианты боюнча Эсенкан Манасты издеп, аны адаштырып алып, Самарканд деген жерден Чоң эшендин Жарманас аттуу 17 жаштагы уулун кармап келип, орго салып, коркунучтуу душманыбыздан кутулдук дешип той берип, бейкапар жатып калышат. Ал эми кыргыз аялдар амал менен аман алып калган Чоң Жинди – Манас жаш чагынан сөздүн чыныгы маанисинде тартипсиз болуп өсөт. Муну Жакыптын Чыйырдыга айткан сөзүнөн байкайбыз:

Аңдасам балаң акыл аз,
Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
Тил азар деймин, динге кас.
Мал азабын балага
Бир тарттырып көрөлү,
Жайлоодогу койчуга
Алты ай малай берели,
Эркелетип олтурбай
Катыктырып көрөлү.
Сөз айтууга жатыксын,
Сөөгү бышып катыксын.
Малдын баркын билгизип,
Малай кылып киргизип,
Дүнүйө баркын билгизип,
Түк кап барып киргизип,
Ошпур деген койчу бар,
Оңдоп койсун ошолор [161, 91-б.].

Мындагы баланын терс сапаттары: «акыл аз», «жөнүн таппайт», «дөөлөт мас», «тил азар», «динге кас». Булардан кутулуу, мындай терс сапаттардан суурулуп чыгуу үчүн ал атасынын энеге карата айтуусуна караганда: «эркелебесин», «катыксын», «сөз айтууга жатыксын», «сөөгү бышып катыксын», «малдын баркын билсин», «малай барып кирсин». Мындай терс сапаттарды жоюп, оң жолго түшүү үчүн жардам берүүчү эреже-нормалар –

улуттук педагогиканын салттары.

Баланын мындай өсүп келе жатышынын себептери: *биринчиси*, ата-энесинин карыганда көргөн баласы болгондугунда; *экинчиси*, жалгыз бала экендигинде; *үчүнчүсү*, атасынын малдуу, байлыктуу болушу; *төртүнчүсү*, тиленип алган бала болгондуктан ага кыргыздын салты боюнча катуу айтышпагандыгы ж.б.

Мына ушундай себеп-шарттардан улам Манас чоогол, копол, тентек, адамдарга кас боло баштайт. Анын ошол тарбиясыздыгын көрүп туруп атасы мындай дейт:

Кетиресиң алымды,
Бул тентегин койбосоң
Талатасың малымды.
Сенин тентектигиң сында жок,
Теңдешип союл чабуучу
Теңиз кыргыз мында жок.
Балам, биз тентип келдик Алтайга
Сенин тентегиң жетет далайга
Жөн жүрбөй сийип иесиң,
Кымыз куйган күбүмө,
Куу балам жетет экенсиң,
Капкайдагы түбүмө! [158, 86-87-бб.].

Мындагы Манастын тентектиги элде жок, кала берсе атасынын кымыз куйган күбүнө сийип иет. Ошол жерде Жакып мындай болсоң менин малдарымды таратып ийесиң дегенден тышкары да «биз тентип келдик Алтайга» деп атат. Ушунун өзүнө зор трагедия жатат – алар өз жеринен ажырап башка бирөөлөрдүн жеринде эптеп жашап жатышат, эптеп жанын багып атат, эми ал жерден да Манастын айынан айдалып кетсе кайда барып жан сактамак. Бала аны билип коюптурбу, анын иши оюн, ойго келген нерсесин аткаруу. Жакып өз трагедиясына андан ары тереңдеп кирет:

Бул тентектигин койбосоң

Козголоң салат уйкума,
Эртең чабуул койбойбу
Өрүштөгү жылкыма!
Кара кылаар токой жок,
Баана кылаар ногой жок.
Калмак зордук кылбайбы,
Бул тентектигин койбосоң
Жыйып алган үбүмө,
Акыры жетет экенсиң,
Ушинтип жүрүп түбүмө! [158, 86-87-бб.].

Жакыптын корккону баана кылар ногой элинен баш-көз болор эч ким жок калмактар зордук кылып өрүштөгү жылкысын айдап кетип, уйкусуна козголоң салат. Атасынын ою боюнча баласы «сен мага тийбе, мен сага тийбейин» деген принципке ылайык жашашы керек, ал жоош-момун, душманга баш көтөрбөгөн, мал артынан жүрүп, мал санын көбөйткөн бир жөнөкөй чарбакер адам болушу керек. Бирок бала андай болбойт, «Бир күнү Манас оолугуп, койчуларды сабады, жылкычысын камады», койчуларды жыйнап алып ой кылат, койду союп той кылат:

«Төрөм» деп мени айткың деп,
Ал балдардын торпогун
Такыр союп таштады.
Бузукту мындан баштады,
Төрө деп койгон балага
Кементайын керсейтип,
Салып берет талаага.
Тилегин кудай бериптир,
Ошол кезде Манасың
Оң эки жашка келиптир [158, 93-б.].

Демек, балада лидерлик сапаттар да, ашкере тентектик аракеттер да көрүнө баштайт, өзүнүн ошол кездеги «Чоң жинди» атына ылайык келип калат.

Манас ар мүчөсү адамдан башка жотолуу, күчү денесине сыйбаган балбан, баатыр болуу менен бала көрүнсө тегерегине жыят, мазарды көрсө ыйык дебей кыят, думана көрсө уруп, асасын тартып алат, кожону көрсө коркутат, бир сабада кымызды колуна берсе бир жутат, доргону көрсө токмоктойт, жамбы тийсе колуна чака пулча токтотпойт.

Саякбай Каралаевдин варианты боюнча сегиз жашында жанына кырк баланы жыйып алып талаада ойноп жүрүшсө, сексен калмак бала келип, жалынса болбой кырк баланы токмоктойт. Ажыратайын деген Манаска да кол салышканда, ал он эки калмак баланы жыга чаап өлтүрүп, калганын кууп баратканда Жакып араң кайрып келет.

Мына ушундай окуялардан кийин ата-эне ойлонуп туруп баланы тарбиялоонун бир жолун табат. Ал Ошпур деген койчуга берип жиберүү. Жакыптын бул сунушуна Чыйырды эне катары кыйылып турса да, баласын көрүп туруп аргасыздан макул болот. Мына ошондо бала тарбиялоодогу эненин ролу алдыга чыгат. Бул тууралуу С. Байгазиев мындай ой жүгүртөт: «..капысынан боюна бүтүп, эркек бала төрөгөндө, перзентинин эмчегинен кан чыгара соргонунан эле Чыйырды өзүнүн энелик жүрөгү менен абышкасы экөөнүн бактысы үчүн да, калкынын жакшылыгы үчүн да бир шер келгенин туюп, үмүтү дүрт этип жанып («баласын алып болукшуп, байбичеси толукшуп, отурган экен сүйүнүп»), кучактап отурган кулунун айбалтаны ашташ үчүн, азган журтту башташ үчүн торолтуу, чоңойтүү жөнүндөгү улуу максатты ичинен көңүлүнө түйүнчөктөй түйгөн. Улуу максатты мелжеген соң даанышман эне ошол тарбия мүдөөсүн жүзөгө ашырууга сүрөө боло турган тарбия амалдарын табуу жагынан да ойлонгон. Чыйырды баласынын физикалык жана психикалык өзүнчөлүгүн эне катары көрүп турат. Кичинесинен боз үйдүн ичине туурга отургузуп, томого кийгизилип багылган, тапталган бүркүттүн балапаны чыныгы бүркүт боло алабы? Томого ар дайым тоскоолдук кылып, кендирди кесип турат. Баласы Манас Чыйырды үчүн – бүркүт. Эне кулунун: «Калкайган тоого токтобос, кара ала барчын Манасым!» – деп эркелетет.

Манас – бүркүттү эркин коё берүү керек. Чыйырдынын кызыл чок болуп

күйүп турган өрт баланын тарбия концепциясынын негизги принциби – баланы бүркүтчөсүнөн эркин коё берүү, эркиндик гана чыныгы баатырды жаратат, болбосо Жакыптын педагогикасы – баланы мал багып салык төлөгүчкө гана айлантып салат.

Ошпур өзүнүн эле койчусу болсо да, анысын билгизбей, малай катары берген ата-эне «эркелетип тим койбой койчуга малай берип катыктыралы», акысына мал алып бизди баксын дейт. Ошентип Кадообай дегендин уулу Чегебай менен Манас экөө Ошпурдун козусун кайтаруу милдетин алат. Койчулук, мал багуу, деги эле эмгек кылуу, ошондой ак мээнет менен ата-энесин, бир туугандарын багуу – кыргыз эл педагогикасында балдарды тарбиялоонун эң негизги формасы катары көрүнөт. Манас чын эле козу кайтарып жүрүп, кээде ач, кээде ток болот, кожоюнунун жемесин угат, козу багуунун, деги эле байлык табуунун канчалык оор экенин өз көзү менен көрөт. Бул болочок баатырдын калыптануусунун эң маанилүү фактору болуп эсептелет.

Мына ушул жерден Манас баланын алгачкы баатырдык сапаттары көрүнөт, алар:

– козуларга карышкыр тийип, бир козуну баса калып куйругун жулуп алып, жеп жибергенде, Манас бөрүнүн артынан кууп жөнөйт, бөрүдөн коркпоо, кайра анын артынан кууп жөнөө – анык эр жүрөктүүлүктүн, таймабастыктын белгиси;

– козуну бышыралы дегенде беш таначар айдаган Баянчор аттуу калмак келип, кандай ээнбаш балдарсыңар, козуну эмнеге сойдуңар, ата- энеңерге айтам деп экөөнү жемелеп, жөнөй бергенде анын курундагы оттугун көрүп сураса бербей, кайра аларды урушканда Манас чалды аттан оодара тартып белиндеги оттук ташын тартып алат;

– козу жайып жүргөндө дагы козу кайтарган төрт бала келип, экөөнү урмакчы болгондо Манас Айнакулду муштап эсин оодарып, берки үчөөнү таяктайт;

– Ошпур Манасты чакырып, тартып алган олжону кайра бер дегенде олжону да берчү беле, кечээ эле балдарга таратып берип койгонмун дейт.

Мына ушул алгачкы аракеттерден эле бала Манастын шоктугу, тентиктиги менен бирге калыстыгы, туура эмес көрүнүштөргө чыдабастыгы, жоролдошторуна кайрымдуулугу, берешендиги көрүнүп, анын болочокто эл башкараар баатыр боло тургандыгы боолголот.

2.2. Бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун факторлору жана «табийгый тарбиячылар» институту

Жаш чагынан Манастын баатыр жана мекенин сүйгөн жигит болуп жетилишине биринчи кезекте *элдин абалы, мекенсиздик фактору* таасир эткен. Кыргыз элдик педагогикасында туулган жер өзгөчө ыйык дөөлөт катары эсептелген, ошол жерди кашык каны калганча коргошкон, жазанын эң оору жеринен айдалуу болуп саналган. Адамдар уруу-уруу болуп жашашкан да, ошол уруулардын карамагында өз жери болгон. Бул салт кыргыздар арасында азыркы күнгө чейин уланып келет. «Журту тирүүнүн – өзү тирүү», «Журт арасын атанын арам сийдик уулу бузат», «Журт кыйырын күзөткөн алп кеткенде өз жоолашар, душман көк ташка кылычын жанар», «Журт – мазар, журттан чыккан – азар», «Журтка жек көрүнгөндү кудай жек көрөт», «Журтту жалгасын, журт ичинде бечера бизди жалгасын» ж.б. макалдар эл менен журттун маанилеш экендигин, биримдигин көрсөтөт. Ушул сыяктуу макалдар эл педагогикасынын кенчи болгон.

Манас туулганда кыргыздар мына ошол журтсуз абалда турган, башкалар ошол абалына ыраазы болуп, эптеп тынч жашоонун, душманга баш көтөрбөөнүн амалын кылат. Ал эми Манас башкача позицияны кармайт. Мисалы, С. Каралаевдин вариантында жети жашка толгондо кырк үйлүүдөн кырк баланы чогултуп, Чоң-Алтайдын талаасына оюн салып жатканда, аларга калмак менен манжуудан эки эсе көп – сексен бала келип, кыркын качыра баштайт. Ошондо калмак-манжуулар:

«Тентип келген бурут,

Бул буруттун балдарын

Буркурагып курут» – деп, буруттар деп кемсинтишип, кыргыздар үчүн эң

оор сөздү – «тентип келген» деген сөздү колдонуп, буларды буркурагып курутуу керектигин өздөрүнө ураан кылып алат [168, 79-б.]. Ошондо Манаста намыс деген нерсе ойгонот, «тентигенин», «буруттугун» айтуу, аларды буркурагып курутуу керектигин ортого таштоо жаш баланын канын кайнатат. Караса, кырк баласы кыйылып жатат. Эмне кылуу керек? Анан Манастын көзү от болуп жайнап, каны кайнап, кырк баланын өчүн алмакка өзү кызык кыргын салат.

«Кара калмак, манжуу журт
Калкың менен кырайын,
Кутурган экен сексениң
Кырып жүрүп тынайын!
Тим турган жанды тим койбой,
Тийди жаман салмагың.
Бууданын кармап алгансып,
Бузукту мурда салгансып,
Бу күйүткө ким көнсүн,
Күчөсө түпкө жетейин,
Күчөгөн экен бул калмак

Мен бир күрпөндөшө кетейин!» – деген ал кыргыз үчүн жеке өзү кара күчүн аябай кармашка чыгат [168, 80-б.].

Андай кылууга себеп – өз күйүтүнө күйүт кошуп калмактардын күчөп жаткандыгы бир болсо, экинчи жагы – кыргыз балдардын коркоктугу, жеке согушка жоктугу, аз адамдын көп адам менен урушуу техникасынын иштелип чыкпагандыгы.

Экинчи фактор – кыргыз элинин баатырдык тууралуу идеалы. Баатыр тууралуу ырларды ырдап, баатыр тууралуу жомокторду айтып, уламыштарды токуп акындар, ырчылар, санжырачылар баатырдыкты идеялизациялаган. Мындай кеп-сөздөн Манас да жаш чагынан кур калбаган, анын кулагына элдик педагогиканын бул асыл мурастары туулгандан сиңип отурган.

Кыргыз элинде «Баатыр – орток, кут – жалгыз», «Баатыр – согушта, акыл – ачуу келгенде, дос – зарылдыкта сыналат», «Баатырга таяк да жарак»,

«Баатырдыкка даба жок», «Баатыр өлсө бир өлөт, коркок өлсө миң өлөт», «Баатыр болсоң – душмандан качпа», «Баатыр болсоң – шер бол, коркок болсоң – жер бол», «Баатыр жарасыз болбойт», «Баатыр жол баштайт, чечен сөз баштайт», «Баатыр жоодо мактанат, коркок үйдө мактанат», «Баатыр жоодо таанылат, чечен доодо таанылат», «Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт», «Баатыр туулса – эл ырысы, жамгыр жааса – жер ырысы», «Баатыр элден өсөт, акмак элден безет», «Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат», «Баатырды көрсөң кыдыр тут, букара көрсөң кадыр тут», «Баатырдык билекте эмес, жүрөктө», «Баатырдын атын алыстан ук, жанына барсаң бир киши», «Баатырдын баш ийгени – өлгөнү», «Баатырдын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт» ж.б. у.с. нускалуу сөздөр жаш балдарды баатыр болууга үндөгөн, баатырдык тууралуу балдардын түшүнүгүн калыптандырган. Ар бир кыргыз баласы баатыр болгусу келген, бирок ага ээ болуу үчүн эңсөө менен гана жетишүүгө болбойт. Мындагы: *«Сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын»*, – деген императивде көчмөн кыргыздардын салттуу маданиятында жетилген инсанды тарбиялоонун көп кырдуу программасы катылган деп айтсак аша чапкандыкка жатпайт. Буларды тике маанисинде түшүнүүгө болбойт. Алсак, кыргыз салттуу маданиятында «сөз айтууга жатыгуу» кадыресе адам катары калыптануунун эң негизги көрсөткүчтөрүнүн бири катары каралган. Ал эми «сөөгү бышып катыгуу» инсандын дене-күч жактан жетилишин мүнөздөйт. Ырасында эле, дени сак муунду тарбиялоо көчмөн кыргыз коомунун жер үстүндө бакубат тиричилик өткөрүшүнүн эң зарыл шарты болгон. Ал эми баатырларды тарбиялоо салтында бул сапаттын мааниси өзүнөн өзү белгилүү. Эпостун тексттеринде кабыргасы ката элек бала Манас ээ жаа бербес, жолборс жүрөк, арстан жүрөк, кабыландай качырган, алгыр куштай талпынган, ажыдаардай оп тартып деген эпитеттер аркылуу кажар күчтүү, башка балдардан айрымалуу сүрөттөлөт. “Манас” эпосунда түрк элдеринин көпчүлүгүндө кездешкен “Эр”, “Эр алп”, «Эр жигит» деген түшүнүктөрү да кездешет. «Эр жигит» түшүнүгү калайык-калктын уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу. Түрк элдеринин байыркы салттарына ылайык уул

балдар “Эр жигит” деген наамга атайын эрдик көрсөтүп, сыноолордон өтүү аркылуу гана жетишишкен. “Манас” дастанында Манастын “Эр жигит” катары жетилиши эчен сыноолор, күрөштөр менен коштолуп олтурат. Жалпылап айтканда улуу педагог эл Манасты нарк-насилинин өзөгүн «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Ата баласы болбосоң да, эл баласы бол» деген жогорку даражада өнүккөн атуулдук аң-сезимге негиздешкен.

Ушундай таалим-тарбия мектебинен өткөн Манас душманга багынгандан көрө өлүүнү артык көрөт:

Өлбөй тирүү жүргөндө
Не мураска жетейин,
Кырк үйлүү кыргыз журт үчүн
Курман болуп кетейин (С.К. 1.8 8)

А.Алимбеков белгилегендей “Эпосто баяндалгандай Манастагы асыл баа сапаттар кудайдын кудурети менен көктөн көчүрүлгөн сыйкырдуу кубулуш эмес. Эпос Манастын Ата журтту коргоочу баатырдык касиеттерин, эл тагдырын чечкен жетекчи көсөмдүгүн түздөн-түз ырааттуу уюштурулган тарбиялык иш аракеттердин жемиши катары карайт”. Эл бала Манасты жети жашынан баштап «улуттук таалим-тарбия мектебинин» мейкиндигинде жетилдире баштайт. Мисалы, тестиер Манас айылынан өзү теңдүү кырк баланы жыйнап алып, аларды эки топко бөлүп, кадимки беттешүү – кагылыш оюндарын ойлоп таап, аларды согуш оюндарына чейин өнүктүрүшөт. Баатырдыктын сапаттары катары төмөнкүлөр эсептелген:

- мекенчилдик;
- коркпостук;
- эр жүрөктүүлүк;
- башка адамдарды ээрчите билүүчүлүк (лидерлик);
- тайманбастык;
- кара күчкө ээ болуучулук;
- шамдагайлык;

- ыкчамдык;
- өжөрлүк;
- дене-бой жактан жеткилендик;
- согуштардын стратегиясын жана тактикасын билүү;
- мыкты атка ээ болуу;
- мыкты согуш куралдарына ээ болуу;
- акылмандар менен кеңешип туруу;
- жер сырын билүү;
- душманды аябоо;
- өз жанын коргобоо;
- жолдошторун жоо колунда калтырбоо ж.б.

Манасты мына ушундай сапаттарга ээ болуучу инсан даражасына жеткирүү үчүн, Чоң жиндиден Манасты тарбиялоо үчүн ондогон элдик тарбиячылар ага таасир этип, анын калыптануусу үчүн кам көрүшөт.

Кыргыз элинде балдарды тарбиялоодо карылардын, улуулардын милдети өзгөчө феномен. «Эрди эл таптайт», – дегендей Манастын калыптанышы баары сыяктуу кемеңгер устат – тарбиячылардын көз алдында өтөт. Буга байланыштуу «Манаста» «Туйбаганын туйгузуп, билбегенин билгизип туура жолго салалы» деген тарбиялоо кубулуштарын тикеден-тике ачык чагылдырган элдик педагогикалык түшүнүктөр да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Бул эпостогу Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу элдик даанышмандардын кыргыз коомун мекен менен тагдырлаш, тамырлаш-өзөктөш кылып тарбиялоо аркылуу сактоо, өнүктүрүү багытындагы эң негизги таянган, тутунган принциби болгон. Эпосто Манас жана ал сыяктуу кыраандардын өсүп жетилиши дал ушундай устат таалимчилердин жемиши катары каралат. Калк турмушунун не бир татаал көйгөйлөрүн чечүүдө улуу-кичүү мындай акыл-тажрыйбага ар дайым муктаж болгон жана ага карата өтө сый-ызаат менен мамиле жасашкан. Мындай сый-ызаатка негизделген салттын түптөлүшүндө калк башчысы Манастын өзү турат. Ал Бакайдын акылмандыгын, даанышмандыгын, көрөгөчтүгүн жогору баалап:

Туйгун аба эр Бакай, Ата болуп өзүмө, Тутка болуп туруп бер. Эки тизгин бир чылбыр, Эл бийлигин алыңыз, Эдене тойтоң сөзүмдү, Эптеп жолго салыңыз – дейт [6, 224]. Ал эми Кошойго: “Абам кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турса өбөгүм, ылдый турса жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум”, – деп кайрылат.

Диссертацияда ушундай Манастын патриот жана лидер болуп тарбияланышында, элдик тарбия рухун дилине синдиришинде Чыйырды, Ошпур, Акбалта, Бакай, Кошой, Жамгырчы сыяктуу «табийгый тарбиячылардын» ар биринин жеке таасири тексттен алынган конкреттүү мисалдардын негизинде тастыкталган.

Чыйырдынын эне катары педагогикасы. Чыйырды – эне, болгондо да бүт кыргыз эли ишеним менен күтүп жаткан баланын энеси. Анын баласын атасы Жакып экөө зарлап тапкан. Ушул баланын боюна бүтүшү үчүн Чыйырды бардык нерселерди көрдү: түнү бою жаратканга жалынып чыкты; уккан-көргөндүн баарын аткарды; Жакып намыстантып токойго алып барып таштаганда ал жакта жалгыз күн кечирди; боюна бүткөн баласын калмактын кечилдерине билгизбей катынып жүрдү; катындар аны жашырып «ит туудуруп» ийгенде ага да макул болду.

Чыйырды баатыр баланы төрөп, тарбиялап өстүргөн энелердин символу, кыргыз эли үчүн ыйык образ. Жакып балалуу боло албай жүргөндө ал анын кайгысын ичтен сызып түшүнөт, көзүнө жаш алып, өксүү менен күн кечирет. Жакып аны токойго алып барып таштаганда «Ыйлап жатып Чыйырды, түн ичинде уктады» [169, 314-б.]. Мына ушундай азаптарды башынан өткөрөт. Анын баары кыргыздын жоосун кууп чыгар баатыр баланы бойго бүтүрүүнүн камы болгон. Боюна үч айлык болгондо «Оозунан сары зил кетип, арыктап бели кынтыйды», «Саргарып өңү кубулду», Жакыпка карата «Сенин жер бетинде малың көп, баарысын союп берсең да, бир тиштем этиң жегим жок» [169, 326-327] деген сөз айтуучу абалга келди. Ошондо ал Жусуп Мамайдын варианты боюнча Сумурук куштун чечекейи-көз майына, жолборстун жүрөгүнө, шердин тилине талгак болот.

Сегиз күн толготуп, көз жарган энеси перзентин астына алып, оң эмчегин салганда оболу сүт, андан кийин суу, үчүнчүсүндө кан чыгат. Баласынын соргонуна чыдабаган Чыйырдынын жаны чыга жаздайт. Эмчегинен кан чыгара соргон уулу жарык дүйнөгө келгенде Чыйырды энелик жүрөгү менен анын жалпы жуттун бактысына жаралган шер экенин туят жана болочок баатырды эл мүдөөсүн аркалаган, чыныгы инсан кылып жетилтүүнү максат кылат. Манастын табиятынан бөтөнчөлүгүн көргөн эне аны тарбиялоонун майнаптуу амалдарын ойлогон. С. Байгазиев белгилегендей, баласы Манас Чыйырды үчүн – бүркүт. Томого тагылып, туурда байланган балапан чыныгы бүркүт боло албаган сыяктуу, Манасты да жаштайынан эркин тарбиялабаса, анын элин баштаар, айбалтаны аштаар эр болушу күмөн экенин сезген даанышман эне, баланы эркин тарбиялоо идеясын карманат. Чыйырдынын бала тарбиялоо боюнча педагогикасы италиялык педагог М. Монтессоринин «баланы тарбиялоо үчүн – аны билүү керек, аны таанып билүү үчүн аны – көзөмөлдөө керек, ал эми аны көзөмөлдөө үчүн – баланы эркин койо берүү керек» деген ою менен шайкеш келет. Демек, Чыйырдынын бала тарбиялоо идеясынын бийиктиги анын илимий педагогикадагы айтылган эрежелер менен дал келгендигинде деп айтууга негиз бар.

Эне катары ал жентекке деп «кырк тулумча сары май», «андан башка керектүү сарамжалы дагы бар» сактап жүрүшү – анын элдик салтты сыйлоосу, ишенимге бекемдиги, үмүттөнүүсү, болочок баласына карата сүйүүсү.

Манас аты аталбай эле «Чоңжинди» аталып кеткен кезде да Чыйырды аны баатыр катары тарбиялоого аракет кылат. Ал балага эне катары таасир этет. Баласына атап Жакып Аккула тайды тартуу кылып жатканда Чыйырды эмчегин саап, чийдей агызып, чыныга куюп, жылкы баласына берет да, уулу Манас менен Аккуланы эмчектеш кылат. Дагы бир ийими калып калат, кийин аны Манаска дос болуу үчүн келген душмандашкан тараптын кулуну Алмамбетке да берип, ага да эмчеги эне катары ийийт, анын ак ниет менен келгенин эне катары кабылдайт. Бул эмчектеш кылуу анын жалгыз уулуна «бир туугандардын» болушун каалагандыгы. Чыйырды кийин да Алмамбетти жана Аккуланы өз

балдарындай сүйө билет, алар үчүн кам көрөт.

Манас биринчи жолу үйдөн чыгып, бир топко жүрүп калып Мажик деген бир бала экөө келгенде Чыйырды:

Манастын мойнун кучактап,
Желкесинен бир жыттап,
Токтобой кетти Чыйырды,
Көзүнөн жашы бурчактап [169, 363-б.].

Бул анык энелик сүйүүнүн, сагынычтын, камкордуктун мамилеси. Баланы биринчи жолу жолго чыгарып, кайра тосуп алгандагы эненин энеге гана таандык сезимдери.

Ошпурдун педагогикасы. Манастын алгачкы тарбиячыларынын бири – жөнөкөй бир койчу Ошпур. Баатыр болор баланын карапайым бир адамдын колунда тарбияланышы дүйнөлүк эпостогу салттуу сюжеттерден. Жакыптын койчусу Ошпур да мына ошол салттын улантуучусу. Анын колунда Манас турмушту, ак ниет жана кара ниет адамдарды таанып билет, мал багуунун кыйынчылыктарын үйрөнөт. Кыргыз тилинде «ошпур» деген сөздүн эки мааниси бар: биринчиси, чийки заттан темир ээритип алганда «бир ошпур», «эки ошпур».. деп аташат; экинчиси, көөлүктөргө карата айтылат, анча күчтүү эмес атты, «ошпур ат» – дешет. Биринчи маанисинде Ошпур койчу чийки заттан темирди өндүрүп алгандай, чийки Чоң жиндиден чыныгы Манасты чыгарып жатат. Бул кандайдыр бир мааниси болушу мүмкүн. Ошол эле кезде Ошпурду Ошпирим деген көз караш бар. Ал азыркы Ош шаарында жашаган, ал эми Оштун азырга чейин айтылып келген негизги аталышы Ошпирим деген пикир да, ошол шаардын азыркы Сулайман-Так деген тоосунда Манас жолуккан Кырк чилтен үңкүрү бар экендиги айтылып келет [119, 294-297-бб.]. Ага чейин бала «жүрүп кетет кээ бирде бир ай да колун жуубастан», «арам-адал түк билбейт», «басып жүрөт кээ күнү байлатпаган жиндидей» жүрөт. Андыктан да Ошпурга тапшырып жатып Жакып «Кээде ач болсун, кээде ток, кеби тийсе ур да, сок» – дейт [161, 93-б.]. Мына ушул наказга караганда кыргыз эл педагогикасынын тарбиялоо методдорунун ичинде баланы уруп, согуу өкүм сүргөндүгүн көрөбүз. Бирок

Манас урдурбайт. Калмактын кылыгы жанга батып, анын оттук ташын, бычагын тартып алганда ал Ошпурга арызданып келет. Ошондо баланы тарбиялоо милдетин өзүнө алган Ошпур ага мындай деп катуу айтат:

Ойноп алсаң бере кой

Оттук менен бычагын.

Ушу бейлиң бар болсо

Сени ойрон кылып бычамын [161, 106-б.].

Бул Ошпурдун сөзү баланын кайра ачуусун келтирип, анын бетине одурайып тик карайт да, олжону балдарга бөлүп берип койгонун айтат.

Ошпур тарбиячы катары көп учурда Манаска катуу сөз айтууга бата албайт, куу баладан кутулайын деп, анын кылыктарын атасына айтып берет, эгер кайра албасаң «аз күн койсоң угасың аксакал Ошпур өлдү деп» деген сөзүн айтат. Ошпур баланы акыр аягына чейин кароодон коркот. Бул жерде манасчылар Ошпурдун балага таасир этүүчү педагогикалык методдорунун алсыздыгын көрсөтүүнү биринчи планга алып чыкпайт, башкы планга болочок баатыр баланын ошол баатырга таандык шоктук, тентектик, ошол эле кезде патриоттук сапаттарын көрсөтүүнү алып чыгат. Атасына Ошпур баласынын кылык-жоруктарын айтып жатканда, Манас кайра мындай деп атпайбы:

Корголоп жүрүп күн көрбөй

Коё койсом не болор?!

Качып жүрүп күн көрбөй

Катылышса көрөрмүн,

Каза жетсе өлөрмүн!

Калмактан мени кач дебей

Атаке, кайтып өзүң жөнөгүн [161, 109-б.].

Манас Ошпурдун колунда жүрүп мына ушундай сөз айтууга мажбур болду, себеби ал ошондой сөз айтуунун себептерин атасы Жакыптан да, тарбиячысы Ошпурдан да көрдү. Бул сөзү анын кийинки өмүр максатынын кредосуна айланды жана «качып жүрүп күн көрбөө», «каза жетсе өлүү» принциби болочок турмушунда башка кыргыз жигиттеринин да ураанына

айланды.

Эпосто Манаска Ошпурдун таалим-тарбиялык таасири мындай айтылат:

Ошпурга барып көк жалың

Эрешен тартып, эр болду,

Эр уулу менен тең болду.. [168, 89]

Мындагы «эрешен тартуу», «эр болуу», «эр уулу менен тең болуу» деген түшүнүктөр кыргыз элинин эркек балдардын курак өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу айтылуучу сапаттар. Демек, ал мезгилде Манас аскер өнөрүн, душманга каршы турууну, дос ким, душман ким экендигин үйрөнгөн. Жакып максат койгондой эле «катыккан», «жатыккан».

Акбалтанын педагогикасы. Акбалта же Балта (С. Каралевдин вариантында Акбалтай, Балтай) – нойгуттун ханы, бирок ошол хандык бийлигин калмактарга, тагыраагы, Алооке ханга алдырып койгон. Кийин анын уулу айтылуу Чубак баатыр Манастын көптөгөн жүрүштөрүнө катышып, «жоону сайса Чубак сайды, аты калды Манаска» деген баага татыйт.

Акбалта эпостун башында хандыгынан ажырып, карып болгон абалда көрүнөт. Андыктан да ал Манасты идеолог катары элди боштондукка чыгарууга үгүт кылат. Анын түшүнүгүндө Манас төрөлгөнгө чейин кыргыздар «Артыңа колуң байланып, бери карай айдалып, ошол күнү өлгөнбүз» деп айтат. Ал акылга дыйкан, билимдүү, бардык жактан тетик киши. Бир жолу кыргыздар мал-мүлкүн тарттырып, мүңкүрүп калганда анын кеңеши менен эгин эгип, жер тилип, ачырчылыктан кутулуп кетет.

Жусуп Мамайдын вариантында аны Балта дөө деп атаган туруктуу эпитеттер бар, ошол Балта дагы бир тууганы Жамгырчы менен «Ыстырып» деген китепти окуп, кыргыздан Манас деген баатыр чыгарын, ал «калмак эмес, каңгайды, карасы эмес, калдайды, нар жактагы кытайды, айланада чаңданды» бүт алат деп билишет да, бала туулганга чейин эле анын эсен-аман төрөлүшүнө кам көрүшөт [169, 308-б.].

Чыйырды талгак болгондо анын баатыр бала төрөшүн боолголоп, талгагын кандыруу үчүн Урум шаардын паашасы берген Сумурук куштун көзүн болочок

бала үчүн алып келип берет, аны көрүп Чыйырды шаттанат [169, 334-б.]. Ошондо Акбалта буйруса ушул Манас экен деп санаасы тынат.

Манас туулганда аны калмак кечилинен жашырып, иттин күчүгүнө алмаштырып алуу акылын тапкан да ушул Акбалта, ал Жакып келгенде жашырылган бала салынган тулумду жарат, ошондо:

Ичинен чыкты эр бала
Так тогузда кишидей,
Чамасы турат ал жагы.
Эңкейип колун карады,
Оң колунда майы бар,
Сол колунда каны бар,
Бүтүн дүйнө кылымды,
Союучудай жайы бар, – деп сүрөттөлөт[169, 340-б.].

Баланын бул көрүнүшү Акбалтаны андан бетер сүйүнтүп, баягы китептен окуп билген Манас чын эле ушул экенине көзү жетет. Эми аны торолтуу, телчиктирүү, жетилдирүү, эрезеге жеткирүү милдеттери бүт кыргыздын, анын иченде өзүнүн башында турганын түшүнөт.

С. Каралаевдин вариантында ал Жакыпка теңтуш, кадырлаш, ошол эле кезде аны сындап да турат. Манас төрөлгөндө атасына сүйүнчүлөгөн да ушул Акбалта:

Аты Манас бул уулуң
Береке ушу, бел ушул,
Калмак турмак канчага
Кыргын салар шер ушул!
Караса канбайт куу жүрөк
Аман уулуң чоңойсо,
Каканга салат чоң дүмөк!
Талаадан жыйнайт көчүңдү,
Алып берет Манасым
Капкайдагы өчүмдү – деп көрөгөчтүк кылат [168, 83-б.].

Анын айтуусуна караганда ушул төрөлгөн наристе «кыргын салар шер», калмакка, каканга гана эмес канча душмандарга айбат салат, көчтү талаадан жыйнайт, эң негизгиси – Акбалтанын өчүн алып берет.

Андан ары Манас-бөбөктү – «белге таңуу шер», «байланып жаткан бактынын, багын аччу уул», «кордукта жүрчү адамдын, колун чечер уул», «кайнап жаткан капырга, казат кылар шер», «Алтайдагы карып журт, азат кылар шер» экен деп мүнөздөп, ошол тилегин ишке ашыруу үчүн баланы тарбиялоого киришет.

Кыргыздардын педагогикалык салтында улуу киши биринчи жолуккан тааныш эмес өзүнөн жаш киши, өзгөчө балдар менен учурашып, мал-жанды сурап алгандан кийин эң биринчи суроону тек-жайын, жети атасын суроодон баштайт. Акбалта да мына ушул традицияда тарбияланган жана ошол традицияны сактаган киши катары Чоңжинди биринчи жолукканда аны ушундай суроо менен сынап көрөт, ага бала Манас мындай жооп берет:

Жерибиз – Алтай, Кең-Токой,
Журтубуз – кыргыз кан Ногой,
Атамдын аты – Жакып бай,
Балтадөө деген тайым бар..
..Энемдин аты – Чыйырды,
Өзүмдүн атым – Чоңжинди [169, 379-б.].

Акбалта Манас баланы мына ушул тартипте тарбиялайт: эң алгач – туулган жерин, экинчиси – турактагын мекенин, анан – атасынын атын, кийин – тайларын, андан соң – энесинин ким экендигин айтууга милдеткер. Бабалар салты ушуну талап кылат. Ушул тартипти өз эрежеси менен айткан Чоңжиндиге ичи элжиреп, өз жээни экендигин, зарыгып күтүп жүргөн бала ушул экендигин түшүнөт. Андан кийин Акбалта дөө баланын ким экендигин билген соң Ороздудан бери өткөн ишти бир баштан тизмектеп, улуу чачылууну, анын себептерин айтат да, эми эмне кылуу керектигин түшүндүрөт:

Батышты алгын маңдайга,
Жанупту көздөй ыңгайлап,

Самарканга барарсың,
Самаркандын үстүндө,
Бел-Саз деген жери бар.
Жамгырчы менен Шыгайдын,
Олжого кеткен моңгулга,
Ошондо сенин элиң бар,
Оолугуп кетпей, чунагым,
Ойлонуп айткан кебимди ал [169, 382-б.].

Акбалта жаш балага «оолугуп кетпе» дейт, менин кебими ойлонуп туруп кабыл ал дейт да, туугандары кимдер, кайда экендигин, алар эмне үчүн чилдей тарап, туш тарапка кеткендигин, эмне үчүн кеткендигин түшүндүрүп айтат. Муну коркок Жакып айткан жок. Кайраттуу, акылга канык Акбалта айтты. Дагы андан ары менин бир тууганым, сенин тайың Жамгырчыны тап, аны менен акылдаш деген пикирин кошумчалайт. Ал эле эмес «Сен Жакыптан туулсаң, ал Катагандан туулган» деп Ат-Башыдагы Кошой дөө тууралуу кеп салып, ага да кезигип кетишиң керек, «чоңойгондо көрүшсөң, чоң таарыныч айтпайбы» дейт. Муну менен ал «Кеңешип кескен бармак оорубайт», «Жети өлчөп, бир кес» деген кыргыздын этно-философиялык концепциясына таянып жатат. Бир менин айтканым жаңылыш болуп калбасын деп кабатырланганын билдирүүдө.

Акбалтанын сөзүнөн бала Манас кыргыздар кытай менен калмактын кордугунан «бири Эренге, бири Тереңге» кеткенин түшүнөт. Ошол аркылуу акылман карыя баланын дилине анын эли улуу эл болгонун, бирок чабылып чачылып турганын, «кулаалы таптап куш кылуу, курама жыйып журт кылуу» үчүн бир мекенчил баатыр уулдун керектигин түшүнөт. Бул учурду Акбалта Манаска аябай таасирдүү сөздөр менен туюнтат:

Кара калмак, көп манжуу
Төбөбүздөн басканда
Кечээ быт-чыт кылып баарыбызды чачканда,
Кордукту койдой салганда,
Мал менен башка ээ кылбай

Кытайың такыр талап алганда

Кол менен аяк байланып,

Кордук көрүп айдалып [168, 70-71-бб.].

Мына ушундай сөздөрдү уккан сайын Манаста кектенүү, кек алуу сезимдери ойгонот. «Кыргыз эл педагогикасында «кун куу» деген түшүнүк бар - деп жазат А. Муратов [185, 942-б.]. Эпос циклдик формада болуп, атасынын кунун кууп, атасынын душманы менен баласынын согушу чыгарманы баштан аяк коштоп жүрөт. Ант – педагогикалык өтө терең түшүнүк. «Ант берүү», «ант уруу», «антына туруу», «антына турбоо» ж.б. түшүнүктөр кыргыздардын этноэтикалык маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон. Сары Тазга карата айткан Семетейдин сөздөрүндө: «Ушул сөзүң чын болсо, төшү түктүү жер урсун! Айтканыңды кылбасам, атагы урсун Таластын, Төбөсү ачык көк урсун, арбагы урсун Манастын» деп ант берет. С. Каралаев айткан вариантта «Манаста» балдарды тарбиялоонун көп усулдары, каражаттары жана формалары көрсөтүлөт, элдик тарбиянын эреже-нормалары берилет, алар эчен-эчен муундагы балдарды оң идеалдарга тарбиялоодо эмпирикалык сыноодон өткөн, турмуш тажрыйбасында эчен-эчен колдонулган, кристаллдай тазаланган ыкмалар».

Манастын ушундай ант алышында Акбалтанын таасири күчтүү болгондугун эпостун негизги варианттарынан көрө алабыз. Ушул ойлорун ал Манаска гана эмес, анын атасы Жакыпка да айткан:

Кечээ атаң Каракан өлгөндө,

Каракандын казына

Кара калмак, манжуу журт

Карсылдатып токмоктоп,

Камчыга ченеп бөлгөндө,

Ак сарай үйдү талкандап,

Кармап алып талкалап

Как куйкасын тилгенде,

Тирсегинен илгенде,

Кармап алып сабатып,
Жонунан кайыш тилгенде
Мына ошондо өлгөнбүз,
Бул кытайдын кордугун
Так эки миң көргөнбүз!
Адырдан тийип малды алды,
Айылдан басып жанды алды [168, 84-б.].

Муну Жакып түшүнгөн менен ал абалдан кантип чыгуунун айласын билген эмес, күрөшсүз эле жүрө берүү керек деген, ал эми анын уулу Манас болсо бул сөздөрдөн чоң идея алып, Манастын бабасы Каракан өлгөндө Кытайдан Молто кан, Алооке дегендер чыгып, кайраттууну сабаганын, катын менен баланы олжо кылып талаганын, тоодогу тогуз миң жылкыга тийип кеткенин, өрүштөгү төөнү союп кеткенин, ургаачыдан узду алганын, беш көкүлдүү кызды алганын, кемпирлерди ыйлатканын, абышкаларды кыйнаганын, аябай дүмөк салганын дал ушул Акбалтадан угуп өзүнө дүрмөт алган, өзүн өзү кайраган, бышырган, психологиялык да, физиологиялык да жактан да өч алууга даярданган.

Акбалта суу жүрөк, малга кароо, бакыл, ичи тар Жакыпка карама-каршы туруп, Манасты коркпогонго, белди бекем бууп күрөшкө чыгууга чакырган, «Сенин малың менен жерге кир» деп Жакыпты жемелеп, «Ушул Манас бала үчүн ажал жетсе өлөлү» деп кыргыздарды жоо менен күрөшүүгө үндөйт, өзү да курал кармап душманга аттанган учурлары кездешет.

Манас абасы Акбалтага көп таянат, анын айткан-дегени менен болот. Бир жолу Эсенкандын тыңчыларын кыргыз жигиттери өлтүрүп койгондо Жакып эстен кетип, коркуп, кун төлөөгө даяр турганда, Акбалта: «болсо бала шок болсун, шок болбосо жок болсун» деп, Манасты колдойт да, анын айтканы туура келип, Манас душман менен жан аябай согушуп, душмандын көп мал-мүлкү олжого түшөт. Анын билермандагы, эл ынтымагын сактоо аракети, демократизми, нарктуу аксакалдык каадасы, эркиндикти эңсөөсү бала Манаска идеал жаратты, өзүнүн атасы ошол кишидей болбогон соң өзү анын жолун жолдоого ант кылды.

Бакайдын педагогикасы. Эпосто манасчылар «Кайран Бакай карыя – акылы элге дарыя», «Атка минсе – ак жолтой», «Атышкан жоодо – сан колдой», «Жортуп чыкса – ак жолтой», «Жоого тийсе – сан колдой», «Калк агасы» деген сүйлөмдөрдү кайра-кайра кайталап турушат. Жакып менен Бакай туугандар. Манастын чоң атасы Орозду менен Бакайдын атасы Бай бир тууган. Бирок аларды душмандар туш-тушка чачып жибергенде Жакып Алтайга кетип, Бай Кашкар тарапта калат. Мына ошол Бай уулу Бакай менен кеңешип, тууганы Жакыпты издеп Алтайга барат. Ал жерде инисинин айылында Бай алты жылдай конок болот.

Бакай Манасты бала убагында көрүп, ага тарбия бербесе да, согушка жаңы аттанган, жаш курагынан, али инсан катары толук калыптана элек кезинен тарбиясына таасирин тийгизген адам катары көрүнөт.

С. Орозбак уулунун вариантында бир учурда Манастын колу Дагалак шаарын алганы жөнөйт. Аларга Ала-Тоо жактан келген Кошойдун колу кошулат. Ушулардын ичинде Бакай да болгон. Бакай менен жаш Манастын ошол жолугушуусу манасчылар тарабынан таалай-бактын пири Бак менен дагы бир пир Кызырдын (Кыдырдын) жолугушуусу катары мүнөздөшөт. «Манасты Манас кылган ажарлуу, сүйкүмдүү каармандардын бири катарында Бакай жомокто чоң роль ойнойт. Ал казаттарда да, тынчтык турмушта да Манас менен ар качан бирге болот. Алгачкы боло турган иштин жайын баамдап, көрөгөчтүк кылып, ал Манаска ар дайым акыл берип, жеңишке жетүүгө себепчи болот. Манас бир аз чеки иш кылса, аны Бакай туура жолго салат. Манас Жакыпка таарынып кетип калганда, «элдин милдетин алып, жерден намысын күткөн адам мындай балалык кылбайт, иним!» деп ээрчитип келип, башкаруучулук тизгинди кайта карматат. Мына ошондуктан жомокто Бакайга:

Капилеттен сөз тапкан,
Караңгы түндө көз тапкан,
Акылы менен жайкаган,
Алты айлык болор азапты
Көз ачымда байкаган

Адамзаттын туйгуну,
Олуяттын кулуну, – деген терең маанилүү ырлар аркылуу так мүнөздөмө берилет.

Бакайдын күчү, эрдиги башка алптардан кем калышпайт. Бирок Манастын башка жардамчыларынын элестеринен Бакайдын элесинин көтөрүңкүлүгү – анын ошол акылдуулугуна, билермандыгына байланыштуу. Ошондуктан Манас татаал учурларда ага эл башкаруучулук ролду берип, «Кан Бакай» деп кадырлайт. Адамдын кулк-мүнөзүн терең түшүнгөн калыс жана адилет Бакайга толук ишенгендиктен, Манас ага ичтеги сырын, жүрөктөгү мунун айтып, дайыма кеңшип жүрөт.

Ошол эле даанышман Бакайдын элеси жесир калган Каныкейдин, жетим Семетейдин, ал тургай, Айчүрөк менен Сейтектин тушунда да сакталат. Жомок боюнча Бакайдын өлбөс каарман болуп көрсөтүлүшү да анын ошол өчпөс касиети менен түшүндүрүлөт [292, 14-б.].

Кошойдун педагогикасы. Кошой – акылман карыя жана балбан, баатыр, эр жүрөк эл башкаруучу инсан. Ал бала Манаска сөзү менен да, жүрүш-турушу менен да, баатырдыгы менен да идеал болгон каарман. Кыргыздар туш тарапка качып, жан айласы кылганда бир гана ушул Кошой аларга балбандыгы, кайраттуулугу менен туруштук берип, эли менен Ат-Башынын Чеч-Дөбөсүн мекендеп тура берет. Кошой тууралуу С. Каралаев:

Жети өзөндөй кайран жер,
Эби менен жер кылып,
Жети өзөндө кыргызды,
Эптеп жүрүп эл кылып,
Кулаалы жыйып куш кылган,
Курама жыйып журт кылган – деп айтат [168, 166-б.].

Кошойду манасчылар өзгөчө сүймөнчүлүк менен карап «калк атасы», «эл атасы», «элдин уюткусу», «олуя», «даанышман», «акылман» деген туруктуу эпитеттер менен сыпатташса, Манас аны «Абам Кошой карыя» деп турат.

Манаска ал эмнеси менен өрнөк боло алат?

Биринчиси, Кошой душман канчалык күчтүү болсо да, аларга туруштук берип жеринен көчпөй тура бергендиги менен.

Экинчиси, жөн эле алман берип, салык төлөп тура бербей, душмандар менен тынымсыз согушуп, жеңип-жеңилип күрөшүп жашагандыгы менен. Кошой Кашкарга жасаган жортуулунда Манаска кошулганга чейин эле душмандын бир топ баатырларын, аярларын, хандарын айла-амал, баатырдык менен жеңип, кыйла жерди бошотуп, калмак, кытай жоолорун бир топ алсыратууга жардам кылган.

Үчүнчүсү, Ала-Тоодогу анын жашоосу да өзүнчө улуттук негизде, эч кимге баш ийбеген накта кыргыздык жашоодо. Ал Жусуп Мамайдын вариантында мындай чагылдырылат:

Карын-карын май алган,
Кашкарга киши жиберип,
Капталдап кара чай алган..
..Чайга салган балы бар,
Миң-Бугудан алдырган,
Күрүч деген даны бар [169, 400-б.].

Кошойдун өз жеринде эле мындай азык-оокаттар менен жакшы жашап жатышы Манасты кызыктырып, мекенчилдик сезимдерин өстүрүүгө таасир эткен.

Кошой дөө Самаркан көздөй кетип жаткан Манас менен Мажикке Чалдыбар деп салган коргонун көрсөтүп, күндүк күлүк чаптырып, ордо, топ таш, чакмак, кумалык ойнотуп, түлөөгө токсонду союп, тогуз түнү жаткырат. Мунун өзү анык кыргыздык духун ойготууга багытталган педагогикалык каражаттардын (салт, элдик оюндар, фольклор, жаратылыш) синтези болуп саналат.

Кошой сексен эр жигит баштап Манаска кошулганда бала баатыр тогуз жашта болот, мына ошондон кийин алардын ата-балалык мамилеси үзүлбөйт.

Кыргыз журту Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенге чейин Манас жигиттери менен Ат-Башыга келип, Кошой абасына жолугуп, андан акыл сурайт.

Жер сырын жакшы биле элек Манас үчүн бул жолугушуу чоң сабак болмок. Ошондо Кошой С. Каралаевдин варианты боюнча Манаска мындай насаатын берет жана анын ошол сөзү кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүп келишине жол ачат:

Көчүп келип сен Манас,

Мекен кылгын Таласты.

Кудайдан сурап жүргөнбүз,

Жакыптын уулу Манасты [168, 200-б.].

Демек, ал адамдын Мекени тууралуу кеңири сүйлөп, эр жигит ата жайын таап келүүгө милдеттүү экендигин түшүндүрө билген нагыз педагог болгон. Ошон үчүн аны С. Каралаев «билбегенди билгизип», «туйбаганды туйгузуп», «туура жолго киргизип», «өчкөн отун тамызып», «өлгөн жанын тиргизип», «үзүлгөнүн улаптыр», «чачылганын жыйнаптыр» деген саптар менен Манастын баатырдык ишмердүүлүгүндөгү, мамлекет куруу идеясындагы ордун жогору баалайт.

Манас эч кимдин акылын, кеңешин укпай турганда да бир гана ушул Кошой карыя аны теске салып, акылын айтып, оң жолго баштап турат. Мисалы, Манас ачуу менен Үрбүнү чоң камчы менен тартып жибергенде эч ким унчуга албайт, ошондо бир гана Кошой «Жакшыны жакшы билбейсиң, жаманды көзүңө илбейсиң», «Колуң коонуп каларсың», «Кокус чеки иш кылсам, Кошойду башка саларсың» деп келип:

Манас, Манас дегенде

Барбая калат экенсиң.

Чала үйлөгөн чаначтай

Дардая калат экенсиң, – деп, абдан катуу сөздөр менен айтып, чала үйлөгөн чаначка салыштырып осол кылат, сындайт [163, 157-б.]. Чынында, мындай тарбиялык сөздөр чалагайым Манас үчүн, анын келечеги үчүн өтө зарыл болгон.

Кошойдо аярлык, колдоочулук, жаратуучулук, көзү ачыктык, олуялык сапаттар бар, ошон үчүн да анын Манаска берген тарбия-таалими таасирдүү. Тоголок Молдо айткан вариантында Манас да «батасы журтту байыткан»

Кошойдун батасынан бойго бүткөн делет. Ошон үчүн да айрым варианттарда Кошой Манастын колдоочусу, пири деп эсептелет:

Билбегенди билгизип,
Минтип жолго киргизип,
Туйбаганды туйгузуп,
Туура жолго киргизип,
Тосуп барып кан Кошой
Тоодой болгон төрөндү
Алтайдан тосуп алыптыр.
Белгилүү Кошой абакен
Өчкөн отун тамызып,
Берен Манас султандын
Өлгөн жанын тиргизип,
Үзүлгөнүн улаптыр,
Чачылганын жыйнаптыр.
Катагандын кан Кошой
Пир туткан жери ал болду.
Ошондо Кошой карыя,
Оён Манас көк жалга
Олуя заада жан болду [168, 161-б.].

Демек, мына ушундан да Кошойдун Манастын жеке тагдырындагы, аны ажалдан алып калуудагы баатырдыгын, колдоочулугун көрөбүз.

Жамгырчынын педагогикасы. Эпосто Жамгырчы ар түрдүү вариантта ар түрдүү бийлик даражасында жана Манаска жакындыгы да ар кыл айтылат. Мисалы, С. Каралаевдин вариантында эштек деген уруунун башчысы, акылман, баатыр болсо, С. Орозбаковдун варианты боюнча Манастын таятасы, Эштек деген хандын уулу, ошол Эштектен тараган бас уруусунун башчысы. Ал салтты аябай сактаганын, Манасты сүйүнүч менен кабыл алганын Жусуп Мамайдын вариантынан көрөбүз. Бул вариантта Жамгырчы Акбалта менен жатындаш, Манастын тайы. Ошол Акбалта Манаска карата Жамгырчы менен акылдаш деп,

ага жиберет.

Али бала кезинде, биринчи жолу Жамгырчыга Чоңжинди Мажик экөө келе жатканда Бөдөнө деген киши сүйүнчүлөйт. Ошондо аябай кубанган Жамгырчы байбичесин чакырып, Бөдөнөгө бир чанач кымыз, сары кант кошуп чай, бышкан казы-карта, кийиктин боорун куурутуп бердирет [169, 414-б.]. Бул анын балага сүйүнүчү, аны күтүп жаткандыгынын белгиси. Кечиккен сайын чый-пый чыгып, чебеленет. Ал элдик ишенимдерди аябай көп колдонгон киши, мунусун Манасты этият кылганы катары түшүнсөк болот. Бул жөнүндө А. Муратов мындай деп жазат: «Жусуп Мамайдын вариантында Манас жаш чагында жигиттери менен жол жүрүп келе жатканда алардан Жамгырчы аябай кабатырланып турат, али көрө элек баланы биринчи көрүп жатканда ал дасторкондун бетине бар тамагын толтуруп, улак садага чабат [183, 47-б.].

Андан ары ырымдар мындай уланат:

Айылбашы Жамгырчы,
Акимдигин билгизип,
Алып барып балдарды,
Өз үйүнө киргизип,
Эшиктен кире берерде,
Кемпири чыкты жүгүрүп,
Келини эркек туугандай,
Жетине албай жүгүрүп.
Ак чөйчөккө суу алып,
Карыш аппак була алып,
Буланын учун чубалтып,
Оң жеңинен чыгарып [169, 419-б.].

Мындагы суу алып чыгуу, суу менен тосуп алуу, ал суунун ак чөйчөккө куюлушу, аппак буланын актыгы, анын оң (сол эмес) жеңден чыгышы – Манасты элдин күтүп жаткандыгы, анын өмүрүнүн, жолунун суудай узун, ак болушуна тилек билдирүү. Андан аркы саптар:

Табакка салып түтөтүп,

Майга кошуп ун алып,
Чөйчөгүн баштан имерип,
Суусун чачып жиберип [169, 419-б.].

Ошону менен балага келген кырсыктар, көз тийүүлөр чыгып кетсин дейт, баштан айлантуу «башы-көзүнө садага» дегендик. Андан кийин буланы жерге таштатып, үстүнөн Манасты аттатышат. Түтөп турган ун менен майды анын төбөсүнө коёт. Дагы:

Сары улакты жыгышып,
Бычактын башын кыйышып,
Өзөгүнөн жарышып,
Өпкөсүн сууруп чабышып [169, 419-б.].

Өзүнчө бир чоң аракеттерди аткарат. Улактын сарылыгы, аны өзөгүнөн жаруу, өпкөсүн сууруп аны менен Манасты чабуу – баланын келечегине жол ачуу, аны ар кандай кырсыктардан алдын ала сактоо. Бул ырымдар, жөрөлгөлөр муну менен эле бүтпөйт:

Алып келип көк тайды,
Топого койгон көмдүрүп,
Боолап койгон чырпыкты,
Кырк жеринен керттирип,
Балта менен кестирип,
Алып чыгып талаага,
Күбүр-шыбыр айттырып,
Калмакты карай чачтырып [169, 419-б.].

Мына ушуга караганда Жамгырчы бала баатырдын келишине атайын кам көргөндөй (чырпыкты боолап тополо көмдүрүп койгон). Ошону кырк жеринен керттирет. Эмне үчүн кырк? Кырк – кыргыздын ыйык саны. Анан аны дубалайт (күбүр-шыбыр айттырып), ошондон кийин калмак жакты карап чачтырып ийет. Эмне үчүн калмак жакты карай чачтырат? Мына ошол дубаланган чырпыктардын майда-майда бөлүктөрү калмактардын жолун тосот, алардын күчүн алсыратат деген ишенимден болуш керек» [183, 49-49-б.].

Көрүнүп тургандай, мына ушул жөрөлгөлөрдү Жамгырчы жаш бала Манастын көзүнчө жасайт, ал жана анын досу Мажик ушуларды көрсүн, көрүп көзү кансын, болочокто эл башкараар бала ошол элдик ишенимдери менен таанышсын деп, аларды практика жүзүндө көрсөтүп берет. Бул Жамгырчынын элдик педагогикалык салттарды апробациялашы Манас үчүн чоң сабак болот жана анын көзүн бир топ ачат.

Манас Жамгырчыга элге көчүү тууралуу кеп кылганда Жамгырчы көпчүлүккө кайрылып, Наманген, Ошко баргыла, ал жактар малга жайлуу, эгин эгип жан сактаганга ыңгайлуу деген кеңешин айтат [169, 471-б.]. Бул анын көрөгөчтүгү, даанышмандыгы, элге-журтка күйүмдүүлүгү.

Манас – көптөгөн «табигый тарбиячылардын» көзөмөлүндө, этикалык эреже-нормаларынын таасиринде өсөт.

Алардын баарынын жакындыгы – Манасты мекенчил, баатыр, элди эзүүдөн куткаруучу катары тарбиялоого аракет кылуусу. Ошол эле кезде алардын өзгөчөлүктөрү бар. Алар төмөнкү таблицада көрсөтүлдү.

Таблица 1. – Манастын «табигый тарбиячылары» жана алардын Манаска туугандык жайы, Манасты тарбиялоо өзгөчөлүктөрү

№	Аты	Манаска туугандыгы	Манасты тарбиялоо өзгөчөлүгү
1.	<i>Жакып</i>	Манастын атасы	Манастын душманга катылбай, тынч жүрүшүн каалайт
2.	<i>Чыйырды</i>	Манастын апасы	Манастын аман жүрүшүн тилейт. Энелик сезимдерин көрсөтөт
3.	<i>Акбалта</i>	Жакып менен уруулаш, нойгуттун бийлигин тарттырып ийген ханы, Манастын абасы	Жакыпка карама-каршы туруп, Манасты коркпогонго чакырган; Манас энесинин боюнда экенде анын баатыр болушун билген, душмандан сактап калган. Курал кармап душманга аттанган; Манас абасы Акбалтага көп таянат. Жол тапкычтыкты үйрөтөт. Акылмандыкка тарбиялайт. Баланы тарбиялоодо «болсо бала шок болсун, шок болбосо

			жок болсун» принцибин карманат
4.	<i>Кошой</i>	Ногой менен тууган, Катагандын уулу	Кабылан баатыр, жерин таштабаган мекенчил, Манасты да жерин душманга бербегенге үйрөтөт. Манас эч кимге баш ийбей турганда да аны ийге келтирет.
5.	<i>Жамгырчы</i>	Манастын таятасы Эштектин уулу	Манаска көз тийбесин деп элдик ырымдарды колдонот; Улуу башын кичүү кылып Манасты тосуп чыгат; Манаска көрөгөчтүктү, аанышмандыкты үйрөтөт; Бала Манасты эл турмушу менен тааныштырат; Манаска мекени тууралуу кеңири айтып берет.
6.	<i>Бакай</i>	Акбалтанын баласы, Манастын абасы	Акыр аягына чейин Манасты жана анын баласы Семетейди, небереси Сейтекти колдойт; Акылмандык сапатка ээ. Иш билги, караңгыдан жол тапкыч Башкаруучулук өнөрдү үйрөтөт Кеңешчи
7.	<i>Ошпур</i>	Жакыптын койчусу	Аскер өнөрүн үйрөтөт. Жөнөкөй адамдардын жашоосуна көнүктүрөт. Баланы катыктырат. Манасты жатыктырат

Мына ушундай көп түрдүүлүк: ар түрдүү мүнөздөгү жана курактагы тарбиячылардын бирдиктүү аракети Манасты мекенчил атуул жана кыргыз урууларын бириктирген мамлекеттик жетекчи, тышкы душмандарды жеңип чыккан кол башчы даражасына жеткирген жана элдик идеал катары кийинки муундарга педагогикалык таасирин тийгизген.

2.3. Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык формалары, методдору, ыкмалары

Эпостун тексттери боюнча жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоонун

кайтарымдуулугу тарбиячылар колдонгон методдордун таасирдүүлүгүнөн көз каранды. Мекенчилдикке тарбиялоонун элдик методдору дегенде балдарды эл жерди коргоого карата каалосун жана практикалык даярдыгын камсыз кылууга багытталган кылымдардын кыйырынан бери өнүгүп келе жаткан тажрыйбаларды түшүнөбүз. Максаты жана функциялары жагынан элдик тарбиянын методдору менен азыркы педагогикалык процесстин талаптары тамырлаш, үндөш. Негизинен эпосто аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, ишендирүү, талап кылуу, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, мазактоо, алкыш айтуу, каргоо, сөгүү, күнөөлөө, айыптоо, жазалоо, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү, каалоо жана алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, белги берүү (жаңсоо, кол булгалоо, көз кысуу ж.б.), кубаттоо, зекүү, жактырбай кароо, алдоо, керээз, ишеним, осуят, убада, өкүнүү, үгүт-насаат, тыюу, коркутуу, каргыш, тилдөө, жазалоо, келтектөө сыяктуу методдор кеңири колдонулган. Бирок, элдик тарбия системдүү кубулуш катары анын максаты, формалары, каражаттары менен туташ биримдикте жүзөгө ашкан. Буга байланыштуу баланын элдик чөйрөдө тарбияланышын Н.Г. Волков төмөнкүлөр менен аныкталаарын белгилейт:

1. *«Элдин негизги педагогикалык түшүнүктөрү:* багуу, кароо, тарбиялоо, өзүн өзү тарбиялоо, кайра тарбиялоо, устатчылык, үйрөтүү, адаттандыруу.

2. *Бала – тарбиялоонун объекти жана субъекти катары:* бир тууганчылык, жетимчилик, теңтушчулук, досчулук, бөтөн балдар, балдар чөйрөсү.

3. *Тарбиялоонун функциялары:* эмгекке даярдоо, мүнөздүн моралдык-эргтик белгилерин калыптоо, акыл-эсти өнүктүрүү, ден соолукка кам көрүү, сулуулукту сүйүүгө үйрөнүү, оюндар, сөз, баарлашуу, салт, иш, тиричилик, искусство, дин, мисал-үлгү (инсан-символдор, окуя-символдор, идея-символдор).

4. *Тарбиялоонун методдору:* ишендирүү, үлгү тутуу, буйруу, түшүндүрүү, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү, каалоо жана алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, өтүнүү, кеңеш, белги берүү, жактыруу, кубаттоо, зекүү, жактырбай кароо, алдоо,

керээз, ишеним, осуят, убада, өкүнүү, үгүт-насаат, тыюу, коркутуу, каргыш, тилдөө, жазалоо, келтектөө;

5. *Тарбиялоонун каражаттары:* оюн ырлары, батайтмалар, жаңылмачтар, макалдар, ылакаптар, табышмактар, эпостор, жомоктор, уламыштар, легендалар, мифтер ж.б.;

6. *Тарбиялоонун уюштурулушу:* балдардын жана жаштардын эмгек биримдиктери, жаштар майрамдары, жалпы элдик майрамдар [101, 10-11-бб.].

Г.Н. Волков сыяктуу эле казак этнопедагогу Нурлыбек Сейткулов мындай бөлүштүрөт: «Казак этнопедагогикасынын «Сегиз кырлуу, бир сырлуу» түшүнүгү:

1. *Максаты менен милдеттери:* ар тараптуу жетилген азамат тарбиялоо.

2. *Мазмуну:* улуттук салттар, үрп-адаттар аркылуу балага акыл-ой, адамгерчилик, асемдик, дене, ден соолук, эмгек тарбияларын берүү, мүнөз, сапаттарын калыптандыруу.

3. *Усулдары:* аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, ишендирүү, талап кылуу, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, мазактоо, алкыш айтуу, жалбаруу, каргоо, сөгүү, күнөөлөө, айыптоо, жазалоо ж.б.

4. *Түрлөрү:* оюндар, тойлор, эмгек мааракелери, оюн-зооктор, кечелер.

5. *Куралдары:* санамак, жаңылмач, өлөң-ыр, жомок-аңыздар, табышмактар, айтыштар, макал-ылакаптар, чечендик сөздөр, салттар, ырымдар, жол-жоролор, улуттук оюндар, аңгеме, сабактар менен тажрыйбалар.

6. *Натыйжасы:* «сегиз кырлуу, бир сырлуу», жаны таза, дени соо адам.

7. *Тарбияга себепкер күчтөр:* табият, эмгек, турмуш, салт-адаттар, өнөр-кесип, дин, эне тили, улуттук оюндар.

8. *Тарбия жайы:* үй-бүлө, аул-аймак, уруу-урук, улут, эл, коом, мектеп, медресе.

9. *Тарбия объектиси:* бала.

10. *Калк тарбиячылары:* ага-эжеси, ата-энеси, бир туугандары, айыл адамдары, өнөр ээлери» [262, 11-б.].

Мына ушул бөлүштүрүүдөн биз «Манас» эпосундагы Манастын жетилген инсан болуп калыптануу процессинин моделин иштеп чыктык.

Таблица 2. – Манастын жетилген инсан болуп калыптануу процессинин модели

1	Манасты тарбиялоонун Максаты	Ар тараптуу жетилген, мекенчил, элди боштондукка чыгара алуучу, кыргыз мамлекетин түзүүчү жана анын кадыр-баркын көтөрүүчү инсанды тарбиялоо
2	Манасты тарбиялоонун мазмуну	Улуттук салттар, адаттар, элдик педагогика аркылуу Манастын акыл-эсин, адамгерчиликтүүлүгүн, кооздукту түшүнүүсүн, дене-бой жана ден соолук жактан чың болушун, эмгекчилдигин, мүнөз-эркин, мамлекетти, элди башкара алуу, лидерлик ж.б. сапаттарын калыптандыруу.
3	Манасты тарбиялоонун объектиси	Бала Манас
4	Манасты тарбиялоонун каражаттары	Жаратылыш, турмуш-тиричилик, оюндар, эне тил, баарлашуу, салт, эмгек, дин, өнөр, өрнөк-үлгүлөр
5	Манасты тарбиялоонун усулдары (методдору)	Аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, ишендирүү, талап кылуу, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, мазактоо, алкыш айтуу, каргоо, сөгүү, күнөөлө, айыптоо, жазалоо, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү, каалоо жана алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, белги берүү (жаңсоо, кол булгалоо, көз кысуу ж.б.), кубаттоо, зекүү, жактырбай кароо, алдоо, керээз, ишеним, осуят, убада, өкүнүү, үгүт-насаат, тыюу, коркутуу, каргыш, тилдөө, жазалоо, келтектөө ж.б.
6	Манасты тарбиялоонун түрлөрү	Аскердик машыгуулар, элдик оюндар, элдик майрамдар, тойлор, эмгек процесстери, салбурунга чыгуу ж.б.
7	Манасты тарбиялоочу жайлар	Үй-бүлө, уруу, коом, эл

8.	Манастын тарбиячылары	Ата-эне, тууган-уруктар, аксакалдар, байбичелер, элдик акылмандар, жоокерлер, кол башчылар, өнөрпоздор ж.б.
Натыйжасы: мекенчил, баатыр, айкөл Манасты жетилдирүү		

Эми алардын бир тобун конкреттүү түрдө карап көрөлү.

Болочок мекенчил баатырдын дүйнө таануу боюнча тарбияланышы.

Дүйнө таануу – ар бир бала үчүн да, чоң киши үчүн да керектүү зарылдык. Ал адамдын ар тараптуу жетилиши үчүн эң кичинекей кезинен башталуучу процесс. Дүйнө таануу – бул абдан кеңири түшүнүк. Анын бири – жер-сууну таануу. Аскер башчы үчүн жаш чагынан балдардын жер-сууну тааный билүүгө үйрөтүү кыргыз эл педагогикасынын негизги максаттарынын бири болгон.

Алтайда бала Манас жолдоштору менен топтолушуп, атайын салбурунга чыгып, жан-жаныбарларга аңчылык гана кылбастан жер шартын: суулардын агымын, тайыз-тереңин, кирген-тартылган учурларын, тоолордун бийик-жапыздыгын, кыя жол салуунун усулдарын, буктурма коюучу жайларды ж.б. кийинки ишмердүүлүгүндө керектүү учурларды үйрөнгөн. Ошондо салбурунга барган жерлер эпосто мындай сүрөттөлөт:

Ар жагы Уркун суусу дейт,

Жер сонуну ушу дейт.

Аягы Баркөл көлү дейт,

Шымалы Ангир бели дейт [161, 233-б.].

Буга караганда азыркы географиялык реалийлер менен көз чаптырганда алар Орхон дарыясы, Байкал көлү, Ангара ашуусу тууралуу маалыматтарга ээ болуп жатышат. Мынчалык маалыматка ээ болуу үчүн ошончо жерди кыдырып көрүп, алардын флора жана фаунасы, географиялык, климаттык, метеорологиялык, геологиялык-минералогиялык өзгөчөлүктөрү менен тааныш болушу керек.

Эпостон алынган, Манас барган айрым жер-суулар тууралуу саптарга көңүл буралы:

Балыктын башы,

Алайдын асты,
Аңырдын сазы,
Кейүүнүн бою,
Сары-Колдун ою –
Жыйылган жери Төштүктүн тою [164, 9-б.].
Бул кыпчак ханы Төштүктүн жери.
Нарын бою узун тоо
Кашкардын чети кызыл тоо [161, 263-б.].
Кан деңиздин суусундай
Калкытса оюн чөгөлүк [164, 15-б.].

Кыргыз жоокерлери жер шартын, дүйнө алкактарын географиялык билимдерге ээ билгичтер тарабынан атайын үйрөнүшкөнүн төмөнкү саптардан байкабыз:

Жол билгенден сурашып,
Баландын жолу баштуу деп,
Бастанчанын кыясы
Атка жаман, таштуу деп,
Баланчанын дайрасы,
Агыны катуу, суюк деп,
Баланчанын өрдөшү,

Башы барып туюк – деп кеңешүү менен коллективдүү түрдө эл-жерди, ар кыл шарттарды таанып билишкен [164, 72-б.].

«Манас» эпосундагы эбегейсиз көп, дүйнөдөгү бир да чыгармага теңдешкис топонимдер бала Манастын таанып билүүсүнүн алкагы канчалык арбын экендигин тастыктайт. А. Жаманкараевдин эсептөөсү боюнча 1978-1984-жылдары 4 китеп болуп чыккан С. Орозбаковдун «Манас» эпосунда 300дөн ашык жер-суу аттары аталса, ошонун 80ге жакыны азыркы Кыргызстанга, 40тан ашыгы азыркы Казакстанга таандык (Акыяз, Ала-Көл, Алматы, Алтай, Арал, Боз-Дөбө, Жайык, Иле, Капал, Кара-Тоо, Козу-Башы, Кордой, Нура, Олуя-Ата, Сары-Арка, Тарбагатай, Чарын, Чимкент, Эртиш ж.б.), калганы Орусия,

Монголия, Кытай, Өзбекстан ж.б. мамлекеттерге таандык. Ушул эле 4 китепте К. Акматованын санагы боюнча жер-суу аттарынын жалпы саны – 547, алардын ичинен жайгашуусу боюнча бөлгөндө Борбор Азияга (Кыргызстан, Жети-Суу, Жунгария, Чыгыш Түркстан) – 340, Монголияга 90, Кытай менен Манчжурияга – 55, Алдыңкы Азия, Иран, Аравия, Индияга – 16, Чыгыш Европага – 8 жер-суу аталыштары таандык болуп турат [34, 200-б.].

«Манас. Саякбай энциклопедиясы» деген китептин тиркемесинде – 443 жер-суу аттары тизмеленип берилет [170, 1416-б.]. Б. Кодоров эпостун ичинде алты миңдей топоним бар деген пикирин айтат [132, 128-б.]. Мына ушунча көп топонимдер түздөн-түз башкы каарман Манас менен байланышат: ал жерлерди аралап өтөт; ошол жактар менен согушат; достук мамиле түзөт; угат; көрөт ж.б.

Манастын доорунда мына ушунчалык алкакта жер-эл таануу анын дүйнө тууралуу түшүнүктөрүнүн калыптануусуна чоң таасир эткен.

Дүйнө таануунун ичинде эл таануу, өз тегин билүү да өзгөчө орунда турган. Андыктан да бардык эле манасчылар өз варианттарынын киришүүсүндө Манастын жети атасын айтуу менен жомокторун башташат.

Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манастын теги: Жакып – Ногой – Көгөй – Түбөй – Бабыр – Байгур – Аланча хан – Каракан [161, 184-б.].

Тоголок Молдонун вариантында Манастын теги: Жакып – Ногой – Каракан – Чаян кан – Бөйөн кан – Түмөн кан [167, 19-б.].

Саякбай Каралаевдин вариантында Манастын теги: Жакыпкан – Каракан – Балакан – Ногойкан – Чаянкан – Бөйөнкан [158, 20-22-б.].

Жусуп Мамайдын вариантында Манастын теги: Жакып кан – Орозду – Кара кан – Чайан кан – Бөйөн кан – Бөтөй – Бөдөнө – Кан Мамай ж.б. [169, 292-296-бб.]

Буларды манасчылар бекер атпайт: биринчи максаты – Манастын тегин, генин көрсөтүү болсо; экинчиден, анын туугандары кимдер экендиги айкындалат; үчүнчүдөн, эл-жер тууралуу түшүнүгү ушулар аркылуу да калыптанат.

Манас баатырдын аскердик-согуш өнөрүн үйрөнүү жана ал

үйрөнгөндөрүн турмушта колдонуу процесси. Манас – кол башчы, жүздөгөн майда, чоң согуштардын катышуучусу, жөн гана пассивдүү катышуучу эмес, ошол уруштардын авангарды. Ал – жеңүүчү, эл-жерин душмандан бошотуучу. Анын бүтүндөй өмүрү согушта кол баштап жүрүүгө ылайыкталган. Демек, ал ошол тагдырга өзүн ар тараптуу даярдашы керек эле. Деги эле байыртадан кыргыздар жоокерчилик менен күн көрүп, бүтүндөй бала чагын аскердик-согуштук жактан өздөрүн бышырууга багытташкан. Ар бир кыргыз жигити ар кандай учурда, ар кандай шартта кокус басып кирген душмандан коргонууну, атта шамдагай жүрүүнү, куралдын бардык түрүн эң мыкты өздөштүрүүнү билүүсү шарт болгон.

Ю.С. Худяков Эне-Сай доорунда кыргыз жоокерлеринин негизги куралы алаңгир жаа, жазы кылкан, үч кырдуу сыр жебелер экенин, чабуул койгон – аламан жапырыкта, жиреме чабуулда шырмый сыштуу сыр найза, эки миздүү селебе кылыч, тинте, айбалта колдонулгандыгы, калкан алып жүрүшкөндүгү, башына туулга кийишкендиги, сап-сап болуп адегенде ач айкырык, куу сүрөөн менен күлүк ат минген жаачылар, алар тополоң чыгарып, калайманга салганда атайын даярдыктагы найзачылар согушка тартылганын, күч алсырап кетип жатса, чегине да билишкенин жазат. Окумуштуунун изилдөөсүндө эне-сайлык кыргыз жоокерлери казатка чыгуу үчүн 70-100 миңге чейин топтолгон, чалгынчылык жүрүштөрдү уюштурган, Саян-Алтайдан тартып, Байкалга, Чыгыш Түркстанга чейин жортуулга чыгып турган [284, 116-125-бб.].

Алардын V-VII кылымдагы аскерлери уруулук принцип боюнча курулган, б.а., ар бир уруудан кырк жигит ошол уруулардын өкүлү жана команда башчылары болуп эсептелген. Ю.С. Худяков кыргыз жоокеринин салттуу куралынын курамын талдап, алар аралыктан (дистанционный), жакындан (ближний) согушууга жана коргонууга ылайыкталганын жазып, алар абдан кылдат иштелгенин жана фольклордук чыгармалардагы сүрөттөөлөр менен тарыхый даректер туура келерин белгилейт [283, 5-б.].

«Манас» эпосунда Манастын согушуу тактикалары:

– миңдеген душман менен кармашкан аламан уруш;

- орто жана майда топтор менен чакан согуштар;
- жекеме-жеке чыгуулар;
- чегинип баратып согушуу;
- буктурмада туруп согушуу.

«Манас» эпосунда Манастын колунун функциялары:

- чалгынчылар;
- оң канаттагылар;
- сол канаттагылар;
- ортодогулар;
- арттан жардамга келүүчүлөр;
- күчтөн тайыгандарды алмаштыруучулар ж.б.

Манас бала күнүнөн мына ушулардын баарын аткарууга көнүгөт, башка балдарды да көнүктүрөт. Анын алгачкы эле согушу С. Орозбаковдун вариантында:

Алар төрт жүз, бу үч жүз,
 Чабышкан жери керме түз.
 Айбалта башка шака-шак,
 Чоюнбаш башка чака-чак
 Найзаны төшкө мылгытып,
 Манжулуктун кыйласын

Айлын көздөй дыргытып – деп, күч тең келбеген урушта да жеңип чыгууга мүмкүн болорлугун көрсөтөт [161, 140-б.]. Манастын баатырлыгы, мекенчилдиги ушунда – ал теңдешсиз көп күчкө ар дайым душманга караганда азыраак аскери менен чыгат. Жогорудагы саптардан эле Манас өтө жашынан айбалта, чоюнбаш, найза менен согушууну эң мыкты үйрөнгөнүн билебиз.

Он үч жашар Манас баштаган кыргыз аскерлерине Нескара алты миң төрт жүз кол менен каптап кирет. Мындайда бала Манас согуш тактикасын өзгөртпөсө кыргыз эли дагы бир Манастай уул төрөлгөнчө кулчулукта жашамак же улут катары жер бетинен жок болмок. Ал учур мындай берилет:

Аскердин алдын кайра жапырып,

Жазайылды жаткырып,
Күлдүр мамай мылтыкты
Күркүрөтө аттырып,
Күлдү колун жапырып,
Күлдөн бетер сапырып,
Нескаранын аскерин,
Эрдемсинген көп элин
Жолун бууп алыптыр,
Жоболонду салыптыр [161, 199-б.].

Мындай ыкманы ойлоп табуу жана аны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн Манас аскердик-согуштук эмпирикалык билимге жана тажрыйбаларга ээ болушу керек болчу.

Анын тактикасында арстандай айкырып, кол баштап, согушка кирүү ыкмасы бар. Манас бир нече эпизоддо душман менен жекеме-жеке чыгат. Бул башка жоокерлерге үлгү болгону эле. Бир жолку беттешүүдө душмандын баатыры Даң-Даң менен кыргыз жигити Күнөс кармашып, кыргыз тарап жеңилип калат, анан кыргыз тараптар атасы Айдаркандын «балтыр этиң толо элек, балбан күчүң боло элек» дегенине карабай уулу Көкчө чыгып, Даң-Даңды жеңет. Ошондон кийин жекеме-жеке чыгуу кезеги Манаска жетет, бала баатыр Күдөң, Ыраңшоо, Шаңмусары менен беттешип, аларды жеңген соң, насили кытай маңгүбө, он тогуз жаштагы Нескара менен кармашат. Бул кармаштардагы жеңиши Манастын жалаң эле кара күчүндө эмес, жекеме-жеке чыгуу тактикасын устаттардан үйрөнгөндүгүндө эле.

Жусуп Мамайдын вариантында дагы бир кызыктуу окуя бар: Манас эң алгач калмактарды жеңип, жеңишти тойлоп жатканда калмактар кайра катуу чамынып кыргызга кол салмакка Сарарканын кең түзүнө келет, кыргыздар болсо Артуунун сары белине конот. Андагы Манастын колу: 40 чоро, үч кары (Акбалта, Бакай, Жамгырчы), Манас менен Чубак жигиттери менен, баары – 484 жан. Ушулардын ичинде төлгөчү Төлөк, актай далы көрүүчү, далычы-аалым Алекен, түлкүнүн изин жаңылбас, куусу Шууту, Абдылда бий да бар эле.

Аскердик-согуш өнөрүндө алар аябай керек кишилер болуп чыгат: Төлөк төлгө тартып не болорун алдын ала билип турат, Шууту куу кайгуулда табылгыс адис болуп чыгат. Бөрү жолдуу Бөгө уулу, Ырамандын Ырчы уулу, ыктуу Бозуул чатыр кайтарат. Кыргыз каркылдап аскерлердин бирин уктатып, бирин сактоочуга чыгарып, нөөбөт планын түзүп турат. Баардык жактан кыргыз колу шайма-шай болгондо Кыргыз доол кагып, чабуулду баштоого белги берет, мындай болорун билбеген калмактардын айласы алты болот. Аксакалдардан Бакай туу көтөрөт, туу түбүндө Акбалта менен Жамгырчы жүрөт. Кыргыз колун «Аккула ат минип болкоюп, так ополдой зоңкоюп, колунда найза койкоюп, нөкөрү бутта чойкоюп, кылыч кында шыңгырап, айбалта белде кылдырап» Манас баштап барат. Согуш катуу болот, алтымыш миң калмакты 484 кыргыз жапырып кирет. Алар кача баштаган кезде Кызыл-Кыя белинде буктурмада турган Сыргак өзү бирин да өткөрбөй салгылашып турду, ал жерден өтө албай бөксөгө качышканда «качкан жоодо кайрат жок» деп катарда жок чоролор да канчасын сайды, Кыргыз баштаган 40 чоро аз дегени жүздү алды, көп алганы минди алды, куру калганы онду алды [169, 544-б.].

Мына анын жоого каршы баатырлык менен кириши, башка колду баштап жүрүшү:

Жалаяк ооз, жар кабак

Майлаган буудай жүздөнгөн,

Күүгүм туман көздөнгөн

Жакып байдын жаш Манас

Жеткилең белин курчанып,

Торучаар санга бир салып,

Сыр найзаны колго алып,

Каарланып бакырып,

Арт жагынан кырк бала

Манастап ураан чакырып.

Жолсуз жерге жол салып,

Кыраан Манас кабылан,

Кочку баштап ошондо
Жети жүзгө кол салып.
Орто жерин зор Манас,
Оң экиде кези экен,
Оюп келип берди эле.
Кыл ортосун кырк бала,
Камап келип берди эле.
Орто жерин ойронун
Оюп чыгып баратат,
Астындагы Торучаар
Айгай укса бөлүнүп,
Чуу чыкканда жаныбар [158, 111-б.].

Албетте, мына ушундай баатырдык көрсөтүү, урушта жеңишке жетишүү үчүн Манас бала чагынан эң мыкты физикалык, аскердик-техникалык, согуштук тактикалык даярдыктан өткөн. Андай даярдыкты билимдүү жана тажрыйбалуу кыргыз инструкторлору жана машыктыруучулары Манаска өтө жаш чагынан ар тараптуу үйрөткөн.

Манас баатырдын дене-боюн чыңдоо тарбиясындагы тамак-аш рационун. Кыргыз элдик педагогикасында дене-бою келишкен, чымыр, ысык-суукка байымдуу эркектерди тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулган, анткени жоокерчилик заман ошондой инсандардын болушун талап кылган. Элде мындай эр жигиттерди жетилдирүүнүн эң биринчи каражаттары – күчтүү тамак-аш эсептелген. Эт жана сүт азыктары кыргыз балдарынын негизги рационун түзгөн. Туулганда эле баланы сары май менен оозанткан, эненин сүтүнүн балага жагымдуу жана көп болушу атанын, кайын ата, кайын эненин милдети катары эсептелген.

Манаска кымыз берүү үчүн Акбалта кымыз куюла турган чаначты үч өгүздүн терисин үч жыл «кермегин жакшы кандырып, карагай менен төндүрүп, жел киргизбей көмдүрүп, орду менен тиктирип» даярдайт да, мына ошол технология менен даярдалган нак, күчтүү кымызын бала Манаска сунат [164,

146-б.].

Жусуп Мамай айткан «Манас» эпосунда бала Манас досу Мажик менен Акбалтаныкына барганда, ал киши буларга «тартынбай ич деп кымыздан көрсөтүп коёт сабааны», ал сабаа үч өгүздүн терисинен жасалат, теринин кермегин жакшы кандырат, карагай ышка төндүрөт. Анан ага кымыз куюп, жел киргизбей көмдүрөт, орду менен тиктирет, жык толтура куйдурад, бишкек менен токмоктотот, талкуулатып урдурат. Ушинтип үч жыл сакталат. Ошол кымызды анан эки балага берет [169, 376-377-бб.].

Акбалтанын эт менен сыйлоосу да өзүнчө өнөр. Бала Манас биринчи жолу Балтанын үйүнө келгенде эт тартып коноктойт:

Жети жылдык боз бээни,
Жик чыгарбай союңар.
Салынбасын төрт туяк,
Андан башка этинен,
Аш болбоочу кишиге,
Кошуп безин салбасын,
Аты ичеги калбасын [169, 376-б.].

Акбалта мында кандай малды кайсыл убакта, кандай кылып союу керектигин, казанга эттин кайсыл бөлүгүн салып, кайсыл бөлүгүн салбай коюу керектигин үйрөтүп жатат. Ал гана эмес, союлуп, казанга салынган этти бышыруу технологияларын да балдарга эрикпей бир-бирден айтып, гана калбай көрсөтүп чыгат. Бул болсо баатырдын тамагы кандай болушу керектиги тууралуу байыртадан келе жаткан өнөрдү кийинкилерге өткөрүп берүүнүн мүмкүнчүлүгү эле.

Катуу эмес асталап,
Орто карта кайнаткын,
Ыгы менен туз салгын,

Шылтоо кылып татпагын, – деп Балта балдарга айтса, байбичесин абышкасын кагып коёт да, мындай дейт:

Карап өзүң башкаргын,

Бейчеки отту жактырбай,

Бирөөгө тузун таттырбай!

Акбалтанын тамак-аш сабагы муну менен эле бүтүп калбайт экен, дагы бар экен: бышкан этти чараларга чыгартат, жилигин ажыратат, сом эттерин бир бөлүп, алты балага тууратат, шалдаган чык кошот. Ушундан кийин гана Чоңжинди менен Мажиктин астына чыгарып келип, каалагандай жегиле деп коюп коёт [169, 376-377-бб.].

Бул Акбалтанын жаш Манасты эт жана кымыз менен сыйлоосу элдик жөрөлгө гана эмес – болочок баатыр үчүн, анын дене-боюнун өсүшү, физикалык жактан жетилиши үчүн кам көрүү.

Манас өзү гана эмес теңтуш балдарын да күчтүү болушу үчүн кам көрүп, козу союп жеп турушат:

Шишкебек кылып козуну

Жегин деди ушуну,

Куйрук менен башыны

Куп жедирди ушуну [161, 102-б.].

Манастын бабалары Орозду хандын убагында «чайнаганы май экен, ичкени кымыз, чай экен», «түштүгүнө жегени сүт бото тайлак төө экен», «кечкисин жегени, кысыр калган бээ экен», «шерне жеп, тай союшуп, кымыздын балын татышат», «самоору кайнап ышкырып» турган учуру алардын эт азыктарына жана кымызга өзгөчө басым коёрун көрсөтөт [169, 298-б.].

Манасты Манас кылуу үчүн 5-6 жашында эле тамагын кылдап, күчтүү, сиңимдүү кылып бере башташат, алар: күндө жаңы союлган семиз бээнин эти; бээге кошо союлган тайдын эти; бал куюлуп чайкалган кымыз; дасторкондо эртеден кечке кемитпей турган май [169, 344-б.]. Мына ушул азыктар баары табигый болуп, баланын тез жетилишине, сөөк-саагынын бекем, булчуңдарынын чың болушуна, дене-боюнун ылдам жана туура өсүшүнө таасирин тийгизген.

Бал чайкаган кымыз бар,

Капакка салган майы бар,

Каймакка бышкан наны бар,

Казы-карта аралаш,
Кертип койгон дагы бар..

.. Ачыткан максым жарманы..

..Жети сабаа кымыз бар.. [169, 373-376-бб.].

Ушул сыяктуу тамак-аштар, суусундуктар Манасты Манас даражасына жеткирип, анын ар тараптуу өсүшүнө шарт жаратты. Ал эми ага мына ушундай тамак-аш рационун ойлоп тапкан кыргыз элинин турмуштук тажрыйбасы жана элдик билимдери болгон.

Манас баатырдын дене-боюн чыңдоо тарбиясындагы улуттук оюндардын мааниси. Дене боюн чыңдоодо жалаң эле тамак-аш маанилүү эмес, анда элдик кыймылдуу оюндар да өзгөчө орунда турат. «Манастагы» оюндар ойнолуучу шарт-жагдайына, ордуна, максатына, курагына карай ой жүгүртүүчү акыл оюндары, ат оюндары, кыймылдуу оюндар, балдар оюндары деп бөлүүгө болот. Мына ушул оюндардан Манас күрөш, эр сайыш, улак тартыш, ордо, тогуз коргоол ж.б. ойногонуна күбө болбуз. Балдар эпостун текстине караганда аскердик машыгууларды да адегенде оюн формасында өткөрүшөт.

Кыргыздын элдик оюндарын изилдөөчүлөрдүн ичинен Актан Тыныбеков көп оюндар тууралуу кезегинде жазып кеткен, алары кийин гана китеп болуп чыкты [276, 189-242-б.]. С.М.Саипбаев «Кыргыз оюндарынын педагогикалык мааниси» деген темада кандидаттык диссертациясын жактаган [247] жана чакан китеп чыгарган [248], Д. Омурзаков менен Ю. Мусиндин «Киргизские народные игры» деген китеби жарык көргөн [215], бул темага ушундай эле аталыш менен З. Бектенов жана Ю. Мусин кайрылган [90], элдик оюндардын педагогикалык проблемалары Х. Анаркуловдун эмгектеринде чагылдырылган [42; 43; 44; 45.]. «Манас» эпосундагы оюндар М. Мамыровдун [157], М.К. Саралаев, М.О. Букуев, С. Мамбеткалиевдин [256], М.К. Саралаев менен Э.Ч. Черикбаевдин [257], С. Токторбай уулунун [274], Э.Ч. Черикбаевдин [285; 286] эмгектеринде ар тараптуу каралган жана алар Манастын баатыр катары жетилишинде элдик оюндардын ролу чоң экендигин белгилешкен. Бул багытта Д. Керимовдун да «Айкөл Манас оюндары» деген эмгегин [131] өзгөчө баалашыбыз керек.

Өтө кичинекей кезинде эле Манас ашык оюнун атканы менен таанышабыз:

Алты бала чогулдук,

Нак ушул жерге жатабыз,

Ашык оюн атабыз, – деп, балдар ашык атууга киришет [161, 120-б.]. Бул оюнда так мелжөө, колун-бутун, жалпы денесин туура кармап, туура багыттоо кыймылы ишке ашат. Ошол эле кезде балдар команда болуп, коллективдешүүнү үйрөнөт. Мында балдардын намыс талашуусу да алардын эрктин-мүнөздүн сапатынын калыптанышына таасирин тийгизет.

Дагы бир оюн киште болгон. Ал акыл-эсти тарбиялоого өзгөчө ыңгайлуу элдик оюн болуп эпосто мындай айтылган учур кездешет:

Бакылдашып ордо атып,

Чатыраш оюн салыптыр,

Кишисинен кырк элүү,

Киштеге кирип калыптыр [162, 308-б.].

Азыр ойнолбой унутулган киште шахмат оюнунун бир түрү сыяктанат. Киштенин таштары «как», «баатыр», «урук», «урук аксакалы», «төө», «ат аккумуля», «мерген» же «мергенчи», «жоокер» же «пияда» деп аталган да, таштардын жүрүшү кандайдыр бир даражада согуш тактикасын элестеткен. Мындай логикалык улуттук оюнга чатыраш деген оюн да кирген. Ал да азыркы шахмат сыяктуу ойнолгон. Ал 16 ак, 16 башка түстөгү – баары 32 таш менен ойнолот. Трилогияда Манас, анын уулу Семетей, небереси Сейтек – баары чатыраш ойногону айтылат.

Манас жаш чагында ойногон дагы бир оюн – тогуз коргоол. Эпосто мындай делет:

Жалпак жыгач чаптырып,

Чараларын оюшуп,

Бир жагына бир тогуз,

Бир жагына бир тогуз,

Үй чыгарып коюшуп,

Ою менен олтуруп,

Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп,
Жаш Манас кылып койгону
Тогуздан коргоол салгыны,

Бул Манастан калганы..», – деп Манас бул оюнга жаңы өзгөртүүлөрдү киргизгендиги белгиленет [161, 172-б.].

Эпостон булардан башка да оюндар бала Манастын мекенчил инсан, дене-бою, акыл эси чың кол башчы болуп калыптануусуна чоң таасирин тийгизет. Ал абдан жашынан эле «ордо салып, чүкө атып», «жоо кийимин кийинип, оодарышмай ойнойм деп, оңбогон бала сүйүнүп» турат. «Он эки жашка келгенде, урунаарга тоо таппай, урушаарга жоо таппай, ай талаада кырк таман, кадимки ордо чийдирип, Ошпур баккан көп койдон, чоң козусун союптур, ордо салып, чүкө атып» [168, 8-9-бб.]. «Оодарышмай ойнойм, – деп, оңбогон бала сүйүнүп» ж.б. өзү курактуу балдарга мыкты оюнчу катары таанылат [168, 90-б.].

Манас баатырды табиятты сүйүүгө тарбиялоо. Этнопедагог Г.Н. Волков: «Жаратылыш – элдик педагогиканын эң маанилүү факторлорунун бири, ал жашаган турак гана эмес, ал – боордош, Мекен. Мекендин табияты болсо адамдын үстүнөн ар дайым үстөмдүк жүргүзөт. Элдик педагогиканын жаратылыштык табияты элдик тарбиялоонун табигыйлыгы менен байланышкан. Андыктан экология тууралуу кеп кылганда адамзат жөнүндө универсалдуу камкордук катары түшүнүүбүз керек – айлана-чөйрөнүн экологиясы, маданияттын экологиясы, адамдын экологиясы, этникалык кайра жаралуунун экологиясы. Анын ичинде эң эле майдалар. Орустар адамдын табигыйлыгы, табигый акыл-эс тууралуу айтышат, мунун мааниси терең, анан калса бул элдик тарбиялоонун табигыйлыгы – элдик педагогиканын демократиялык, гуманисттик өзгөчөлүктөрү менен байланышат» – деп жазат [101, 129-б.]. Ал «Созвездия земли» аттуу китебиндеги ошондой эле аталыштагы макаласында Кыргызстанда болгондугун жазып, кыргыздар балдарын жылдыздарга, болгондо да топ жылдыздарга салыштырарын суктануу менен айтып, ал бул элдин салттуу

педагогикасынын өнүп чыккан нерсе экендигине токтолуп, Ысык-Көлдүн асманында биздин жактарга караганда топ жылдыздар аябай көп дейт да, «Манас» эпосунун этнопедагогикалык маани-маңызын жогору баалайт [102, 460-б.].

Эпосто бала Манасты жаратылыштын сулуулугу, табият көркү менен тааныштыруунун түрдүү формалары жана жолдору көрсөтүлөт. Патриотизм – мекенди таанып-билүүдөн башталат. Манастын эки мекени бар: биринчиси, туулган жери – Алтай; экинчиси, анын ата-бабасы турак кылып, бирок душмандар тарабынын тартылып алынган бабалар жери – Ала-Тоо. Манас үчүн бардык жердин өзүнчө көркү, өзүнчө сулуулугу бар, болгону ошол сулуулукту көрө билүүгө, баалай билүүгө тарбияланган адам гана болуу керек. С. Каралаевдин вариантында Манас Текес жерине келгенде ал жердин табиятын мындайча көрөт:

Жан жараткан ар түрдүү,
Жаныбарлар баары бар.
Коңулуңда коён бар,
Копшутунда жылан бар,
Тектиринде теке бар,
Будурунда бугу бар.
Адырында аркар бар,
Түзөңүндө түлкү бар.
Талаасында кулан бар.
Кескелдирик жыландай,
Куландары кунандай,
Жыландарын карасаң
Алты кулач аркандай,
Алда таала кудурет,
Жан жараткан ар кандай.
Булбулу сайрап чуулдап,
Буруп-буруп сайраса,

Муңдуу киши уккусуз.
Буркурап ыйлап эчен жан
Бул жайындан чыккысыз.
Тоосунан күкүк сүйлөнүп,
Талынан тоту күүлөнүп,
Кайыңга тууп куштары,
Камынган экен учканы.
Терекке тууган куштары
Теминген экен учканы.
Талынын башы ийилип,
Тамашасы ушундай,
Кумунун үстү чийилип.
Чырпыктары чынардай,
Чымчыктары улардай [158, 181-б.].

Текестин мындай сулуулугун, кереметин көрүү ички дүйнөсү таза, кооздукту байкай билген жана көрө алган адамдын гана колуна келет. Ошол эле учурда кайсыл жаныбар кайда жашары тууралуу да маалыматтар берилет: коңулуңда – коён, копшутунда – жылан, тектиринде – теке, будурунда – бугу, адырында – аркар, түзөнүндө – түлкү, талаасында – кулан, тоосунда – күкүк, талында – тоту, кайыңда – куштар ж.б. Алардын жашоосу үчүн бул жерде бардык шарттар түзүлгөн, андыктан: кескелдирик жыландай, куландары кунандай, жыландары алты кулач аркандай, куштардан талынын башы ийилет, чырпыктары чынардай, чымчыктары улардай ж.б.

Дагы бир көрүнүш, пейзаж Ала-Тоо арасындагы Ак-Талаа жерине байланыштуу айтылат, андагы саптар:

Асмандан жылдыз бөлүнүп,
Мунарык тартып бүлбүлдөп,
Таң шоокуму көрүнүп,
Таңдын муздак жели зыркырап
Камыштын башы чыркырап,

Балапан торгой чуркурап,
Кумунун үстү чийилип,
Талынын башы ийилип
Жаткан экен Ак-Талаа.
Адыр-будур бел экен,
Абыдан сонун жер экен.
Бөөт, көлчүк, сазы бар,
Бөлүнгөн өрдөк, казы бар.
Алмасы бышып көң болгон,
Жаңгагы бышып сай толгон.
Кызгалдак чөбү кылкылдап,
Кымыздык, чөп, ышкыны
Тегиз бышып былкылдап,
Жаткан экен Ак-Талаа
Ортосунда оргуган
Булак сары суусу бар [158, 39-40-бб.].

Бул саптардын айтылып жаткан функциясы – эстетикалык-экологиялык жактан Манас баатыр жердин кооздугунан алган таасири. Эгер балдар жаш чагынан мына ушундай жерлерди көрүп таасир албаса, көөдөн көкүрөгү бош, табиятка кумардануу сезими мокок болуп калат да, алардын тууган жерге карата мекенчилдик сезими ойгонбойт. Патриотизм – жеринин кооздугуна суктанып гана калбай, ошол кооздукту тепсетпей коргоого даяр болуу.

Анын бара турган, душманды кууп чыга турган жери:

Балам, Манас, тилимди ал!
Аманат жанды багалы,
Ал Жылдыздан өткөн соң,
Түзү токой, тоосу кар,
Ала-Тоонун башы бар.
Жети атаңды тууган жер,
Энең киндик бууган жер,

Бекине консок бел ошол [158, 235-б.].

Бала Манастын бала күндөн ойлогон ою, көздөгөн максаты ошол Ала-Тоо, андагы жети атасы мекен кылган тоолор, суулар, талаалар.

Манас баатырдын эмгекке тарбияланышы. Илимий педагогикадагы тарбиялоонун негизги милдети өсүп келе жаткан жаш муунду ар тараптуу, гармониялуу өнүктүрүү болуп саналат. Ал эми бул процесстин максаты – жаштарды инсан болууга үйрөтүү. Калыптанып келе жаткан инсанды ар тараптуу жетилтүү үчүн тарбиянын бардык багыттары камтылган комплекстүү процесс жүргүзүлүшү керек. Ал эми эмгек тарбиясы тарбиялоонун негизги курамдык бөлүгү экени маалым. Инсандын калыптанышында эмгектин орду бийик.

Швейцариялык улуу педагог И.Г. Песталоцци инсанды тарбиялоодо эмгек абдан маанилүү экендигин анын натыйжасында гана баланын рухий күчү жана жөндөмдүүлүктөрү өсөөрүн белгилеп, эмгек ишмердүүлүгүн баланын бардык оң сапаттарын түптөөгө өбөлгө катары караган.

Польша элинин залкар педагогу Я. Корчак эмгек – индивидди адам даражасына жеткирээрине терең ишенип, балдарды эмгекти сүйүүгө үйрөткөн.

Казак элинин улуу ойчулу, агартуучу Абай Кунанбаев да эмгекти – инсандын калыптанышынын пайбубалы катары белгилеген. Кыргыз эли Манастын калайыктын ишеничин актаган баатыр болушуна табияттан бөтөнчө жаралган эр мүчөсү жетишсиздик кылаарын, ага атайын аң-сезимдүү тарбиянын зарылдыгын туюнган. Анын ичинде эмгекке тарбиялоо аркылуу болочок баатырдын асыл сапаттарын калыптандыруу мүмкүн экендигин түшүнүшкөн.

Кыргыз турмушунда эмгек өзгөчө мааниге ээ болгон. Эмгектин түрлөрү да ар түрдүү: аңчылыкка, мергенчиликке байланыштуу; мал багууга байланыштуу; дыйканчылыкка байланыштуу эмгек ишмердүүлүктөрү. Кыргызэли да баланын инсан болуп калыптануусунда эмгектин орду зор экендигин Манастын тарбиячылары да анын мээнеткеч болушуна, ак эмгек менен жанын багышына жана эмгекти сүйө билишине кам көрүшөт.

Жусуп Мамайдын варианты боюнча Манас бала убагында досу Мажик

менен бирге «аккан суусу жок, ак элечек тоосу жок» жерге жандоодон жерди оюп, суу агызып келишип, эгин эгет жана аны карап, багып, дыйканчылык кылат. Суу дайыма болуп турсун үчүн суукампа ойлоп таап, аны жасоо үчүн «жети жерди ойдурду, жерге сууну толтурду» [169, 30-б.].

Мына ушундай жаш чагынан эмгекке бышкандыктын дагы бир окуясы Чубак экөө: «Сары өзөк талдан чаптырып, башы менен сабына, аябай шынаа кактырып, буурусунду жасап бүтүрүп» жер айдашат. Жер айдоо, эгин эгүү – дыйканчылыктын башталашы болсо, андан ары «Кара суу менен айдатып, кыйын арык каздырып, өнүп жерден чыкканда, кара топо бастырып», – деп кадимки дыйканчылык кылат. Демек, бала Манас дыйканчылыктын сырларын өздөштүрүп, буурусун, суукампа сыяктуу жер иштерине керектүү нерселерди өзү эле жасап алган.

Айрым варианттарда Аккула атын да эгин эгип, ошол эгиндин түшүмүнө алмаштырып алат. Атасы Жакып менен таарынышып кетип, Анжиянга жакын Боз-Талаа деген жерге бир аксакал менен кошулуп, буудай эгет. Ошондо айтылуу байдын баласы жөнөкөй бир мээнеткеч, дыйкан экендигин көрсөтүп, «буурусун кармап, кочуштап тукум чачат, ортоктошуп дан айдап, көксөөсүн басат» [158, 183-192-бб.]. Ошол тапкан эгинин жегенге наны да калбаган нойгуттун каны карача уруусунун бир кулунуна алмаштырып, өзү кулундуу гана болот да, тигил элди кырылуудан сактап калат, буга ал эмгекчилдиги менен жетет. Манастын ошол эмгекти сүйүүсү, эмгекчилдиги аны идеал туткан кийинки кыргыз жаштарына да өрнөк болуп келди.

2.4.«Манас» эпосу аркылуу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоонун тарыхы жана өнүгүш тенденциялары

«Манас» эпосу – кыргыз элинин жашоосунда өзгөчө мааниге ээ болгон, кыргыздар аны жомок катары, адабият катары гана карабастан, ооруп жаткан адамдарды айыктыруу, балдарга таалим-тарбия берүү, жаштарга идеал тутуучу өрнөктүү адамдардын образынын галлерейасы катары да карашкан. Андагы бир гана Манастан эмес, башка каармандардан да өздөрүнө жакындыктарды

табышкан. Бул көптөгөн доорлор, узак кылымдар бою уланып келип, жазуу-сызуу өнүккөн ХХ кылымга жетип, «Манас» дастаны кагазга, магниттик угузма жана көрмө тасмаларга түштү. Ошол учурда да аны кабыл алуучулардын бир мисалын жазуучу Ч. Айтматов мындай айтып берет. Ал манасчы Саякбай Каралаев менен Чүйдүн бир айылына барышат. Жай саратанда колхоз кеңсесинин алдында аксакалдар бири отургучка, бири дөңгөчкө отурушса, балдар тал-теректин башына чымчыктай конуп алышып, бири атчан, бири эшекчен, бир бала төөсүн жаткырып өркөчүнө жайма-жай отуруп, тегерете ак жоолукчан аялдар болуп «Манасты» угууга даярданышат. Манасчы манасын айтып кирет. Бир убакта күтпөгөн жерден асман алай-дүлөй болуп, чагылган кошо чартылдап, көнөктөп жамгыр жаап, элдин баары шөмтүрөп сууда калат, ат үстүндө айтып аткан Саякбай атанын да башынан бутуна чейин суу болот. Ушундай учур болуп атса да бир киши ордунан туруп кетпейт, Саякбайдын манасынан ажырабайт. Ыйлаган жерде ыйлап, кайгырган жерде кайгырып, «Манастын» окуясына кирип кетип, кийимдери сыкма жаан болгонун да этибарга алышпайт: «Нөшөрлөп жааган жамгыр, төгүлүп айтылган сөзгө кошулуп, кадыресе жашоодогу турмуштук өзгөрүүлөрдүн жеңиши менен кыйроосу, баатырдыгы менен кайраты, даанышмандыгы менен көсөмдүгү, арзуусу менен айрылуусу, ачуусу менен ырайымдуулугу, салтанаты менен жыргалы, өлүмү менен төрөлүүсү, даңкы менен кара санатайлыгы, көрө албастыгы агын болуп жаап жатты..

Ошол тапта жааган жамгыр, чагылган алдында биз бардыгыбыз бир ооздон Саякбай Каралаев менен бирдикте ураан чакырып турдук..» [22, 8-б.]

Кыргыздар Манасты ушундай угуп, ушундай кабыл алган. ХХ кылымдын адамдары менен байыркы Манас баатырды бириктирип турган, азыркы социализм доорундагы колхозчуларды эзелки бир дастанга жакындатып турган нерсе эмнелер?

Албетте, бул биринчи кезекте кыргыз балдарынын канына сиңген патриотизм идеясынын, сырткы баскынчылардан мекенди коргоо идеясынын ар бир доордо, ар бир коомдо болуп келгендиги. Эркиндик, Ата Журтту коргоо

идеясынын «Манас» эпосу аркылуу ар бир кыргыздын дилине уялагандыгы. «Манас» эпосуна тек гана бир теңдешсиз фольклордук чыгарма катары кароо анын чексиз мазмун-маанилик тереңдигин жана кыял жеткис акыл-ой чабытын ойдогудай аңдап билүүгө мүмкүндүк бербейт. «Манас» чындыгында адамзат тарыхынын бүтүндөй бир доорун, кайталангыс катмарын түзгөн кадимки көчмөн цивилизациянын, көчмөн маданияттын, көчмөн рухтун көз кайкыган ажайып көрүнүшү, азыркы күнгө келип жеткен көөнөргүс көркөм-руханий мурасы, ыйык китеби, арман күүсү. Кыргыз үчүн «Манас» кылымдар бою кыргызды кыргыздын өзүнө таанытып, тарыхтын кыйын кезеңдеринде элди өз айланасына баш коштуруп келген улуттук ураан, асаба-туу, касиеттүү кудурет-күч сыяктуу. Ошон үчүн, мусулмандардын «Кураны» менен христиандардын «Инжили» кандай ыйык саналса, кыргыздар да «Манасын» ошондой ыйык көрөт. Бул тууралуу эпостун 1000 жылдыгына жолдогон атайын катында Рим Папасы маркум Иоан Павел II: «Манаста» адамдардын оюнда, жүрөгүндө жана турмушунда азырга чейин жашап жаткан элдин эзелки руху камтылган», - деп таамай белгилеген. Ошон үчүн, абалтан эле миллион сап «Манасты» адатта түшүндө аян берип, илмекайып касиет даарыган айрыкча кишилер гана айтып калары бекер жерден эмес» [123, 130-б.].

Мына ушул «Манас» эпосу кыргыз жаштарын тарбиялоого канчалык салым кошуп келсе, азыр да ошондой эле салым кошуп жатат. Азыр бул чыгарма билим берүү уюмдарында атайын окутулуу менен өзүнүн түбөлүктүү идеясын жаштарга көрсөтүп келет.

Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында Өкмөттүн 1996-жылдын 21-июлундагы №346 токтомунун негизинде «Манас» эпосун элге кеңири пропагандалоо, элдик эпостун руханий байлыгын болочок муундарга жеткирүү үчүн Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги «Манастаануу» курсун окутуу тууралуу чечим чыгарган. Кезегинде, бул чечим кагаз түрүндө гана калганы менен негизи студенттерге улуу эпостун идеяларын түшүндүрүү үчүн жол ачылган.

2006-жылы гана министр Д. Нур уулу республиканын бардык жогорку

окуу жайлары «Манастаануу» курсун 34 саат көлөмүндө окутууга милдеттүү деп буйрук чыгарган. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 27-январындагы «2012-жылы жогорку жана орто атайын билим берүү системасында, кийин жалпы билим берүү мекемелеринин жогорку класстарында «Манастаануу» окуу курсун киргизүү жөнүндө», Кыргыз Өкмөтүнүн 2012-жылдын 31-январында кабыл алынган №67 «2012-2017-жылдарда «Манас» эпосун үйрөнүү, сактоо жана популяризациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук программасы жөнүндө» токтомдору жарыяланып, ал «Манас» эпосун үйрөтүүгө чоң жол ачты. Ошол эки токтомду жетекчиликке алып дагы бир жолу 2012-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги «Манастаануу» предметин 72 саат көлөмүндө бардык окуу жайларынын окуу планына киргизди.

Ал эми орто мектептерде «Манас» эпосунан үзүндүлөр советтик мектептер пайда болгондон тартып окутулуп келе жатса да, идеологияга, саясатка байланыштуу көп көңүл бурулган эмес. 1952-жылдагы «Манас» эпосунун элдүүлүгүнө арналган конференциядан кийин гана бул руханий мурасты окутууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин 1991-жылы Талас областында облус башчысы Д. Сарыгуловдун демилгеси менен «Манас сабагын» 3-11-класстарда өзүнчө предмет катары окутуу маселеси көтөрүлөт да атайын окуу программасы менен окуу китеби түзүлөт. Кийин Кыргыз Республикасынын билим министри А.Ч. Какеев «Манастаануу» курсун бардык мектептерде, жогорку окуу жайларында бардык адистиктерге окутууга тапшырма берет да, 11-класска 18 саат көлөмүндө «Манастаануу» курсу киргизилип, С. Байгазиев жана А. Муратов тарабынан программасы түзүлүп, эпикалык мурасты үйрөнүүгө 5-11-класстарда жалпы 62 саатка чейин жогорулаган.

Ал программанын мазмуну төмөнкүдөй болгон:

5-класста: «Манастын бала чагы» («Манас» эпосунан үзүндү) (2 саат)

«Манас» эпосу жөнүндө кыскача маалымат. Бала Манас – Алтайга сүрүлүп барган кыргыздардын медресе туткан жаш баатыры. Бала Манастын алп күч

кубаты, баатырдык келбети, тайманбастыгы, курчтугу. Болочок баатырдын эпикалык каарманга мүнөздүү белгилери. Анын тышкы эл душмандары менен алгачкы таймашуулары. Жаш Манас – азап тартып, бүлүнгөн элдин келечектеги коргоочусу катары көрүнө баштады. Манастын келбетин, иш-аракетин мүнөздөөдө колдонулган тилдик каражаттар.

6-класста: «Каныкейдин Тайторуну чапканы» («Манас» эпосунан үзүндү) (2 саат).

Аялзатынын айкөлдүгүнүн, акылмандыгынын, назиктигинин берилиши, каармандын психологиялык абалынын ачылышы, жаныбар менен адам тагдырынын параллель коюлушу. Манасчынын окуяны өөрчүтүп баруу чеберчилиги. Үзүндүнүн тилдик каражаттары.

8-класста: «Манас» (мугалим жана окуучулар бириктирилген варианттан, же Сагымбайдын же Саякбайдын варианты өздөрү тандап алат) (12 саат).

«Манас» бөлүмүнүн негизги окуялары: кыргыздар көргөн азап-тозоктор; окуянын өткөн жери; Жакып жана анын баласыздыгы; Манастын төрөлүшү; Баатырдын бала чагы; Алтайдан Ала-Тоого келүү; Алмамбеттин окуясы; Баатырдын үйлөнүшү; Көзкамандар окуясы; Көкөтөйдүн ашы; Чоң казат: Кичи казат; Манастын өлүмү (кайып болушу).

«Манас» эпосунун темасы жана идеясы. Образдар системасы. Эпостогу мифтик, нравалык, философиялык түшүнүктөр. «Манас» кыргыз элинин энциклопедиясы катарында. Тарых жана «Манас». Эпостун поэтикасы. «Манас» жана азыркы учур.

«Семетей» (10 саат). «Семетей» – «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүмү. Эпостун негизги окуялары: Семетейдин бала чагы, анын бөтөн жерде, бөлөк элде чоноюшу; эл-жери жөнүндө Семетейдин угушу; Семетейдин Таласка келиши; Чыңкожо, Толтой менен согуш; Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү; Конурбай менен Семетейдин урушу; баатырдын кайып болушу.

«Сейтек» (5 саат). «Манас» трилогиясынын үчүнчү бөлүмү – «Сейтек». Бул бөлүмдүн негизги окуялары: Күлчоро менен Айчүрөктүн туткунга

түшүшү; баатырдын төрөлүшү жана бала чагы; Кыздын өлүмү, Семетейдин кайра элге кошулушу. Ички душмандар менен күрөш, үй-бүлө темасы. Чыгарманын идеясы. «Сейтектеги» аялдар темасы. Образдар системасы. Эпостун көркөм сөз каражаттары. «Сейтектин» жалпы трилогияны жыйынтыктоочу мааниси.

Адабият теориясынан. Баатырдык эпос.

11-класста: «Манастаануу» курсу. «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган тарыхый орду жана анын бүгүнкү күндөгү мааниси (1 саат).

«Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушундагы ролу. Эпостун жаралышы: божомолдор, уламыштар, тарыхый далилдер. «Манастын» чыгарма катары калыптануу процесси. Чыгарманын элдин рухий турмушундагы орду.

«Манас» эпосунун сюжети: негизги өзөк окуялары, башкы образдары, эпостун негизги идеясы жана адеп-ыймандык маани-маңызы (8-класстагы сабактарды эске түшүрүү, кайталоо, ой жүгүртүү иретинде, 3 саат).

Трилогиянын жалпы сюжеттик сызыгы: Манас жана анын кыргыз эли үчүн зарылдыгы; баатырдык окуялар; турмуш-тиричиликтик мотивдер; Бакай, Алмамбет, кырк чоро; аялдар; уруш эпизоддору. Семетей – Манастын ишин улантуучу каарман. Семетейдин ички жана тышкы душмандар менен күрөшү. Сейтек баатырдын турмуштук жана баатырдык жүрүштөрү, күрөш, эркиндик темасы.

«Манас» эпосунун жыйналышы, манасчылык өнөр жана манасчылар (5 саат). Эпосту алгачкы жыйноочулар, алар жыйнаган региондор жана текстиндеги негизги айырмачылыктар. «Мажму ат-таварих», Ч.Ч.Валиханов, В.В. Радлов. Чет өлкөлүк жыйноочулар жана изилдөөчүлөрдүн манастаанууга кошкон салымы. Советтик доордо эпостун жазылып алынышынын, жарыяланышынын алгачкы этабы (П. Фалеев, К. Мифтаков, Ы. Абдрахманов). 50-жылдардагы «Манас» эпосунун айланасындагы чуулган, 1952-жылдагы илимий конференция (М. Ауэзов, Т. Сыдыкбеков, К. Маликов, Б. Юнусалиев, Т. Байжиев, З. Бектенов ж.б.). 60-жылдардан кийинки эпосту басып чыгаруу. Илимдер Академиясында «Манас» секторунун түзүлүшү. Эпосту изилдөө

проблемалары. Башка илимдер жана «Манас» эпосу. Чет өлкөлүк манастануучулар. Эпосту изилдөөдөгү жаңы көз караштар. «Манастын» 1000 жылдыгы жана анын урматына жарыяланган китептер.

Аттары уламышка айланган манасчылар – Ырамандын Ырчыуул, Токтогул. XIX кылымдагы манас айтуучулар Балык, Тыныбек, Чоюке. Чоң манасчылардын чыгармачылыгына мүнөздөмө. С. Орозбаков жана анын варианты. С. Каралаев – залкар манасчы. Тоголок Молдонун, Ш.Рысменде уулунун, Ш. Азизовдун, Жусуп Мамайдын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү. Жазма манасчылар.

«Манас» эпосунун китеп болуп басылуу тарыхы (1 саат). Эпосту басып чыгаруунун алгачкы аракеттери. 1940-44-жылдардагы «Манас сериялары». Кыскартылган курама варианттын жарык көрүшү жана анын өзгөчүлүктөрү. Сагынбайдын вариантынын китеп болуп чыгышы. Т.Т. Герцендин сүрөттөрү. Саякбай Каралаевдин вариантында «Манас» эпосунун китеп болуп чыгышы. Академиялык басылыштар. Жусуп Мамайдын китебинин жарык көрүшү. Китеп чыгаруудагы проблемалар.

«Манастын» изилдениш тарыхы (6 саат). «Манастын» орус жана казак окумуштуулары тарабынан изилдениши. Эпосту адабияттаануу, тилтаануу, тарых, этнография, этнопедагогика, философия, география, социология ж.б. багыттарда талдоого алуулар. Улуттук илимдер академиясынын «Манас» секторунун жана Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун эмгектери. «Манасты» изилдөө боюнча чет элдик окумуштуулардын жүргүзгөн иштери.

«Манас» эпосунун поэтикасы (2 саат). Манасчылардын түш көрүү мотиви, туруктуу сөз айкаштары, тилдик каражаттары, троптун түрлөрү, макал-ылакаптар.

Программанын мазмунунан көрүнүп тургандай, орто мектепте «Манас» эпосун окутууга жалпысы 49 саат бөлүнгөн, бул сабактардын дээрлик көпчүлүгү биздин темага байланыштуу бала Манастын патриот инсан катарып калыптануу процессин аттап өтө албайт, себеби бул эпостун өзөктүү педагогикалык кызыл

сызыгы. Андыктан мына ушул сабактары Манастын адам, баатыр, кол башчы катары калыптануу процессин ачып берүүнүн чоң мүмкүнчүлүгү.

Ал эми жогорку окуу жайларында бир топ жыл «Манас» милдеттүү сабак болбой, ректорлор жана декандар ага көңүлү кошо мамиле кылып, талап кылган деңгээлде окутулбай келген.

1996-жылы 21-июлда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү «Манас» эпосун элге кеңири пропагандалоо, элдик дастандын руханий байлыгын жаштарга жеткирүү тууралуу №346 токтомун чыгарган, анын негизинде министр Досбол Нур уулу мындай буйрук кылган: «Кыргыз көчмөн цивилизациясынын керемет кенчи, «кыргыз рухунун туу чокусу», элдик оозеки сөз өнөрүнүн эң бийик үлгүсү, дүйнөлүк адабияттын улуу классикасы «Манас» эпосун студенттер менен жаштарга жеткирүү үчүн жана эпостун рухий-патриоттук, адеп-ыймандык мазмунун ачып берүү, элин-жерин сүйүп, патриотизмге тарбиялоо максатында (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1996-жылдын 21-июлдагы «Манас эпосун пропагандалоо жөнүндөгү» №346-токтому) жогорку окуу жайларынын окуу пландарына «Манастаануу» курсун киргизүү үчүн буйрук кылып, анда төмөнкү милдеттер белгиленген: 1. Жогорку окуу жайларындагы кыргыз филологиясы эмес гуманитардык, табигый-техникалык факультеттердин студенттерине жогорку окуу жайларынын окуу пландарына 2006-жылдын 1-сентябрынан баштап, «Манастаануу» курсу 34 саат өлчөмүндө милдеттүү түрдө киргизилсин. 2. Кесиптик жогорку билимдин мамлекеттик билим берүү стандарттарына «Манастаануу» курсу 34 саат өлчөмүндө милдеттүү түрдө киргизилип, кайра иштелип чыгып, белгиленген тартипте бекитилсин. 3. «Манастаануу» курсунун программасы жана окуу китеби министрликтин грифи менен бекитилсин. 4. Бул буйруктун аткарылышын көзөмөлдөө министрдин орун басары К. Осмоналиевге жүктөлсүн.

Министр Досбол Нур уулу [175].

«Манасты» окутуу бул катардагы бир фольклордук чыгарманы окутуу эмес, ал эпикалык дастан менен студенттер жана окуучулар кыргыз элинин бай тарыхы, этникалык калыптануу процесси, дипломатиялык алака-катышы,

улуттук философиясы, этнопедагогикасы, этнопсихологиясы, этнографиясы, элдик бай тили менен терең жана ар тараптуу таанышат.

Мына ошол милдетти Талас районундагы К. Нанаев атындагы Арал орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Бектур Исаков төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Манас» – бул миңдеген жылдарга саймаланып калган кыргыз жан дүйнөсү. Ал ар бир атуулдун көзүнө от, жүрөгүнө жалын жандырып, тулку-боюна кайраттуулукту жаратып турган эрдик мектеби. Ошондой эле «Манас» ондогон кылымдар бою жашоого укук алган бирден-бир туунду, кыргыз элинин көрсө көз тойгус, укса кулак кангыс жаратмандыгы.

Серп салып көрсөңүз, миңдеген жылдар бою жогорку окуу жайы жок кыргыздар аны элдик мектеп катары колдонуп келишкен, ал эми азыркыдай 30-40таган жогорку окуу жайы бар өлкөбүздө анын өзүнчө предмет катары окулбай калышы, андагы атуулду жетилтүүчү бай каражаттарынын пайдаланылбай бош жатышы, үйрүлүп түшүп, ага маани бере албаганыбыз, бул, моюнга алуу керек, дагы деле пастык кылып жатканыбызды далилдейт. Көтөрүп атка сала албай жатып, дагы «Манасты» улуттук сыймык деп дардайып көкүрөк керип койгонубузду айтыңыз! Ал аз келгенсип, «ачык эшик» саясаты даң салып, босогобуздан төрүбүзгө чейин сайрандап, батыштан да, чыгыштан да, түндүктөн да, түштүктөн да – дүйнөнүн чартарабынан ар кандай «шамал» согуп, улуттук маданиятты, нарк-насилди, ыйман-ызаатты, салт-санааны көз көрүнө тебелеп жатканы да улам кулака үйрөнүшүп баратат. Мындай үйрөнүшүү аркылуу кулактан кирип бойду, анан ойду алып отуруп, акырындап улутубузду жок кылып жиберүүчү күчтөр канат жаюуда.

Бирок биздин жан дүйнөбүздө аларды кемечтөөчү күч барбы? Бар! Ал – улуу «Манас». Ал ташкындаган күчү менен турмушубузга күркүрөп-шаркырап кирип, ар бир жарандын көкүрөгүнө улуу сабактары менен кут болуп уялашы керек жана ушундай иштерди чечкиндүүлүк менен уюштуруу зарылдын зарылы эле да. Ал эми так ушундай учурда «Манастаануу» сабагынын бардык жогорку окуу жайларына милдеттүү окуу предмети катары биздин Билим берүү жана илим министрлигибиз тарабынан киргизилип, программалык жагы Билим берүү

академиясы тарабынан түптөлүп жатышы – көктөн тилегенибиз жерден табылгандай иш болуп турат.

Тике эле жакшыны жакшы деп айтуу керек, бул кадам, башталыш – эрдик. Баёлук жана ишенчээктик менен өзүбүзгө өзүбүз жасап алган бөгөт алынып салынды. Ошону менен катар «ушундай болгон, ушундай боло берет» деген, жада калса «Манасты» да өзүнчө предмет кылып окутууга жол бербеген көнүмүштөрдүн туткунунан бошоп чыктык» [171].

Азыркы кыргыз жаштарынын «Манас» эпосуна кандай мамиле кылып, эпостун тексттин канчалык биле турганын аныктоо үчүн 2009-жылы Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунда «Манастаануу» сабагы учурунда 1-курстун студенттерине төмөнкүдөй анкета таратылган:

1. Сенин ата-энең, агаң, эжең же туугандарың бала кезинде «Манасты» оку деп сага айтчу беле? «Манас» китепти таап келип, колуңа берди беле? Үйүңөрдө «Манастын» китептери бар беле?

2. Мектеп китепканасынан «Манасты» көрчү белең? «Манас» китеби бар беле, көп беле?

Мындай суроолорго 1-курстун студенттеринин мүнөздүү жоопторунан эки-үч мисал:

«Ооба, айтчу эле. Бирок «Манас» китепти таап берген эмес. Үйүбүздө «Манас» жок болчу» (*Марат Бейшеев*).

«Мектептин китепканасында «Манас» бар эле, бирок бирин-экин, аз болчу. Эжей оку деп тапшырма бергенде барсак, китепканачы, бирөөлөр алды, колдо деп койчу. Ошон үчүн «Манасты» окубай эле сабакка келчүбүз. Мен эпосту эженин айтып бергени боюнча эле билем. Чынымды айтсам, «Манастын» өзүн окуй элекмин. Мындан ары сөзсүз окуйм» (*Айгүл Мелис кызы*).

«Мектепти бүтүп атканда сочинениге даярданалы десек, китепканада «Семетей» эпосу бар экен. «Манас» жок экен, үйлөрдөн сураштырып издегенбиз» (*Перизат Асанбекова*).

«Студенттердин минтип эскерип жазышканы бекер эмес. Ушуга кошумча

кечээки 90-жылдардын башындагы фактылардан да бир-экөөнү эскере кетейин, – деп жазат С. Байгазиев. Маселен, 1990-жылы «Мектеп» басмасынын кызматкерлери атайы текшерүү жүргүзгөндө, мектеп программасындагы «Эр Төштүк» эпосунун Ак-Талаа району боюнча райондук китепканада гана жалгыз бир экземпляр бар болуп чыккан. Ал эми 1992-жылы Нарын шаарындагы 8-мектептин китепканасынан бир дагы «Манас», «Семетей», «Сейтек» же кенже эпос таппай абдан бушайман болгонубузду да айта өтөйүн. Буларга мүнөздүү мисалдар. Азыр кризис учурунда «Манас» китебине байланыштуу абал мындан да оордоду [67].

Окурман сурашы мүмкүн: 20-кылымдын экинчи жарымында жана эгемендүүлүк жылдарында «Манас» эпосу көп эле басылып чыкпады беле, эпос боюнча канчалаган илимий эмгектер жаралып, жарык көрдү? Кара сөз менен канчалаган варианттар басылып чыкты, анан эмне үчүн эле абал мындай болот? «Манас» кандайча жетишпейт жана табылбай калат?

Ырасында эле, сыртынан караганда «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуу үчүн жетиштүү окуу-педагогикалык база бар сыяктанат. Бирок чын-чынына келгенде «Манас» боюнча буга чейин жүзөгө ашырылган көп жумуштар, далайлаган иштер, чыгарылган китептер илимий чөйрөгө багытталып же жалпы эле калайык-калк үчүн, мындайча айтканда, чоң кишилер үчүн жасалып, бирок мектептердеги жана ЖОЖдордогу билим берүүгө атайы арналып, максатка багытталган түрдө агартуу тармагынын муктаждыктары үчүн иштелген эмес. «Манас» боюнча бүткөрүлгөн далай иштердин үзүрүн мектеп көргөн жок. Андай жакшы иштер учурунда мектепти айланып өттү.

Дагы айталы, албетте, жалпы массага, чоңдорго арналган «Манас», «Семетей», «Сейтек» бар. Алар «Мектеп китепканасы» сериясынан чыкпаган соң, мектептердин китепканаларына учурунда ондуу түшпөгөн. Анын үстүнө алардын нускалары да анча көп эмес. Маселен, Саякбай Каралаевдин 1970-80-жылдарда жарык көргөн «Семетейи» менен «Сейтеги» болгону 10 000ден гана нуска менен жарык көргөн. Ал эми Сагынбай Орозбаковдун ушул эле

мезгилдерде чыккан «Манасынын» томдору 10-20 миң нусканын тегерегинде. Мындай нускалар Кыргызстандын 4-5 чоң айылдарына гана жете турган нускалар го. Бексултан Жакиев 2007-жылы кыскартып түзүп чыгарган «Манастын» нускасы 4000 гана. Ал эми 2010-жылы «Хан-Теңир» басмасынан жарык көргөн миң барактан турган 182000 сап Сагымбайдын «Манасынын» нускасы бир айылга гана жетээрлик. Жанагы «Манастын» сюжетинин негизинде кара сөз менен жазылып, жарыкка чыккан «Манас» китептери да негизинен чоңдорго арналып, анча көп эмес нуска менен басылган. Ал эми сабакка ар тараптан терең даярдануу үчүн мугалимге «Манас» эпосу жөнүндөгү алиги академиялык мүнөздөгү илимий-изилдөө эмгектердин да өтө керек экендиги белгилүү. Бирок аз нуска менен чыккандыктан, алар көбүнчө адистердин кууш чөйрөсүндө жана борбордук китепканаларда гана калып, элет аймактарындагы мектептерге жетпейт. Маселен, 1993-жылы «Илим» басмасы чыгарган маркум Зайыр Мамытбековдун «Манас» эпосунда кыргыздардын турмушунун жана күрөшүнүн чагылдырылышы» аттуу окутуу практикасы үчүн керектүү эмгеги 200 нуска менен гана жарык көргөн. Ал эми 2004-жылы «Айат» басмасынан чыккан М. Борбугуловдун ««Манас» эпосу: башаты жана эволюциясы» аттуу илимий эмгегинин нускасы – 500. КУУнун басмасынан жарык көргөн А. Биялиевдин «Манастын тили» деген баалуу илимий эмгегинин нускасы – 1000. Бир сөз менен айтканда, «Манас» эпосунун өзүнүн жана ага арналган эмгектердин мектептерден, жогорку окуу жайларынын китепканаларынан бирин-сериндеп гана жолукканы же табылбаганы ал китептердин мамлекет тарабынан жетиштүү нускада кеңири чыгарылбагандыгынан болуп отурат».

«Манас» хрестоматиясын мектептер үчүн жылына 50-60 миң нускада, ЖОЖдорду эсептесек 100000ге чейин жеткирүү керек болорун айтат андан ары окумуштуу. «Улут сыймыгы – «Манасты» окутуу жагынан туруктуу, системалуу иштеген мамлекеттик саясат, стратегия болбой келгендиктен мектеп жана ЖОЖдор үчүн улуу эпосу буз боюнча атайы окуу хрестоматиясы жүз миң түгүл 100 даана да, мурда да, кийин да жарык көрбөгөндүгүн», «мектепте 20-30 окуучунун «Манастын» чоңдор үчүн чыгарылган бирин-эки китебин гана

айланчыктап турганынын», «натыйжада, мактанып бетке кармаган «Манасыбыз» мектептерде чын-чынында формалдуу окутулуп келерин», «Манастын» текстин баштан-аяк үңүлүп окуп, көркөм дүйнөсүн аралап чыккан балдар чанда» экендигин, «окуучулардын көпчүлүгү «Манасты» эпизоддук түрдө гана билишип, көбүнчө окуу китебинин обзордук маалыматтары жана мугалимдин айтып берген баяндамасы менен гана чектелип келатышканын», «2004-жылдын март айындагы кыргыз тили жана адабият боюнча мектеп окуучуларынын республикалык олимпиадасына катышкан 60ка жакын окуучунун ичинен сочинение үчүн сунуш кылынган «Манастын образы – адамдык айкөлдүктүн жана патриотизмдин эң жогорку үлгүсү» аттуу темада жалгыз бир гана баланын сочинение жазууга батынышы бекеринен болгон иш эместигин», «Бишкектеги жогорку окуу жайларынын биринде жүргүзүлгөн чакан анкеталык изилдөө учурунда филология факультетинин 4-курсунун 40ка жакын студентинин бири да Манас баатырдын көркөм өмүр таржымалын эпостун сюжетинин негизинде ырааты менен айтып бере албагандыгы, атүгүл алардын бирөөсү да «Манас» үчилтигинин бирин да толук окуп чыкпагандыгын моюндарына алышкандыгын өкүнүү менен белгилейт.

Мына ушундай анализден кийин биз илимий эмгегибизде *«Манас» эпосундагы Манастын патриот инсан катары калыптануу процессин, ага таасир эткен факторлорду азыркы жаштарга жеткирүү үчүн парадигмаларды белгилеп алдык.*

Мугалим сабактын же тарбиялык иштердин кайсы каражаттарын, тибин, формасын тандап албасын 3 парадигманын туруктуу жана үзгүлтүксүз катышып турарын байкаганын айтып Н. Ишекеев, ага төмөнкүлөрдү көрсөтөт: «1. Адамзат тарабынан топтолгон бардык билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн окуучуларга мүмкүн болгон максималдуу көлөм берүү артыкчылыктуу касиет деп эсептеген илимий-маалыматтык парадигма. 2. Билим берүү аркылуу ата мекендик жана жалпы адамзаттык маданий баалуулуктарды окуучуларга өткөрүп берүүгө багытталган маданий парадигма. 3. Окуучуларга терең жана кенен интеллектуалдуу билим берүүнү социалдаштыруу менен айкалыштырган

окуучуга багытталган парадигма» [128, 23-24-бб.].

Методист-окумуштуунун үч парадигмасын өзүбүздүн темага байланыштуу чечмелегенде төмөнкүдөй маселелерге өзгөчө көңүл бурабыз:

«Манас» эпосунун жыйналган варианттар эле сексенден ашык, алардан тышкары анын жаңы варианттары жазыла калып жатат, прозага, драмага айландырылган профессионал жазуучулар иштеп чыккан варианттары бар. Мына ошолордун баарын эле окуп чыгууга азыркы студенттин, окуучунун, мугалимдин, окутуучунун убактысы да, мүмкүнчүлүгү да жок.

Ошондуктан биз Манас баатырдын бала чагын негизги окуп үйрөнө турган варианттар катары буларды сунуштайбыз:

С. Орозбак уулунун варианты;

С. Каралаевдин варианты;

Ж. Мамайдын варианты;

Кыскартылып, бириктирилген вариант.

Аталган варианттардагы Манастын инсан катары калыптануу мезгилин салыштырып үйрөнүү методу абдан кызыктуу болот эле, бул изилдөөчүлүк технологиясы азыркы жаштардын илимий кызыгуусун арттырат жана эпостун көп варианттуулугунун себептерин аңдап билүүгө таасирин тийгизет.

Экинчи маданий парадигма болсо, эпосту маданий баалуулук катары анын дүйнөлүк баркын көтөрөт. Муну үчүн андагы кыргыз элинин этникалык маданиятын өздөштүрүп, аларды дүйнөлүк маданият менен салыштыруу мүмкүнчүлүгүн берет. «Иллиада», «Одессея», «Игорь кошуну жөнүндө сөз», «Давид Сосунский», «Калевала», «Олонхо», «Алпамыш», «Гөр уулу» ж.б. дүйнөлүк эпикалык баатырлардын балалык чагы, алардын мекенчил болуп калыптануусу Манас менен типологиялык байланышта талданса, окуучулар үчүн да, студенттер үчүн да өтө пайдалуу болмок.

Үчүнчү парадигма «Манас» эпосундагы бала Манастын патриот инсан болуп калыптануусун азыркы жаштарга үйрөтүүдө алардын социалдашуусуна багыттоо. Мисалы, бүгүнкү кыргыз жаштары Манас сыяктуу колуна найза, кылыч, айбалта алып, тулпар атын минип жоого каршы барбайт. Алардын

мекенчилдиги – өз жерин, Кыргызстанын сүйүүсү, ал эми жерин сүйүү деген ошол жерди гүлдөтүп, элди байытуу үчүн эмгектенүү, окуу, өздөрүнүн кыргыз экенине сыймыктануу ж.б.

Ал эми бул парадигмаларды ишке ашыруу «Манас» эпосун жогорку жана орто окуу жайларында, колледждерде, мектептерде окутуу менен байланышат. Окутуу процессинде окурмандык, эмоционалдык-баалуулук жана адабий-чыгармачылык компетенттүүлүктөр бирдей көрүнүшү зарыл.

Диссертациядагы биздин милдет «Манас» эпосундагы Манастын баатыр инсан катары калыптануу процессин азыркы билим берүү системасында пайдалануунун педагогикалык шарттарын аныктоо болгондуктан, адегенде «педагогикалык шарттар» түшүнүгүн талдоодон өткөрдүк.

Маалыматтама сөздүктөрүндө «шарттар» («условие») феномени ар түрдүү аспектиден каралат:

- 1) кандайдыр бир нерсеге таасир этүүчү жагдайлар (обстоятельство);
- 2) турмуштун, же ишмердүүлүктүн бул же тигил аймагында аткаруулууга тийиш болгон эрежелер;
- 3) бир нерсеге алып келүүчү кырдаалдар [213, 588-б.].

Философиялык түшүндүрмөсү бул же тигил предметтин айланасындагы башка предметтерсиз жашай албай турган абалы, ошолорго көз карандылыгы, б.а., бир нерсе пайда болушу, жашап турушу, өнүгүшү үчүн башка бир нерсеге милдеттүү экендиги.

Ал эми педагогикадагы негизги түшүндүрмөсү мындай:

- кайсыл бир объекттердин жашап туруусунун себептери, шарттары;
- айтылган өз алдынчалыктар адамдын өнүгүшүнө, тарбияланышына жана билим алышына таасирин тийгизери;
- шарттар окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү процессин тездетүүгө же жайлатууга, алардын динамикасына өбөлгө түзөрү.

Ю.К. Бабанский педагогикалык шарттардын таасир этүү чөйрөсүн эки топко бөлүп карайт: *биринчиси*, сырткы (жаратылыш-географиялык, коомдук, өндүрүштүк, маданий, кичи райондор аймагы); *экинчиси*, ички (окуу-

материалдык, мектептик-гигиеналык, моралдык-психологиялык, эстетикалык [227, 432-б.].

«Педагогические условия» дегенди бир катар окумуштуулар (В.И. Андреев [46, 238], А.Я. Найн [209, 44-46], Н.М. Яковлева [293, 403]) материалдык-аймактык чөйрөгө кандайдыр бир педагогикалык чаралардын таасири десе, башка бирлери (Н.В. Ипполитова [125], М.В. Зверева [122] ж.б.) муну окуучу менен мугалимдин ортосундагы чыгармачылык байланыш менен биримдикте карашат.

Ал эми биздин чыгарган жыйынтык боюнча «Манас» эпосундагы Манастын патриот инсан катары калыптануу процессин терең түшүнүү үчүн төмөндөгү педагогикалык шарттар керек.

1. *«Манас» эпосун окутуунун нормативдик-укуктук базаларына бул маселелер киргизилиши керек.* 2012-жылы Кыргыз Өкмөтү «Манас» эпосун сактоо жана өркүндөтүү жөнүндөгү Мамлекеттик Программаны иштеп чыккан. Ал тууралуу Президент Р.И. Отунбаева төмөнкүдөй милдеттерди койду: биринчиден, калктын ар кандай катмарында «Манас» эпосун кеңири таратуу үчүн шарттарды түзүүгө жана чаралар көрүлүүгө тийиш; экинчиден, манасчылардын аткаруучулук чеберчиликтерин өнүктүрүүгө жана алардын чыгармачылыгына мамлекеттик колдоо көрүүсү керек»; үчүнчүдөн, «Манас» эпосунун тексттерин жана эпоско байланыштуу илимий эмгектерди басмадан чыгаруу, изилдөө иштерин жандуу жүргүзүү, чет тилдерге которуу боюнча Улуттук илимдер академиясына колдоо көрсөтүлүшү зарыл; төртүнчүдөн, бала бакчадан тартып мектептерге, жогорку окуу жайларына чейин «Манас» эпосун окутуу программасына киргизүү жайын Билим берүү министрлиги карап көрүшү керек; бешинчиден, кыргыз элинде «Миң айткандан бир көргөн артык» деген сөз бар, биз алдыбызга «Манас» эпосун экрандаштыруунун мамлекеттик амбициясын коюшубуз керек, ошондой эле эпостун жаш балдар үчүн мультфильм вариантын да тартуу зарыл» [236].

Мына ушул мамлекеттик камкордук окуу программаларында чагылдырылды. ЖОЖдордун «Манастануу» курстары боюнча алгачкы

программаны Гүлбара Орозова түзгөн жана 2007-жылы басылып чыккан. Ал жогорку окуу жайларынын бардык адистиктер үчүн К.И. Скрябин атындагы кыргыз агрардык университетинде түзүлгөн, бул нормативдик документ башка адистер тарабынан да жогору бааланган [9]. Кийинки программа Абдыкерим Абдыразаков менен Курманбек Жумалиев түзгөн жана Ж. Баласагын атындагы улуттук университет, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Бишкек гуманитардык университети колдонгон программа. Үчүнчү программаны Ош мамлекеттик университети жана Жалал-Абад мамлекеттик университети колдонгон (түзгөндөр Токтош Танаев жана Кубанычбек Калчакеев). Кийинки типтүү программа Ж. Баласагын атындагы улуттук университетте Жылдыз Орозобекова жетекчилик кылган топ тарабынан сунушталган. Жогорудагы программалар Манастын образын, анын ичинде инсан катары калыптануусун ачып берүүгө педагогикалык шарттарды даярдады.

2. *«Манас» эпосун окутуу багытындагы илимий-методологиялык иликтөөлөрдүн болушу.* Бул жагынын азыркы окутуучуга жана мугалимге жардам боло турган айрым эмгектердин катарына Д. Саалиеванын «Манас» эпосун окутуу эмнеге муктаж?» [242], «IX класста манасчылар жөнүндө аңгеме өтүүнүн ыкмалары» [244], «Манас» эпосунун текстин үйрөнүү жумуштары» [243], Б. Оторбаевдин «Семетей» эпосундагы образдардын маанисин ачуу» [226], «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун 8-класста окутуунун айрым маселелери» [224], «Манас» үчилтигин V жана VI класстарда окутуу» [223], Б. Акматовдун «Манас» эпосун окутуунун айрым маселелери» [32], К. Адиевдин «Манас» эпосундагы салыштырууларды окутуу» [20], К. Жумалиевдин «Манасчылар тууралуу түшүнүк берүү» [118] деген макалаларын кошууга болот. 1995-жылы Д. Саалиеванын «Мектепте «Манас» эпосун үйрөтүүнүн методикасы» [245] (1995) жана Б. Оторбаевдин «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу» [225] (1995) деген темада кандидаттык диссертацияларды коргошту. Бирок бул иш андан ары улантылбай калды. Бул багытта Бектур Исаковдун «Манас» эпосун окутуу» (1989), «Манас» сабагынын окуу чежиреси» (1991), «Манас сабагы» окуу китеби (1994), «Манастын жети осуяты» колдонмо

(1997), «Манас наама»: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы (2005), «Кыргыз каганаты кантип талкаланган?» (2006), «Кыргыздар элдигин кантип сактап калган?» (2006), «Манастын төрөлүшү» (2006), «Манастын балалык чагы» (2006) ж.б. китептери чыкты. Окумуштуу-педагог Советбек Байгазиевдин «Улуу Манас улутубуздун дил жана тил бешиги» деген эмгегинен [64] тартып, «Балдарга Манас баатыр жөнүндө» [57], «Манастаануу» [58] деген китептери жарык көрдү.

3. *Илимий-методикалык шарттардын түзүлүшү.* Буларга С. Байгазиев төмөнкүлөрдү кошот: үйрөтүүчү менен үйрөнүүчүнүн ортосундагы мамиленин «ышкылуу чыгармачылыкка», «жуурулушкан жандуу кызматташууга» багытталышы; мугалимдин ар дайым ойлордун оргуштаган булагына айланышы; методикалык жактан кылдат болушу; методикалык жактан айлакер болушу; дамамат күтүлбөгөн жаңы усулдук саамалыктарды таап, жумушка чегерип турушу; окуу куралдарында, колдонмолорунда, газета-журналдарда жарык көрүп жаткан методикалык кеңештер менен көрсөтмөлөрдү өз ишинде пайдаланышы; адабиячы-методист эң биринчи кезекте эпостун көркөм текстин билүүсү; сабактарын табышмак-сабак, викторина-сабак, чыгарманын тилин талдоо сабактары катары өтүшү; эпостун тилин талдоодо сөз берметтери, учкул сөздөр, фразеологиялык түрмөктөрдү таптыруу, окуучуларды командалык таймаш усулунда иштетүү технологиялары.

4. *Мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү жана жайылтуу шарттары.* Мисалы, Б. Исаковдун «Манас» боюнча өткөн сабактарында интерактивдүү окутуунун методикалык аспаптарынын бири болгон топторго бөлүп окутуу, диалог, талкуу, үзгүлтүксүз алака-катыш, сүйлөшүү, баарлашуу, кызматташуу, өз ара жардамдашуу технологиялары колдонулуп, окутуучудан гумандуу-инсандык, демократиялуу позиция ишке ашырылат. Чыгармачыл мугалимдин ишмердүүлүгү инновациялык төрт тиректер менен тирелип турат алар: педагогикалык жактан колдоо; инсанга багыттап окутуу; мугалимдин гуманисттик позициясы; сабактардын мазмунунун этнопедагогизацияланышы. Профессор С. Байгазиев «Манас» жөнүндө талаш же улуу мурас улутту

сактайбы» деген макаласында жогорку окуу жайларынын биринде болуп жаткан «Улуу Манас жана улут тагдыры, уңгу дөөлөттөр жана улуттук идеология» дискуссиянын жүрүшүн чагылдырат. Сабакта алып баруучу профессор Асан Ормонов, мектеп директору Сонун Жетигенова, аспирант Абды Тайлаков, Сакалчан чоочун жигит, студент Жеңишбек, Борончу, доцент Ашым Түркмөнөв ж.б. каармандар «Манас» эпосунун негизинде талашып-тартышат. Сценарий сабак-драма үчүн да кызыктуу жана колдонууга ыңгайлуу жазылган. Анын мааниси – эпостун бүгүнкү жаштардын кабыл алуусунун күңгөй-тескейи ошолордун өздөрүнүн сөздөрү менен берилгендигинде. Окумуштуунун методикалык эмгектерине таянып, Бишкек шаарындагы №72 мектеп-гимназиясынын мугалими Жыргал Ысманова Манастын кантип тарбияланганын окуучуларга жеткирүү үчүн төмөнкүдөй маселелерди иштеп чыккан: а) Жакыптын «Алиппеси»; б) Александр Македонскийдин тарбиячысы Аристотель болсо, бала Манастын башкы таалимчиси ким болгон?; в) Акбалтанын оозеки «окуу китептери»; г) ак калпак кыргыздын алп Кошою – жаш Манастын идеалы; д) элдик мектептин таалими; е) жети атанын өрнөгү; и) жаш Манастын жоокердик-аскердик өнөрдү үйрөнүшү; й) тарбия таптаган Манастын атуулдук толгонуулары жана санаркоолору; к) жаш баатырдын анты – тарбиянын ажайып «алтын таажысы»; л) тарбиянын жакшысы – тагдырдын ачкычы [291, 44-45-бб.].

5. *Окутуунун заманбап техникалык каражаттарынын жана манасчылардын болушу.* Бул багытта окутуучулардын жана мугалимдердин колунда бир катар бай материалдар бар. Алар: а) Молдобасан Мусулманкуловдун, Саякбай Каралаевдин, Мамбет Чокморовдун, Шаабай Азизовдун, Кааба Атабековдун, Уркаш Мамбеталиевдин, Сапарбек Касмамбетовдун, Талантаалы Бакчиевдин, Рыспай Исаковдун, Дөөлөтбек Сыдыковдун ж.б. замандаштарыбыздын айтуусунда эпостун айрым бөлүктөрүнүн CD-дискерге жазылышы, алардын үнүнүн интернетке киргизилиши; Манас баатырдын эстелик-комплексстеринин Талас, Бишкек, Ош, Баткен, Москва, Стамбул шаарларында коюлушу; Б. Шамшиевдин «Манасчы», М. Убукеевдин «Манас, Манас, Манас..деп» аттуу фильмдери; Ж. Садыковдун

«Манас» үчилтигинин негизинде пьесаларынын жазылып, алардын кыргыз телевидениесинин жана радиосунун алтын фондунда сакталып турушу; ЭлТР каналында атайын «Манас күнү» белгиленип, бир күн бою манас уктуруу, КТРК боюнча «Манастаануу» таймашынын үзгүлтүксүз өтүп жатышы; манасчылардын эл аралап манас айтып жүрүшү.

Жогорудагы шарттар да «Манас» эпосун окуп-үйрөнүүгө, анын тарбиялык таасирин көрүүгө азыркы жаштарыбызга бир кыйла мүмкүнчүлүк түзүп берет.

Мекенчилдик, бул эл аралык термин менен алганда патриотизм (грек. πατριώτης – мекендеш, πατρίς – мекен) деген жалпы түшүнүктү билдирет. Ал адамдын ыйман-адептик жана саясий принциби, социалдык сезими болуп, ошолор тигил адамды мекенин сүйүүгө жана коргоого, өзүнүн жеке кызыкчылыктарынан мекендик кызыкчылыгын жогору коюуга багытталат. Андай идеяга ээ болгон инсан өз мекенинин, элинин тарыхы, маданияты, улуттук өзгөчөлүктөрү менен сыймыктанат, мактанат, аларды байытууга кызмат кылат. Мекен түшүнүгү болсо бул же тигил инсандын киндик каны тамган туулган жери, өскөн жери – кичи мекени, ал эми кеңири түшүнүктө анын эли, анын мамлекети.

Тарыхчылар ар кандай доорлорду жана инсандарды талдап келип, патриотизмдин ар кандай көрүнүштөрүн көрсөтүп берет:

- мамлекеттик(этатический) патриотизм – мамлекетине карата сүйүүсү;
- империялык патриотизм – жеке бир империяны жана анын өкмөтүн, башкаруучуларын сүйүү;
- квастык патриотизм (ура-патриотизм) – өз мамлекетин жана элин ашкере эле ашынып сүйө берүү;
- полистик патриотизм – полистик сүйүү, б.а., белгилүү бир аймактардын кандайдыр бир тараптарын сүйүү;
- ультрапатриотизм – обу жок жерден эле жакшы көрүп, көкөлөтө берүү;
- этникалык патриотизм – өз элин гана сүйүү;
- шаардык патриотизм – шаарын гана сүйүү ж.б.

Ал эми «патриоттук тарбия» деген ошол «патриотизм» дегенден келип чыккан, азыр биз муну эне тилибизге «мекенчилдик», «мекенчилдикке тарбиялоо» деген түшүнүктөр менен туюнтуп алдык.

Патриоттук тарбия бул адамды мекенин, Ата журтун сүйүүчү, ал үчүн кызмат кылуучу, коргоочу инсан даражасына жеткирүү. Мындай сапаттарга жеткирүү үчүн анын көз карашын, жүрүш-турушун, адептик идеалдарын тарбиялоо талап кылынат. Тарбиялоонун бул түрү башка түрлөрү менен тыгыз гармонияда болуп, ал көп пландуу, масштабдуу, үзгүлтүксүз ишке ашырылуучу социалдык, бүтүн (целостное), функционалдык, уюштуруучулук аспектилердин продуктусу. Ал турмуштун социалдык-экономикалык, саясий, руханий, укуктук, педагогикалык аспектилеринде ишке ашат. Анда инсандын коомдук ориентациясы, жеке кызыкчылык менен коомдук кызыкчылыктын гармониясы чоң мааниге ээ болот. Мындай тарбиялоодо азыркы биздин шартта билим берүү уюмдарынын (бала бакча, мектеп, колледж, институт, университет) ролу чоң.

Азыркы ааламдашуу доорундагы жаштарды патриот кылып тарбиялоо бир топ татаал, себеби алардын мекен тууралуу түшүнүгү мурдагы, мисалы, СССР учурундагыга караганда бир топ башка, интеграцияланган коомдо кыргыз жаштарынын ичинде түрк, америка, орус, араб, корец, кытай ж.б. улуттардын өкүлдөрүн идеал туткандар, чоңойсо эле башка мамлекетке кетип калууну эңсегендер жок эмес. Алардын Кыргызстандын патриоту болбой калуусунун себептери да ар түрдүү. Мына ушундай шарттарда «Манас» эпосундагы бала Манастын патриот инсан катары жетилиши аркылуу азыркы жаштардын мекенчилдик сезимдерин өнүктүрүп, өстүрүү технологияларын карап көрөлү.

Эң биринчи кезекте мындай ишти аткаруу үчүн мугалимдер жана окутуучулар өздөрү окуу жайларында студент учурда этнопедагогикалык жактан даярдыктан өтүшү керек. Ал даярдыктар Ф. Баитованын изилдөөсү боюнча төмөнкүдөй критерийлерге жооп бериши зарыл:

- балдарды ата-бабаларынын адеп-нарктарынын мураскору кылып тарбиялоого карата чын ыкластуу, туруктуу мамиле;
- «Манас» эпосунун педагогикалык дөөлөттөрү жана аларды таалим-

тарбия ишинде колдонуу боюнча, методологиялык, теориялык, методикалык билимдердин комплекси;

– «Манас» эпосунун педагогикалык дөөлөттөрү аркылуу таалим-тарбия ишин уюштуруу, жүзөгө ашыруу боюнча кесиптик билгичтиктердин комплекси;

– «Манас» эпосунун педагогикалык дөөлөттөрү жана аларды таалим-тарбия ишинде колдонуу боюнча өзүнүн кесиптик даярдыгын диагностикалоо жана өз алдынча өркүндөтүү ыкмасы жана билгичтиги [78, 14-б.].

Ал эми мындай критерийлерге жетишүү оңой-олтоң процесс эмес, азыркы студенттердин этнопедагогикалык даярдыгы «Манас» эпосун ар тараптуу окутуп, андан тарбиялык таасирлерди бөлүп алууга толук жетиштүү эмес.

Бала Манастын мисалында азыркы жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо ишин туура баштоо үчүн Ата Мекен деген түшүнүктү аныктап алуубуз керек. Биздин эксперименталдык изилдөөдө анкета таратылган 86 студенттин төрттөн бир гана бөлүгү бул суроого толугураак жооп берди, калгандар так, конкреттүү аныктама бере алышкан жок. Кыргыз эл педагогикасында «Ата» деген түшүнүк менен «Мекен» деген түшүнүк кошулуп келип «Ата Мекен» дегенди билдирет. Ата – бул «Манастын» идеясында баланын биологиялык атасы Жакып гана эмес, ал андан ары тереңдеп кетет. Жети ата түшүнүгү менен байланышат, ошол аталар балдарына мураска алардын туулуп-өскөн жерин калтырат, ал жерди алар башкалардан коргоп турат. Кыргыздар «Туулган жерим – туу казыгым», «Туулган жердин топурагы – алтын» дешет. Манас да ошондой көз карашта, анын аталары мекендеген жер ал үчүн ыйык. Бир чети ал туулганда эле өзүн мекенсиз катары сезет, себеби, анын ата-бабаларын душмандар Ала-Тоодон айдап, туш тарапка чачыратып ийген. Кыргыз үй-бүлөсүндө баланын теги, уруу-уругу атасына карата сүрүштүрүлөт, баланын ысымы атасынын ысымы менен кошо айтылат: Жакыптын Манасы, Акбалтанын Чубагы, Алмамбеттин Күлчөрө, Семетейдин Сейтеги ж.б. Жоого чыкканда, ууга чыкканда, улуттук оюндарга барганда ж.б. сырткы тиричилик иштеринде бүт ата баласын ээрчитип жүрөт, атасы каза болгондо анын минген аты, үй-жайы, курал-жарактары, жоо кийимдери – бүт баласына калат. Өлгөн эркекти мүрзөгө коёрдо да жалпы элге

кайрылып уулу «Атам кандай киши эле?», «Атамда кимдин карызы болсо, мен төлөйм, аласасы болсо, мага бергиле (же мен кечтим)» деп айтат. Андыктан ошол атанын жери, атанын мекени деген түшүнүк «Ата мекен», «Ата журт» аталып калган. «Мекен», «журт» деген түшүнүктөр «ата» дегендей эле ыйык. Көчмөн доордо ар бир адамдын жайлоодо, кыштоодо, күздөөдө конуп отура турган, булакка, сууга жакын, шамалдан, көчкүдөн ыктоо, малга жайлуу жерлери болгон, ошол жерлерди «журт» дешкен. Атанын журтуна баласы, андан анын баласы жайлаган, журтуна бөтөн бирөөлөрдүн келип алышына жол берген эмес, журтун малга такырайттырбаган, эпсиз каздырып, жарга айлантпаган, көчүп кетээрде жаман-жуман нерселерди таштабаган. Мына ошол «Журт» менен «Ата» биригип ар бир адамдын «Ата журтун» түзгөн.

Студенттерге Манастын бала чагында Ата журт тууралуу айтылган ойлорду тексттен таап, аларды чечмелөө тапшырмасы берилди.

Айбек Алымов (студент) мындай саптарды таап келген:

Ат минбесем коёюн,

Алып келип жыгыңар,

Аккуланы соёюн.

Аккула жандан кайранбы,

Ач болсоңор табайын

Аманат жанга айланды.

Алып келип бер жакка

Аккуланы союңар,

Атын сойбойт экен деп,

Ойболосун оюңар [161, 240-б.].

Мунун студенттин чечмелөөсү: Бир топ жигиттер «Түп атаң кыргыз уругу, өзүң бай Жакыптын тунугу», «дөөлөтү бар атаңдын, бизден бата албайсыңбы» дегенде андай болсо минип жүргөн Аккуланы силерге союп берейин деп атат. Бул биринчиден, атага сөз тийгизгиси, келекелегиси келбегендик, экинчиден, колу ачыктык, үчүнчүдөн, Ата Журтту бошотуу үчүн дал ушул адамдардын ишенимине кириши керек эле, Манас элге атасы Жакыптай эместигин

көрсөтүшү керек эле. Бул анын патриотизми. Ал мал-мүлктөн биримдикти, эл батасын жогору коёт. Эгерде ошондо Чегебай «Аккула арык эти жок, аны жеген кишинин адам эмес, бети жок» деп жибербегенде Манас менен эмчектеш болуп калган Аккула союлуп кетет болчу.

Бегимай Бекташова (студент) мындай саптарды таап келген:

Айланайын арбагың,

Алтымыш уул алаштын,

Ырыска бүткөн баанайым,

Кыргыз деген элиңе,

Күйүп турган чырагым [169, 494-б.].

Мунун студенттин чечмелөөсү: Бул сөздү Акбалта кыргыздар душман колун талкалаганда Манаска карата айтып жатат. Мындай дегенге себеп, мындай кубанычтын теги – кыргыздырдын биринчи жолу баш көтөрүп, калмак, кытай, манжуну кошуп талкалашы, эч кимден жеңилбеген Көңтөйдү он эки жашар Манастын жеңип чыгышы, олжого мүлкүн алдырып, кыз-кыркынан талатып жүргөн кыргыз урууларынан чоң олжого жетишүүсү. Бул жеңиш – Ата журттун боштондугунун башталышы.

Элмира Болотбекова (студент) мындай саптарды таап келген:

Санаты тогуз күнүдө,

Бадакшандан, Балыктан,

Тарса, жөөт калыктан,

Түркмөн менен калчадан,

Андай нечен барчадан,

Жүржүт менен жудадан,

Калмактан көрүп кордукту,

Ар кайда жүргөн мындайдан,

Көңтөйдү Манас жеңди деп,

Барбаганы калбаган [169, 503-б.].

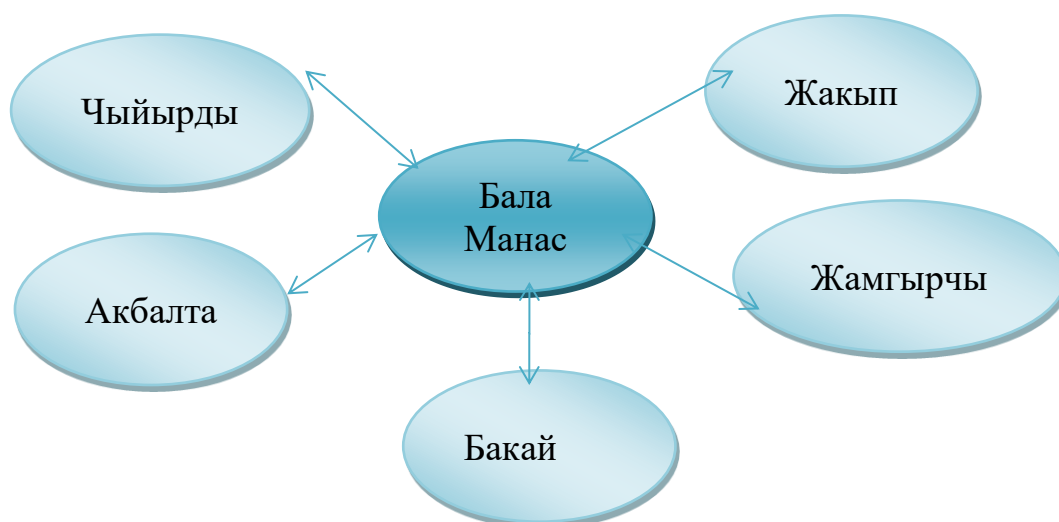
Муну студенттин чечмелөөсү: Андан кийин бул түлөөгө каракалпак, бараң, шаңкай ж.б. элден токсон миң адам келгендиги айтылат. Манас, демек,

кыргыздын гана Ата Журтун бошотуучу эмес, калмактардын кордугунан, аларга кул, карып болуп сенделип жүргөн дагы башка элдердин Ата Журтун куткарган.

Студенттер ушундай жол менен көптөгөн мисалдарды таап келип, аларды комментарийлеп берди, алардын башкы багыты Манастын антындагы «Алты сан аман турганда, ыйык кыргыз жеримди, душмандын буту баскыча, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жаткыча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн!», «Калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин» деген идеяга бурулду.

Мындай иштөө технологиясы студенттерди дагы бир жолу эпостун тексти менен атайын максатта таанышуу ишмердүүлүгүн ишке ашыруу менен «Ата Журт», «Ата Журтту коргоо», «эркиндик», «бошотуучу» деген түшүнүктөрүн кеңейтти.

Бала Манастын патриот инсан катары калыптануусунда таасир эткен инсандар менен байланышынын схемасы чийилди.

Сүрөт 1. Бала Манастын патриот инсан болуп калыптанышына таасир эткен инсандар.

Ушундай чиймеден кийин студенттер алардын ичинен кимиси, кайсыл учурда кандайча таасир эткендигин конкреттүү мисалдар, эпостон алынган цитаталар менен далилдеп көрсөттү. Мисалы:

Кошой

«Элинди түгөл башкарып, өз алдыңча болгондо, кыр-кырда кыргыз элиңе, кызыккан жандар дагы бар, кысталактын баары бар, ошого моюн бербеске, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда».

«Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы.

Акбалта

«Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу». «Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу»

«Калкы тыргоот, манжууга кантип сурак беребиз, кол куушуруп, баш ийбей, койгулашып өлөбүз». «Артыкча башым барында, айлымды кантип берейин».

Бакай

«Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп бөлөк элге кеп кетет»

Студенттердин «Манастаануу» сабагына болгон кызыгуусун артыруу, предметке кызыктыруунун механизмдерин, технологияларын иштеп чыгуубуз максатка ылайыктуу. Алар С. Байгазиевдин сабагынан кийин мындай пикирлерин жазган:

Имер кызы Айпери: «Манас сабагынын» мага калтырган таасири өтө чоң болду. Менин элиме болгон патриоттук сезимимди күчөтүп, ички дүйнөмө бүлүк салып, «ойлон кыргыз, ойгон кыргыз» дегендей, ичимдеги катылып жаткан энергияны ойготту, менин жашоого болгон көз карашым өзгөрдү. Көп нерсеге кызыгуу менен карап, бир гана күнүмдүк тиричилик жашоо менен алышпай, элим үчүн, жерим үчүн кызмат кылгым келет деген кыялдарым алоолонду».

Үсөнова Уркуя: «Манас сабагынын» предмет катары расписаниеге коюлушуна мен ыраазымын».

Жумакунова Асель: «Манас сабагын угуп отуруп, ошол каармандарга аралашып, кадимкидей көз алдыма элестетип, көзүмөн жаш тегеренген күндөр болду. Мен «Манастаануу» сабагын 5-курска чейин кирсе дейм».

Жайлообек кызы Сайкал: «Манас сабагынан» кийин менин патриоттук сезимим мурдагыдан да күч алды» (*Издөнүүчүнүн жеке архивинен*).

Студенттердин мындай ойлорду жазууларына жетишүүнүн жолу – заманбап технология менен байыркы көркөм мураска сүңгүп кирүүнүн туура

ыкмаларын табуу, бул тармакты окутуучунун жана мугалимдин компетенттүүлүккө ээ экендиги.

«Манас» эпосунда баатыр жигиттин калыптануусун үйрөнүүдө ошол бала байланышкан жер-сууларды жана адамдарды көрсөтүп, алар Манас менен кандайча байланыша тургандагына анализ берүүнүн да өзгөчө мааниси бар. Муну менен азыркы жаштар патриоттуулуктун башатын жана анын булактарын түшүнүшөт. Мисалы,

1. Манастын абалары:

Көкөтай – Ташкенден.

Бай – Таластан, Бакайдын атасы.

Жакып – Манастын атасы (Орозду хандын кенжеси).

Кошой – Катагандын кан Кошой, Ат-Башыдан.

Улаккан – Сыргактын атасы.

Акбалта – Чубактын атасы, Алайдан.

Бакай – Бай уулу, Жакып менен бир тууган.

Элеман – Чоң-Алайдан, Төштүктүн атасы.

2. Манастын жоролору:

Бакай – Таластан.

Алманбет – Кытайдан.

Чубак – Алайдан.

Сыргак – Манастын тууганы.

Көкчө – Казактан.

Жамгырчы – Самаркандан.

Үрбү-Таз – Кеминден.

Музбурчак – Жети-Суудан (Иледен).

Санжыбек – Анжияндан.

Төштүк – Чоң-Алайдан.

3. Манастын чоролору: Кыргыз, Жайсаң, Ажыбай, Каракожо, Кутубий, Бообек, Мажик, Шаабек, Кутунай, Шүкүр, Чалик, Алтай, Чалыбай, Кошабыш, Ырчуул, Ыбыш, Бозуул, Алкен, Шууту, Жоорунчу, Тазбаймат, Тоорулчу, Төлөк,

Кайгыл, Агыш, Бөгөл, Агыдай, Кербен, Калкаман, Дөрбөн, Токотай, Кабыке, Серек, Жабыке, Сатай, Бооке, Атай, Төртай, Үмөт, Кожоке (Ормоке).

Көрүнүп тургандай, «Манастын» демократизми жана интерноционализми башкы каарман Манастын тегерегине кыргыздын кырк уруусунун жигиттер тандалган, алар үчүн бир Мекен, бир эл маанилүү.

Баткен районундагы Бужум орто мектебинин мугалими Гүлмира Касымованын тажрыйбасы окуучулардын сөз байлыктарын өстүрүү, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатуу менен алардын мекенчилдик сезимин өнүктүрүүнү бирдей алып барууга негизделет. Мугалим алдын ала даярдалган сүрөттөр, ошол предметти чагылдырган иллюстрациялар аркылуу көрсөтөт да, андан кийин тиешелүү сөздүн дептерлерине жазылышын талап кылат. Кабыл алууну жеңилдетүү максатында сөздөр дептерлерге катары менен эмес, тематикалык принцип боюнча жазылат. Аларды мугалим төмөнкүдөй темаларга бөлүп берет.

1. *Турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөр.* Аларды өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

А). Идиш-аяктын аттары: М.: күп (Уйдун терисинен жасалган идиш).

Б). Буюмдар: чексе (дары салгыч), чеге (мык).

В). Кийим-кечектин түрлөрү: М.: көк жеке (кандар, бектер кийүүчү өтүк), эренге (сыйга кие турган тон).

Г). Кездемелердин аттары: ырапыс, кете, манат.

2. *Айбанаттарга байланыштуу түшүнүктөр:*

А). Жаныбарлардын аттары: М.: берсе (кенгуру), керик (носорог).

Б). Жырткыч айбандар: М.: баяс, жабыр баян, карсак.

В). Канаттууларга байланыштуу: М.: сары барпы (чымчыктын түрү), сандыгач (булбул), таканак жүн (куштардын бутундагы жүнү).

3. *Кесипке байланыштуу түшүнүктөр:*

А). Жылкычылыкка: бурак, дулдул, кара байыр казанат (күлүк аттардын түрлөрү).

Б). Мергенчиликке, мүнүшкөрлүккө: салбырын (атайын камынып аң

уулоо), барчын (алты жаштан ары бүркүттүн санат аты).

4. *Каада-салтка байланыштуу сөздөр*: М.: ай мүйүз (түлөөгө союлуучу уй), жуучу (кызга куда түшүү жөнүндө келген адам).

5. *Динге байланыштуу сөздөр*: М.: бичик (монгол, калмак элдеринин дин китеби), калпа (эшен-дамылалардын жардамчысы).

6. *Мифологиялык түшүнүктөр*: М.: Кайып (көзгө көрүнбөгөн жомоктогу жан), көйкап (дүйнөнү курчап турган, дөө-перилер жашаган чексиз тоо), кызыр (адамды колдоочу олуя).

7. *Оюн-зооктун аттары*: *шабиет* (балдардын оюну), ит тартыш (эки кишинин аркан тартышы).

8. *Уруу аттары*: *алчын, абак* (казак элинин уруулары).

9. *Музыкалык аспаптар*: дап, добулбас, бандулу (барабан), жез-най (чоор).

10. *Жер-суу аттары*:

А) Мамлекеттин аттары: Какан (Кытай), Кабылстан (Афганстан).

Б) Шаарлардын аттары: Жаркен (Оргент), Көөнө Турпан (Синь-Цзяндагы шаар).

В) Суулардын аттары: Кызыл (Кашкардагы чоң суу), Лоб (Синь-Цзяндагы дарыя).

Г) Жердин аттары: Үч Арал (Иле дарыясынын баш жагындагы жер).

Д) Тоолордун аттары: Опол-Тоо (Кашкар тараптагы тоо), Кыңыр (Алтайдагы тоо).

11. *Башкаруу, административдик бийликке байланыштуу сөздөр*: М.: бажы (налог), сундуң (Монгол, Кытай элдеринде бир айылды башкарган адам).

12. *Курал-жаракка байланыштуу сөздөр*: Зулпукар (өткүр кылыч), кирич (жаанын кергичи), коломсок (жаанын огун сала турган нерсе).

13. *Жоо кийимдери*: Бадана (ок өтпөс тон), карыпчы (темир жең кап), туулга (баатырлардын темир бөркү).

Мугалимдин тажрыйбасы көрсөткөндөй, «Манас» эпосун үйрөтүүдө түшүнүксүз сөздөр менен иштөө окуучулардын этномаданий, тилдик компетенттүүлүгүн көтөрүү менен кыргыз элинин турмуш-тирчилиги, жашоосу,

этнографиялык өзгөчөлүктөрү менен таанышууга кеңири шарт түзөт, бул болсо азыркы жаштардын мекенчил болуп тарбия алышына өбөлгө болот.

«Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер, патриоттук идея текстте өтө кеңири учурайт. Мисалы:

Ташты басса талкалап,
Сарала аттын туягы,
Шам күйгөндөй кулагы.
Жанында Чубак бу дагы
Кангайлаган капырга,
Аябай боюн урганы
Алыскысын найзалап,
Албарс кылыч колунда,
Каршы-терши кайсалап.
Көл кечүүнүн оозунда,
Көбүн сайып ушунда.
Жанчканын жыгып кулатып,
Далайын союп сулатып.
Башынан түтүн ачылбай,
Мылтыктын үнү басылбай.
Көк милтеден чак жетип,
Алмабаштан ок кетип.
Ачууланып атканда,
Ат чабым жерге ок жетип.
Алмабаш мылтык күркүрөп,
Ону, беши окко учуп,
Оодарылып жер кучуп.
Жанындагы кытайлар,
Жайыла качып дүркүрөп (*С. Орозбаковдун вариантынан*)

Жаштар бул текстти тууралуу түшүнүү үчүн элдик эстетикадагы баатыр тууралуу маалыматтарга ээ болушу керек жана баатырлардын баатырдык,

гиперболалык образын сүйө билүүсү зарыл.

Советтер мамлекети таркап өлкөбүз өзүнчө көз карандысыздыкка ээ болушу улутубуздун өзүнө таандык бөтөнчөлүктөрүн сактап калуу, жаш муундардын улуттук этникалык иденттүүлүгүн калыптандыруу сыяктуу активдүү иш аракеттер менен коштолду. Бул коомдук руханий өзгөрүүлөрдүн контекстинде «Манас» эпосуна карата мамиле ар тараптуу иш аракеттер менен коштолду.

Диссертациялык ишибиздин контекстинде «Манасты» окуучу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы тажрыйбалардын өнүгүш тенденциялары катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөгө байланыштуу иш чаралар эпоско улуттун руханий чөйрөдөгү кенчи, келечек ориентири катары кароого мүмкүнчүлүк берип, билим берүү мекемелеринин алдына улуттук маданияттын уламалуулугун сактоо коргоо багытында жаңы милдеттерди койду;
- «Манастын жети осуятынын» мамлекеттик идеология катары сунушталышы мектептерде мугалимдердин, окуучулардын эпоско таалим-тарбия булагы катары кароо ыкласын жаратууга өбөлгө болду;
- Айрым региондордо окуучуларды мекенчилдикке Манастын, Семетейдин өрнөгүндө тарбиялоо максатында «Манас», «Семетей» сыяктуу окуучулар кошуну пайда болуп, бирок, ал демилгелер массалык мүнөзгө айланып кете албады;
- Мектептерде «Манаска» байланыштуу мекенчилдик багытындыгы тарбиялык иштердин бир катар түрлөрү кулач жайды («Жаш манасчы жана дастанчы», «Менин Манасым», «Манас» балдардын көзү менен» ж.б);
- Жазуучулар тарабынан «Манастын» проза түрүндөгү кыскача варианттары, иллюстративдик альбом, мультфильмдердин даярдалышы эпостун идеяларынын балдар арасында таасирдүүлүгүн арттырды.

Мектеп жана жогорку окуу жайларда “Манас” эпосу аркылуу окуучу жаштарды тарбиялоо боюнча тажрыйбалар анализи жетишкендиктер менен

бирдикте айрым мүчүлүштүктөр да орун алып келе жаткандыгын ачыкка чыгарды.

- “Манас таануу” сабагына карата формалдык мамиле. Жогорку окуу жайлар тарабынан ички демилге, чыгармачылыкка караганда калыптанган шаблондорго ыктоо;
- “Манас таануу” сабагынын мазмуну инсан баалуулуктарын өнүктүрүүгө негизделбей көбүнесе эпоско байланыштуу түрдүү маалыматтарды айрым учурда иретсиз окутууга негизделгендиктен студенттердин кызыгуусун бат эле төмөндөтүп койгон учурлар арбын экендиги тастыкталды.
- “Манас таануу” сабагын окутуу боюнча профессордук- окутуучулар курамынын түшүнүктөрү өтө терең эмес, адистешкен окутуучулар өтө сейрек;
- Сабактарда, ошондой эле университеттердин тарбия процессинде “Манастын” нускаларынын негизинде жүргүзүлгөн иш чаралар өтө эле чабал, илимий-методикалык жактан негизделген эмес, көбүнесе аны уюштуруучулардын жеке интуицияларына же салттык формаларга гана негизделген;
- Мектептерде “Манасты” окутуу окуучуларды тарбиялоонун комплекстүү программасы менен бир тутумда талдоого алынып интеграцияланган эмес;
- Мектеп мугалимдеринин “Манас” аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо боюнча этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрү айтаарлык деңгээлден төмөн;
- Үй-бүлөлөрдө балдарды “Манас” аркылуу мекенчилдикке тарбиялоо багытындагы позитивдүү тажрыйбалар өтө сейрек жана аларды анализдөө, жайылтуу жагы колго алынган эмес.
- Жогорку окуу жайларда болочок мугалимдерди “Манас” эпосу аркылуу этнопедагогикалык жактан даярдоо маселеси олуттуу проблема катары карала элек.

Ошентип, бүгүн “Манас” эпосу аркылуу мекенчил инсандарды тарбиялоонун тарыхы жана өнүгүш тенденцияларына байланыштуу анализдин материалдары бул иш өзүнүн калыптануу этабын баштан кечирип келе

жаткандыгын айкындоого мүмкүнчүлүк берди. Бул иштердин алкагында башка иш чаралар менен бирдикте “Манастагы” педагогикалык билимдердин системасын элдик педагогикалык маданияттын өзөк багыттары катары изилдөө, бүгүнкү педагогикалык процесстин контекстинде интерпретациялоо зарылдыгын тастыктады.

Экинчи глава боюнча корутунду

Экинчи глава ««Манас» эпосунда балдарды мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык системасынын чагылдырылышы» деп аталып, главанын өзөктүү проблемасы эпостогу инсанды ар тараптуу тарбиялоо тууралуу педагогикалык ойлордун берилишине жана бала Манастын патриоттук сезимдеринин калыптанышына таасир эткен элдик педагогикалык факторлорду жана тарбиячылардын өрнөктүү ишмердүүлүктөрүн изилдөөгө, ошол тарбиялоонун каражаттарын, формаларын, методдорун көрсөтүүгө арналды.

Биринчи параграф «Эпостогу балдарга багышталган элдик салт ырым-жырымдардын тарбиялык мааниси» деп аталат жана анда кыргыз эл педагогикасындагы баатыр болуучу баланын төрөлүшүндө байланыштуу элдик түшүнүктөр, бала төрөлгөндө сүйүнчүлөө, балага ат коюу салттарынын «Манас» эпосунда чагылдырылышы талдоого алынат. Ошол эле кезде жаш чагында Бала Манастын тарбиясыз өсүп калышы, анын себептери, оң жолго салуу аракеттери көрсөтүлөт. Бала Манастын мекенчил инсан катары калыптанышына таасир эткен факторлор катары биринчи кезекте ошол учурдагы күнкор элдин абалы, мекенсиздик фактору; экинчиси, кыргыз элинин байыртадан келе жаткан баатырдык тууралуу идеалы, өрнөктүү адамдардын үлгүсүндө өстүрүү салты; үчүнчүдөн, балдарды тарбиялоодо карылардын, улуулардын милдети өзгөчө феномен экендиги белгиленди. Андан ары бала Манастын патриот жана лидер болуп тарбияланышында, элдик тарбия рухун дилине сиңдиришинде Чыйырды, Ошпур, Акбалта, Бакай, Кошой, Жамгырчы сыяктуу каармандарынын ар биринин жеке таасири тексттен алынган конкреттүү мисалдардын негизинде тастыкталды.

Үчүнчү параграф «Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык формалары, методдору, ыкмалары» деп аталып, болочок мекенчил баатырдын дүйнө таануу боюнча тарбияланышы, аскердик-согуш өнөрүн үйрөнүү жана ал үйрөнгөндөрүн турмушта колдонуу процесси, баатырдын дене-боюн чыңдоо тарбиясындагы тамак-аш рациона жана улуттук оюндардын мааниси көрсөтүлүп, кыргыздар балдарына эмгек жана экологиялык тарбияны кандайча жүргүзгөндүгү Манастын бала чагында алган элдик таалим-тарбиясы менен бирге каралган.

Жогорудагы тарбиялык факторлор, тарбиячылар жана тарбиянын түрлөрү, методдору, формалары жана каражаттары түздөн-түз элдин этникалык тарбиялоо маданияты менен тагыз байланыштуу болуп, далай кылымдар бою сыналып, апробациядан өтүп, эми бала Манасты тарбиялоого кызмат кылгандыгы, бул процесс кандайча жүргүзүлгөндүгү иште ар тараптуу талдоого алынып, илимий жактан баа берилди, алардын практикалык баалуулугу азыркы учурга да жарактуу экендиги аныкталды.

Кийинки параграф «Манас» эпосунун педагогикалык баалуулуктарын азыркы окуучу жаштарды тарбиялоодо колдонуу боюнча тажрыйбалардын тарыхы жана өнүгүш тенденциялары» деп аталып «Манас» эпосунун педагогикалык баалуулуктарынын үлгүсүндө азыркы балдарды мекенчилдикке тарбиялоонун педагогикалык шарттарын ачып көрсөтүүгө арналды.

Учурдагы негизги парадигмалар катары буга чейин адамзат тарабынан топтолгон бардык билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн жеткирүүгө багытталган илимий-маалыматтык парадигма; окутуу жана билим берүү аркылуу ата мекендик жана жалпы адамзаттык маданий баалуулуктарды окуучуларга өткөрүп берүүгө багытталган маданий парадигма; окуучуларга терең жана кенен интеллектуалдуу билим берүүнү социалдаштыруу менен айкалыштырган инсанга багытталган парадигма (Н.Ишекеев) деп аныктап, аларды талдоого алып көрсөтүп бердик.

Ушул эле параграфта «педагогикалык шарттар» түшүнүгүн талдоодон өткөрдүк жана биздин тема боюнча алардын орчундуулары катары төмөнкүлөр

аныкталды: «Манас» эпосун окутуунун нормативдик-укуктук базалары; «Манас» эпосун окутуу багытындагы илимий-методологиялык иликтөөлөр; илимий-методикалык шарттардын түзүлүшү; мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү жана жайылтуу (Талас районунун К. Нанаев атындагы Арал орто мектебинин мугалими Бектур Исаков, Ж. Баласагын атындагы улуттук университетинде профессор катары дарс берген Советбек Байгазиев, Бишкек шаарындагы №72 мектеп-гимназиясынын мугалими Жыргал Ысманова сыяктуу педагогдордун тажрыйбалары мисал катары көрсөтүлдү); окутуунун заманбап техникалык каражаттарынын жана манасчылардын болушу. Андан ары философиялык, тарыхый, педагогикалык эмгектерге таянып, «патриотизм», «патриот», «патриоттук тарбия» деген түшүнүктөрүн чечмелеп, кыргыз эл педагогикасындагы «Ата Мекен», «Ата журт» деген түшүнүктөргө баа бердик. Студенттерди «Манас» эпосундагы Манастын патриоттуулугунун калыптануу процессин канчалык түшүнө тургандыгы да ушул эле бөлүмдө конкреттүү мисалдардын негизинде аныкталды. Андан ары Манастын образынын негизинде азыркы жаштарды мекенчилдикке тарбиялоонун моделин иштеп чыгып, аны сүрөт түрүндө жарыяладык.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

«Манас» эпосунда бала Манастын инсан, патриот катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролун ачып көрсөтүү жана ошол этнопедагогикалык идеяларды азыркы Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде колдонуунун парадигмаларын, педагогикалык шарттарын, технологияларын иштеп чыгуу менен биз жалпы эмгектен төмөнкүдөй жыйынтактарды чыгардык:

1. «Манас» эпосундагы балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн өнүгүш тенденцияларын жана азыркы абалын аныктоо балдарды патриот инсан катары тарбиялоо боюнча салттык билимдерди изилдөөнүн өнүгүш тарыхын жана азыркы күндүн жалпы картинасын философиялык, педагогикалык, социологиялык аспектиден ачып көрсөтүп, анын кыргыз балдарынын таалим-тарбиясына тийгизген таасирин аныктоого жардам берди. Мына ошол процесске батыл аралашып жаткан жаштарды оң сапаттарга тарбиялоодо элдик педагогикалык мурастардын, анын ичинде «Манас» эпосундагы инсандын калыптануу процессин изилдөөнүн максат-милдеттерине, методологиялык таянычтарына, тарыхый эволюциясына теориялык-практикалык багытта экскурс жүргүздүк жана анда философиялык, фольклористикалык, этнопедагогикалык эмгектердеги идеяларды ишибизде пайдаландык.

2. «Манас» эпосунда мекенчил инсанды тарбиялоонун максаты, милдеттери, факторлору, метод ыкмалары туралуу эмпирикалык билимдер арбын. Анын мазмунундагы бул типтеги педагогикалык билимдер канчалык бай болбосун, фольклорго таандык кубулуштардын так жана толук мүнөздөмөсү катары концепт, фразеологизм, афоризм, императив, эпитет формасында кездешет. «Эрди эл таптайт», – деген эреженин негизинде бала манасты мекенчилдикке тарбиялоо Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу кемеңгер устат – тарбиячылардын көз алдында өтөт. «Туйбаганын туйгузуп, билбегенин билгизип туура жолго салалы» деген идея “табийгый тарбиячылардын” таянган, тутунган принциби болгон. «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары

калыптандыруунун факторлоруна жана «табийгый тарбиячылар» институтуна талдоо жүргүзүү «Манас» эпосундагы инсанды мекенчил атуул катары тарбиялоо тууралуу элдик педагогикалык идеялардын таасирдүүлүгүн далилдеди.

3. Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык формалары, ыкмалары баланы кичинекей кезинен эмгекке жатыктыруу, ишке көнүктүрүү элдик тарбия системасындагы салттык механизмдердин бири катары илгертен эле жашап келген. Бала Манас кыргыз элиндеги ушул салттык тарбиянын нугунда социалдашуу процессинен өткөн: Ошпурга койчулукка берилип, бала Манастын эмгекке бышыгышы жана бул эмгек мектеби Манастын инсан катары калыптанышында башкы ролдордун бирин ойногон. Балага “Жети атаны” таанытуу элдик тарбия салтында туруктуу мотивдерден болуп келген. Бала Манас атасы Жакыптан өзүнүн жети атасы жөнүндөгү тарыхты угат жана үйрөнөт. Жакып өзүнүн чүрпөсүнө ардайым сенин түпкү атаң Каракан, Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланчахан, Аланчахандан Байгур, андан ары барып Ногой, Ногойдон Орозду чоң атаң–деп гениологиялык тарыхый тамырын таанытат. Демек, бала Манастын тарыхый эс-тутуму инсан катары калыптанышында “Жети ата” фактору тарбиялык мааниге ээ болуп, салттык билим Манастын социалдашуусунда чоң таасирин тийгизген.

Атасы Жакыптын, энеси Чыйырдынын жана Алтайдагы акылман карыя Акбалтанын, Ошпурдун кыргыз элинин башынан кечирген кыйын-кезең тарыхы, соңку трагедиясы тынымсыз баланын кулагына куйган аңгемелери Манастын патриоттук сезимдеринин, мекенчил ой жүгүртүүлөрүнүн бүчүрлөнүшүнө жана калыптанышына таасирин тийгизген факторлордон болгон. Жаш Манас элдин кайгылуу тарыхын уккандан кийин, “Үзүлгөндү улоо, чачылганды жыйноо, курама жыйып журт кылуу, кулаалы таптап куш кылуу” жөнүндөгү жыйынтыкка келген. Баланын элдик оюндар аркылуу социалдашуусу-элдик тарбия салтында туруктуу иштеген механизмдердин бири (бала Манастын ат чабыш, ордо атыш ж.б.оюндарга катышуусу. «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандырууда аңгемелешүү, кеңешүү, түшүндүрүү, ишендирүү,

талап кылуу, кеңеш берүү, үйрөтүү, көрсөтүү, үлгү болуу, өтүнүү, буйруу, жатыктыруу, бата берүү, мазактоо, алкыш айтуу, каргоо, сөгүү, күнөөлөө, айыптоо, жазалоо, кайра үйрөтүү жана көнүктүрүү, каалоо жана алкоо, жалынып-жалбаруу, ант, белги берүү (жаңсоо, кол булгалоо, көз кысуу ж.б.), кубаттоо, зекүү, жактырбай кароо, алдоо, керээз, ишеним, осуят, убада, өкүнүү, үгүт-насаат, тыюу, коркутуу, каргыш, тилдөө сыяктуу ж.б методдорого кеңири орун берилген.

4. «Манас» эпосунун баалуулуктарын окуучу жаштарды тарбиялоо багытындагы тажрыйбалар коомдук өнүгүүнүн ар кыл этаптарындагы саясий-идеологиялык шарттарга жараша өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Алардын тутумунда “Манас” дастанынан зыяндуу элемент таап мектептеги таасирин чектөө тенденциялары да болгон. «Манастын жети осуятын» мамлекеттик идеология катары сунушталышы мектептерде мугалимдердин, окуучулардын эпоско таалим-тарбия булагы катары кароо ыкласын жаратууга өбөлгө болду.

Азыркы шартта «Манас» эпосун мекенчил инсандарды тарбиялоодо колдонуу багытында укуктук, саясий-идеологиялык, педагогикалык шарттар жетиштүү. Ошого карабастан бул иште демилгелүүлүк, жаратмандыкка караганда даяр шаблондорго ыктоо басымдуулук кылып келүүдө. Азыркы күндө Кыргызстандын жаштарын тарбиялоого пайдалануунун парадигмаларын жана педагогикалык шарттарын белгилөө менен биз учурдагы жаштарды мекенчил кылып тарбиялоодо улуу эпостун өрнөгү таасирдүү экендигин көрдүк жана аны педагогикалык процеске чыгармачылык менен колдонууга мүмкүн боло тургандыгына ынандык.

Практикалык сунуштар:

1. «Манас» эпосун окутууда окутуучу улуу эпопеянын тереңинде жаткан элдин тарбиялык ойлорун окуучулардын жана студенттердин жан дүйнөсүнө сиңдирүүгө жетишиши керек.

2. Манастын образынын негизинде азыркы жаштарды мекенчилдикке тарбиялоого жетишүү үчүн окутууда жаңы, интерактивдүү ыкмаларды колдонуу талап кылынат.

3. Баатыр баланын образы аркылуу жаштардын мекенчилдик сезимдерин жогорулатууда элдик тарбиялык салттарды азыркы жүрүм-турум эрежелери менен айкалыштырып кароо жана мисалдар аркылуу бекемдөө зарыл.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдиев, Т. «Манас» эпосундагы байыркы ат коюу салтынын чагылышы // «Манас» жана кыргыз салты» деген темада Эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары [Текст] / Т. Абдиев. – Үрүмчү (Кытай Эл республикасы), Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун материалдары-21,2. – 619-621-бб.
2. Абдиева, Ж. «Манас» эпосундагы буюмдарга болгон ырымдардын чагылдырылышы: «Манас» жана кыргыз салты» деген темада Эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары [Текст] / Ж. Абдиева. – Үрүмчү (Кытай Эл республикасы), Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун материалдары-21,2. – 186-193-бб.
3. Абдиева, Ж.К. «Манас» эпосундагы жер-сууга табынуу ырымдарынын чагылдырылышы // «Кыргыз жана Карахандар каганаттары» IV Эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баяндамалардын жыйнагы [Текст] / Ж.К. Абдиева. – Бишкек, 2015. – 321-329-бб.
4. Абдылдаев, Э. Об эволюционном развитии эпоса «Манас» [Текст]: автореф. дис. . канд. филол. наук: 10.07.07 / Э. Абдылдаев. – Фрунзе, 1967. – 28 с.
5. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э. Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 264 б.
6. Абдылдаев, Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. Сын макалалар [Текст] / Э. Абдылдаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 96 б.
7. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун историзми [Текст] / Э. Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1987. – 157 б.
8. Абдымомунова, Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст]: пед. илим. канд. дис. . автореф.: 13.00.01. / Г.А. Абдымомунова. – Бишкек, 2009. – 19 б.
9. Абдыразаков, А. «Манастаануу» курсунун жаңы программасы [Текст] / А. Абдыразаков // Кутбилим. – 2008. – 11-апр.

10. Абдыракунов, Т. Бабалардан калган сөз. Адабий изилдөө [Текст] / Т. Абдыракунов. – Фрунзе: Адабият, 1990.
11. Абрамзон, С.М. Этнографическая работа в Киргизии [Текст] / С.М. Абрамзон // Советская этнография. – 1931. – №1-2.
12. Абрамзон, С.М. Современное манапство в Киргизии [Текст] / С.М. Абрамзон // Советская этнография. – 1931. – №3-4.
13. Абрамзон, С.М. Очерк культуры киргизского народа [Текст] / С.М. Абрамзон. – Фрунзе: 1946. – 123 с.
14. Абрамзон, С.М. К семантике киргизских этнономов [Текст] / С.М. Абрамзон // Советская этнография. – 1946. – №3. – С. 155-159.
15. Абрамзон, С.М. Киргизский национальный узор [Текст] / С.М. Абрамзон // Советская этнография. – 1950. – №1. – С. 146-157.
16. Абрамзон, С.М. Полевые этнографические работы в Киргизской ССР в 1953 г. [Текст] / С.М. Абрамзон // Советская этнография. – 1954. – №2. – 155-158 с.
17. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Абрамзон. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999. – 895 б.
18. Абрамович, Г.Л. Введение в литературоведение [Текст] / Г.Л. Абрамович. – М.: Просвещение, 1975. – 352 с.
19. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз. Шериев Ж., Муратов, А. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 120 б.
20. Адиев, К. «Манас» эпосундагы салыштырууларды окутуу [Текст] / К. Адиев // Мугалимдер газетасы. – 1989. – 21-июль.
21. Айдаркулов, К. «Манас» эпосундагы элдик оюндар [Текст] / К. Айдаркулов. – Бишкек, 1994.
22. Айтматов, Ч. Асман жана сөз. «Манас» Саякбай энциклопедиясы: Академик А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Принт Экспрес. – 2016. – 6-9-бб.

23. Айтматов, Ч. Цена – жизнь [Текст] / Ч. Айтматов // Литературная газета. – 1986. – 13-авг.
24. Айтматов, Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу / китепте: Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы [Текст] / Түз. А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик. – 2009. – 8-т. – 9-19-бб.
25. Акимкулова, Г.А. Использование этнопедагогической лексики как средства взаимосвязанного изучения родной (киргизской) и русской литератур: На материале эпоса «Манас» и «Слово о полку Игореве» [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук. 13.00.01 / Г.А. Акимкулова. – М., 2001. – 20 с.
26. Акматалиев, А. «Манастын жети осуяты» [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1998. – 424 б.
27. Акматалиев, А. Баба салты, эне адеби: элдик салт [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Баласагын, 1993. – 220 б.
28. Акматалиев, А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2002. – 400 б.
29. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 348 б.
30. Акматалиев, А.А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек, 2000. – 224 б.
31. Акматалиев, А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: AVRASYA SAYINCILIK, 2010. – 940 б.
32. Акматов, Б. «Манас» эпосун окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б. Акматов // Мугалимдер газетасы. – 1990. – 21-сент.
33. Акматов, К. Манастын атын ким койгон? [Текст] / К. Акматов // Кыргыз туусу. – 1994. – 31-май.
34. Акматова, К. «Манас» эпосундагы топонимдер // «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы: Эл аралык симпозиумдун тезистерин [Текст] / К. Акматова. – Бишкек, 1995. – 200 б.
35. Акмолдоева, Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас») [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1996. – 219 с.

36. Акмолдоева, Ш.Б. К проблеме философского исследования эпоса «Манас» // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы международного научного симпозиума, посв. 1000-летию эпоса «Манас» [Текст] / Ш. Акмолдоева. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – С. 167-168.

37. Алахан, С. «Манас» эпосундагы байыркы ат коюу салтынын чагылышы // «Манас» жана кыргыз салты» деген темада Эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары [Текст] / С. Алахан. – Үрүмчү (Кытай Эл республикасы), Шиньжан «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21,2. – 130-138-бб.

38. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / Алимбеков А. – Бишкек: Алтын тамыр, 2001 – 42 б.

39. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / Алимбеков А. – Бишкек: Алтын тамыр, 1997. – 62 б.

40. Алимбеков, А. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования [Текст]: автореф. дис. . д-ра пед. наук: 13.00.01 / А. Алимбеков. – Бишкек, 2010. – 42 с.

41. Алимбеков, А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики (На материале педвузов Киргизии): [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук: / А. Алимбеков: 13.00.01. – М., 1990. – 25 с.

42. Анаркулов, Х.Ф. Кыргыз эл оюндары [Текст] / Анаркулов Х.Ф. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 246 б.

43. Анаркулов, Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры и физические упражнения [Текст] / Анаркулов Х.Ф. – Бишкек, 2003. – 205 с.

44. Анаркулов, Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность [Текст] / Анаркулов Х.Ф. – Бишкек, 2003. – 284 с.

45. Анаркулов, Х.Ф. Пути повышения эффективности физического воспитания школьников на основе учёта региональных факторов и народных подвижных игр (на материале Киргизской ССР) [Текст]: дис. . д-ра пед. наук: / Х.Ф. Анаркулов: 13.00.01. – Бишкек, 1980. – 319 с.

46. Андреев, В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности [Текст] / В.И. Андреев. – Казань: КГУ, 1988. – 238 с.
47. Анисимов, С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление [Текст] / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1998. – 253 с.
48. Апыш, Б. Педагогика [Текст] / Б. Апыш, Д. Бабаев, Т.А. Жоробеков. – Ош, 2003. – 440 б.
49. Апышов, Б. Тарбия жараяны [Текст]: окуу куралы / Б. Апышов. – Бишкек, 2008. – 126 б.
50. Аристов, Н.А. Усуни и кыргызы или кара-киргизы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Ч. I-II [Текст] / Н.А. Аристов. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.
51. Арсалиев, Ш.М.-Х. Использование произведений национальной культуры в подготовке учителей начальных классов [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук: 13.00.01 / Ш.М. Арсалиев. – М., 1993. – 23 с.
52. Артыкбаев, К. Кыргыз адабияты. 11-класс үчүн окуу китеби: 1-бас [Текст] / К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 288 б.
53. Асаналиев, К. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү [Текст] / К. Асаналиев, Р. Кыдырбаева. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1961. – 126 б.
54. Асмус, В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики: Сборник статей [Текст] / В.Ф. Асмус. – М.: Искусство, 1968. – 654 с.
55. Атокуров, С. Кыргыз этнографиясы [Текст]: Окуу куралы / С. Атокуров. – Бишкек, 1995. – 240 б.
56. Афанасьева, А.Б. Этнокультурное образование в России: Теория, история, концептуальные основы. Монография [Текст] / А.Б. Афанасьева. – СПб: Университетский образовательный округ, 2009.
57. Байгазиев, С. Балдарга Манас баатыр жөнүндө [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, Гүлчынар, 2008. – 164 б.

58. Байгазиев, С. Манастаануу: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, Гүлчынар, 2010. – 176 б.
59. Байгазиев, С. «Манас» эпосунун педагогикасы // китепте: Манастаануу: окуу китеби [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2013. – 352-382-бб.
60. Байгазиев, С.О. «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нактары [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2014. – 600 б.
61. Байгазиев, С. Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: AS Print, 2016. – 68 б.
62. Байгазиев, С. «Манас» эпосундагы баланы эркин тарбиялоо философиясы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2012. – 64 б.
63. Байгазиев, С. «Манастын» ата-эне жөнүндөгү этнопедагогикалык осуяты [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2012. – 62 б.
64. Байгазиев, С. Улуу Манас улутубуздун дил жана тил бешиги [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, Эркин-Тоо, 1995. – 80 б.
65. Байгазиев, С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С. Байгазиев, Б. Жээнбеков // Кутбилим, 2010. – 20-авг.
66. Байгазиев, С.О. «Манас» эпосу: Каныкейдин улуу махабаты жана анын образынын рухий-адептик, патриоттук сабактары [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2013. – 84 б.
67. Байгазиев, С.О. «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуу: абалы, проблемалары, милдеттери [Текст] / С. Байгазиев // Кутбилим, 2011. – 21-июль.
68. Байгазиев, С. Ак калпак кыргыздын рух дөөлөтү: этика жана этнопедагогика [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2015. – 292 б.
69. Байтова, Ф.Т. ЖОЖдордо этнопедагогикалык билим берүүнүн мазмунун «Манас» эпосунун таалим-тарбия дөөлөттөрү аркылуу өркүндөтүүнүн

жолдору [Текст] / Ф.Т. Байтова // Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2014. – 57-62-бб.

70. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоонун азыркы абалы [Текст] / Ф.Т. Байтова // Наука и новые технологии. – Бишкек. – 2010. – №6. – 200-203-бб.

71. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоонун мазмуну жана структурасы, критерийлери [Текст] / Ф.Т. Байтова // «Манас» эпосунун феномени» Республикалык илимий-практикалык конференциянын жыйнагы. – Бишкек, 2013. – 83-87-бб.

72. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосу мугалимдин этнопедагогикалык билимдеринин кенчи катары [Текст] / Ф.Т. Байтова // Известия ВУЗов. – Бишкек, 2009. – №9. – 243-246-бб.

73. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосундагы түрк элдеринин биримдиги [Текст] / Ф.Т. Байтова // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, 2014. – №4. – 192-194-бб.

74. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосундагы эл достугу, ынтымак, биримдик идеяларынын берилиши [Текст] / Ф.Т. Байтова // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2012. – №2. – 99-100-бб.

75. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосунун руханий дөөлөттөрү магистрлерге этнопедагогикалык билим берүүнүн кенчи катары [Текст] / Ф.Т. Байтова // ОшМУнун Жарчысы. – Ош, 2011. – №3. – 133-136-бб.

76. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосунун таалим-тарбия дөөлөттөрү аркылуу этнопедагогикалык билим берүүнүн мазмунун иштеп чыгуунун теориялык негиздери [Текст] / Ф.Т. Байтова // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2014. – №4. – 194-196-бб.

77. Байтова, Ф.Т. Болочок мугалимдерге «Манас» эпосунун педагогикалык дөөлөттөрү жөнүндө [Текст] / Ф.Т. Байтова // Вестник Исык-Кульского университета. – Каракол, 2011. – №30. – II часть. – 34-38-бб.

78. Байтова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо [Текст]: пед. илим. канд. дис. . автореф. / Ф.Т. Байтова. – Бишкек, 2016. – 22 б.

79. Байтова, Ф.Т. Проблемы этнопедагогической подготовки будущего учителя на материалах эпоса «Манас» [Текст] / Ф.Т. Байтова // Педагогика и психология. – Алматы, 2012. – №1. – С. 37-40.

80. Байтур, А. Кыргыз тарыхы [Текст] / А. Байтур. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 346 б.

81. Бакиева, Г.А. «Манас» и самосознание кыргызской культуры // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы международного научного симпозиума, посв. 1000-летию эпоса «Манас» [Текст] / Г.А. Бакиева. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – С. 170-173.

82. Бактыгулов, Дж.С. Основные этапы истории изучения эпоса «Манас» // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы международного научного симпозиума, посв. 1000-летию эпоса «Манас» [Текст] / Дж.С. Бактыгулов, Ж.Д. Самиева. – Бишкек, 1995. – С. 23-25.

83. Бактыгулов, Дж.С. «Манас» эпосу жана кыргыз элинин түзүлүшү // китепте: Алп манасчы [Текст] / Дж.С. Бактыгулов. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 32-35-бб.

84. Бактыгулов, Дж.С. К истории организации и проведения научной конференции по изучению эпоса «Манас» в июне 1952 года в Бишкеке // китепте: «Манас» – улуу рух [Текст] / Дж.С. Бактыгулов. – Бишкек, 1995. – С. 191-193.

85. Батаканова, С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру. . автореф.: 13.00.01; 13.00.02 / С.Т. Батаканова. – Бишкек, 2010. – 38 б.

86. Бартольд, В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана / Сост. О. Караев [Текст] / В.В. Бартольд. – Бишкек, 1996. – 608 с.

87. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.

88. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1990. – 536 с.
89. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
90. Бектенов, З. Кыргыздын элдик оюндары. Национальные игры кыргызского народа [Текст] / З. Бектенов, Ю. Мусин. – Фрунзе, 1978. – 140 б.
91. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений в 13 т. [Текст] / В.Г. Белинский. – М.: АН СССР, 1954. – Т.5. – 537 с.
92. Белинский, В.Г. Тандалган чыгармалар [Текст] / Түз. Ж. Абдраимов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 274 б.
93. Бердяев, Н.А. О рабстве и свободе человека [Текст] / Н.А. Бердяев // Мир философии: Книга для чтения. Человек. Общество. Культура. – М.: Просвещение, 1984. – 325 с.
94. Бердяев, Н.А. Самопознание [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 445 с.
95. Бердяев, Н.А. Духовный кризис интеллигенции [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – 389 с.
96. Бернштам, А.Н. Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас» [Текст] / А.Н. Бернштам. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1946.
97. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст] / М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 550 б.
98. Борбугулов, М. «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы [Текст] / М. Борбугулов. – Бишкек, 2004. – 159 б.
99. Валиханов, Ч.Ч. (Уэлиханов Ш.Ш.) Тандалмалар [Текст] / Ш.Ш. Уэлиханов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 596 б.
100. Волков, Г.Н. Письма о «Манасе» [Текст] / Г.Н. Волков // Литературный Кыргызстан. – 1971. – №1. – С. 71-81.

101. Волков, Г.Н. Этнопедагогика. Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений [Текст] / Г.Н. Волков [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: АСАДЕМА, 2000. – 176 с.
102. Волков, Г.Н. Созвездия земли: избранная педагогическая публицистика [Текст] / Г.Н. Волков. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1979. – 460 с.
103. Волков, Г.Н. Народная педагогика [Текст]: Краткий словарь-справочник / Г.Н. Волков. – М., 1996. – 54 с.
104. Волков, Г.Н. Педагогика любви: Избранные этнопедагогические сочинения: В 2 т. [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: Магистр-Пресс, 2002. – Т.2. – 460 с.
105. Волков, Г.Н. Педагогика национального спасения: Избранные этнопедагогические сочинения [Текст] / Г.Н. Волков. – Элиста, 2003.
106. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: Владос, 1999. – 168 с.
107. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1974. – 367 с.
108. Гуляев, Н.А. Теория литературы [Текст] / Н.А. Гуляев. – М.: Высшая школа, 1977. – 271 с.
109. Гуляев, Н.А. Теория литературы в связи с проблемами эстетики [Текст] / Н.А. Гуляев, А.Н. Богданова. – М.: Высшая школа, 1970. – 379 с.
110. Дахужева, З.К. Этнокультурное ориентирование образовательной системы региона: Научно-педагогические основы и опыт реального функционирования в республике Адыгея [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук: 13.00.01: / З.К. Дахужева. – Майкоп, 2003. – 18 с.
111. Джапанов, А. Ак баталар. Алкоолор (Алкыш). Ырым-жырымдар [Текст] / А. Джапанов. – Бишкек, 2014. – 496 б.
112. Добролюбов, Н. А. [Текст] / Сост. и вступ. статья Б.Я. Бухштаба. – М.: Советская энциклопедия, 1969.

113. Жаманкараев, А. Географические названия Казахстана в эпосе «Манас» / Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира // Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас», 27-28 августа, 1995 г. [Текст] / А. Жаманкараев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – С. 68-70.
114. Жапаров, А.З. Кар жиликке байланышкан ырымдар // Обычай, традиции и обряды народов Востока [Текст] / А.З. Жапаров. – Бишкек, 2000. Вып. – С. 45-48.
115. Жирмунский, В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика [Текст] / В.М. Жирмунский. – М.: Наука, 1997. – 407 с.
116. Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос [Текст] / В.М. Жирмунский. – Л.: Наука, 1974. – 727 с.
117. Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение [Текст] / В.М. Жирмунский. – Л.: Наука, 1979. – 386 б.
118. Жумалиев, К. Манасчылар тууралуу түшүнүк берүү [Текст] / К. Жумалиев // Эл агартуу, 1987. – №5. – 48-54-бб.
119. Жумаш уулу З. «Манас» жомогундагы Ошбур шаары // «Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты» деген темада 2016-жылдын 22-24-майында ЖАМУда өткөн илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары [Текст] / З. Жумаш уулу. – Бишкек, 2016. – 294-297-бб.
120. Жусупов, К. Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой чабыт / Кыргыздар [Текст] / Түз. К. Жусупов, К. Иманалиев. – Бишкек: Учкун, 2002.
121. Жусупов, К. Байыркынын издери [Текст] / К. Жусупов. – Бишкек, 2001. – 325 б.
122. Зверева, М.В. О понятии «дидактические условия» [Текст] / М.В. Зверева. – М.: Педагогика. – 1987. – №1. – С. 29-32.
123. Ибраимов, К. «Манас» эпопеясы – кыргыз элинин рухий феномени // «Манас» Ааламы: манастануу-фольклортуануу илимий журналы [Текст] / К. Ибраимов. – 2016. – №1. – 130-б.

124. Измайлов, А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.

125. Ипполитова, Н.В. Теория и практика подготовки будущих учителей к патриотическому воспитанию учащихся [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Н.В. Ипполитова. – Челябинск, 2000. – 383 с.

126. Иптаров, С. Манасьят – духовная основа возрождения культуры народа [Текст] / С. Иптаров // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – 1995. – №4. – С. 9-16.

127. Иптаров, С. Три священных символ-понятия в педагогической пансофии киргизов // Народная педагогика и современные проблемы воспитания: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции [Текст] / С. Иптаров. – Ч.1. – Чебоксары: 1991. – С. 84-88.

128. Ишекеев, Н. Устаранын мизинде оодарылган дүйнөдө жашаган Токтогул Сатылганов [Текст] / Н. Ишекеев // Жетиген. – 2016. – №2(69). – февраль. – 23-24-бб.

129. Кадыркулов, А. Кыргыздын тыюу ырымдары [Текст] / А. Кадыркулов // Адеп. – 2011. – №5. – 31-34-бб.

130. Кадыров, Ы. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар [Текст] / Ы. Кадыров. – Бишкек, 2011. – 208 б.

131. Керимов, Д. Айкөл Манас оюндары [Текст] / Д. Керимов. – Бишкек: Улуу тоолор, 2016. – 208 б.

132. Кодоров, Б.А. Некоторые вопросы исследования географических названий эпоса Манас» / Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира // Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас» 27-28 августа, 1995 г [Текст] / Б.А. Кодоров. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 128 с.

133. Койчуманов, Ж. Макал-ылакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор [Текст] / Ж. Койчуманов, Ы. Кадыров. – Бишкек, 2012 – 540 б.

134. Кочкунов, А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). Монография [Текст] / А.С. Кочкунов. – Бишкек, 2013.
135. Кыдыралиев, К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы [Текст] / К. Кыдыралиев. – Бишкек, 2010. – 488 б.
136. Кыдырбаева, Р.З. Эпос «Манас» [Текст]: Генезис. Поэтика. Сказительство / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек, 1996. – 393 с.
137. Кыдырбаева, Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р.З. Кыдырбаева, К. Асаналиев. – Бишкек, – 572 б.
138. Кыдырбаева, Р.З. «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө маселелери [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек, 1984.
139. Кыдырбаева, Р.З. Генезис эпоса «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1980. – 278 с.
140. Кыдырбаева, Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1967. – 245 с.
141. Кыдырбаева, Р.З. Сказительское мастерство манасчи [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1984. – 118 с.
142. Кыдырбаева, Р.З. Специфические особенности варианта эпоса «Манас» в сказании М. Чокморова [Текст] / Р.З. Кыдырбаева // в книге: «Манас» эпосунун варианттары. – Фрунзе: Илим, 1988. – 157 с.
143. Кыдырбаева, Р. «В начале было слово...» [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек, 2013. – 324 с.
144. Кырбашев, К. «Манас» эпосунун стили [Текст] / К. Кырбашев. – Фрунзе: Илим, 1983. – 174 б.
145. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз. Шериев Ж., Муратов, А. – Бишкек, 1994. – 158 б.
146. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Толуктоолор менен 2-бас [Текст] / Түз. Ж. Шериев, А. Муратов. – Бишкек, 2003. – 200 б.
147. Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук

борбору. Башкы редактор: Ү. Асанов, жооптуу редактор: А. Акматалиев. – Бишкек, 2004. – 408 б.

148. Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн) [Текст] / Түз. С. Байгазиев, А. Муратов. – Бишкек: Билим, 2014. – 48 б.

149. Кыргыздар [Текст] / Түз. К. Жусупов, К. Иманалиев. 10 томдук. 1-Т. – Бишкек, 2004. – 269-270-бб.

150. Лихачев, Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени [Текст] / Д.С. Лихачев. – Л., 1985. – 306 с.

151. Лихачев, Д.С. О филологии [Текст] / Д.С. Лихачев. – М.: Высшая школа, 1989. – 208 с.

152. Лихачев, Д.С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси [Текст] / Д.С. Лихачев. – М.: Современник, 1990. – 670 с.

153. Лосев, А.Ф. Философия. Мифология. Культура [Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.

154. Мамбетакун, М. «Манас» эпосунун нварианттары жана манасчылык. Баш сөзүн жазган жана басмага даярдаган Ч. Субакожоева [Текст] / М. Мамбетакун. – Бишкек: Нур-Ас, 2014. – 319 б.

155. Мамбетакун, М. Кыргыз эл ооз адабиятынын Памир мектеби: [Текст] / М. Мамбетакун. – Үрүмчү, 2009. – 347 б.

156. Мамбеттурду, М. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык [Текст] / М. Мамбеттурду. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1998.

157. Мамыров, М. Ордо оюнунун тарыхы [Текст] / М. Мамыров // Кыргызстан маданияты. – 1992. – №2-9-январь. – 15-б.

158. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 1-китеп. С. Каралаевдин варианты б-ча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 247 б.

159. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 2-китеп. С. Каралаевдин варианты б-ча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 449 б.

160. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 3-китеп. С. Каралаевдин варианты б-ча академиялык басылышы. – Бишкек, Кыргызстан, 1998. – 787 б.
161. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 1-китеп. С. Орозбаковдун варианты б-ча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 296 б.
162. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 2-китеп. С. Орозбаковдун варианты б-ча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 799 б.
163. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 3-китеп. С. Орозбаковдун варианты б-ча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 666 б.
164. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 4-китеп. С. Орозбаковдун варианты б-ча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 366 б.
165. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] /. С. Каралаевдин варианты б-ча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 1-китеп. – 446 б.
166. Манас. Эпос. Биринчи бөлүк. 1-китеп. Кыскартылып бириктирилген вариант. – Бишкек: Кыргыз китеп борбору, 2014. – 80-б.
167. Манас: 1-бөлүк. Тоголок Молдо-Байымбет Абдыракман уулунун варианты [Текст] / Түз. О. Сооронов. – Бишкек: Турар, 2013. – 680 б.
168. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча. 1-т. [Текст] / Түз. А. Жайнакова, А. Акматалиев. – Бишкек: Турар, 2010 – 1005 б.
169. Манас: Жүсүп Мамай – Manas: Jusup Mamaу [Текст] / Ж. Мамай. – Үрүмчү, 2014. – 562-б.
170. «Манас»: Саякбай энциклопедиясы [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Принт Экспрес. – 2016. – 1416 б.
171. Манаска карап түздөнөлү [Текст] / Талас районундагы Арал орто мектебинин мугалими Бектур Исаков менен журналист М. Токторовдун маеги // Кутбилим, 2007. – 2-фев.
172. Мелетинский, Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и археологические памятники [Текст] / Е.М. Мелетинский. – М.: Восточная литература, 1963. – 462 с.

173. Мифологический словарь [Текст] / Гл. ред. Е.М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990.– 672 с.
174. Мифы народов мира [Текст] / Под ред. Токарева С.А. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – Т.1. – 671 с.
175. Министр Д. Нур уулунун жарлыгы [Текст] / Д. Нур уулу // Кутбилим 2006. – 15-дек.
176. Молдобаев, И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 312 с.
177. Молдобаев, И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 148.
178. Молдокулова, Д.Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде жана турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы) [Текст]: тарых. илим. канд. дис. . автореф.: 07.00.07 / Д.Т. Молдокулова. – Бишкек, 2014. – 24 б.
179. Муратов, А. Аталар сөзү – акылдын көзү. Адеп аңгемелери [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Айат, 2015. – 192 б.
180. Муратов, А. Балдарга багышталган элдик салттар жана тойлор [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Айат, 2015. – 52 б.
181. Муратов, А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] / А. Муратов Ж., Шериев, К. Исаков – Бишкек: Айат, 2014. – 392 б.
182. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2011. – 604 б.
183. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: элдик ишенимдер, тыйымдар жана табыркалар. 2-китеп [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Айат, 2016. – 240 б.
184. Муратов, А. Кыргыз этнопедагогикасы. Педагогикалык адистик берүүчү жогорку окуу жайларынын студенттери, магистрлери үчүн окуу китеби. I китеп [Текст] / А. Муратов, Б. Тажикова, К. Акматов. – Ош, 2015. – 264 б.

185. Муратов, А. Саякбай Каралаевдин вариантындагы педагогикалык көз караш // «Манас»: Саякбай энциклопедиясы: Академик А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында [Текст] / А. Муратов. – Бишкек. – 2016. – 942-б.

186. Муратов, А.Ж. «Манас» эпосундагы педагогикалык ойлор [Текст] / А. Муратов // «Цивилизациялардын кесилишиндеги – тил, маданият, коомдук аспекти» [Текст] / А. Муратов. Япония. Цукуба университети, БГУ. – Цукуба, 2014. – Т.І. – 189-192-бб.

187. Муратов, А. «Манас» жана элдик илим: Эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары [Текст] / А. Муратов. – Үрүмчү (Кытай эл республикасы), Шиңжан «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. – 174-177-бб.

188. Муратов, А. «Манас» эпосу жана математика [Текст] / А. Муратов // Кутбилим, 2016, 30-ноябрь. – 11-б.

189. Муратов, А. «Манас» эпосундагы элдик медицина. «Айтматов окуулары-2016» Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Мукай, 2016. – 290-296-бб.

190. Муратов, А. «Манас» эпосундагы аскерий билимдер // «Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты» аттуу илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалар жана макалалар жыйнагы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2016. – 346-351-бб.

191. Муратов, А. «Манас» эпосундагы элдик географиялык жана математикалык билимдер / «Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар» Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2016. – №1. – 388-395-бб.

192. Муратов, А. «Манас» эпосундагы элдик тарбиялык салттар: К.К. Юдахиндин 125 жылдыгына карата илимий конференциянын материалдары [Текст] / А. Муратов. – ОшМУнун Жарчысы. – 2015. – №4, 3-чыг. – 197-203-бб.

193. Муратов, А. Ат этнопедагогикасы – Айтматовдо [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2005. – 54 б.

194. Муратов, А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2013. – 554 б.

195. Муратов, А. Кыргыздардын ботаникалык жана зоологиялык салттуу билимдери // Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү» аттуу илимий-практикалык конференциянын жыйнагы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2016. – 96-100-бб.

196. Муратов, А. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги жана алардын «Манас» дастанында чагылдырылышы // «Энесайлык данакер этнограф» аттуу илимий-практикалык конференциянын жыйнагы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2016. – 220-227-бб.

197. Муратов, А. Кыргыздардын элдик географиялык билимдери жана «Манас» эпосу. 1-макала. // «Педагогикалык билим берүүнүн өнүгүү перспективалары жана көйгөйлөрү» аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст] / А. Муратов // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2016. – №2. – 313-316-бб.

198. Муратов, А. Кыргыздардын элдик географиялык билимдери жана «Манас» эпосу. 2-макала // «Педагогикалык билим берүүнүн өнүгүү перспективалары жана көйгөйлөрү» аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст] / А. Муратов / И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2016. – №2. – 317-320-бб.

199. Муратов, А. Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы педагогикалык көз караш // «Манас» Сагымбай энциклопедиясы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1089-1093-бб.

200. Муратов, А. Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы элдик билимдер // «Манас» Сагымбай энциклопедиясы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1147-1150-бб.

201. Муратов, А. Саякбай Каралаев – этнопедагог-айтуучу // «Коомдогу социалдык-экономикалык жаңылануу шартында педагогикалык кадрларды сапаттуу даярдоо: проблемалары жана өнүгүү тенденциялары» Эл аралык

илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст] // КУУнун Жарчысы / А. Муратов. – Бишкек, 2016. – 269-274-бб.

202. Муратов, А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2006. – 204 б.

203. Муратов, А. Элдик математикалык билимдер жана «Манас» эпосу / «Маданий байланыштарды куруу: тил, адабият, котормо жана журналистика» VIII Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст] / А. Муратов // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – Бишкек, 2016. – №4. – 149-153-бб.

204. Мурзакметов, А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. 1-китеп [Текст] / А.К. Мурзакметов. – Ош, 2005. – 110 б.

205. Мурзакметов, А.К. Кыргыздардын баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар жана ишенимдер (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча) [Текст]: тарых илим. канд. . дис. автореф.: 07.00.07 / А. Мурзакметов. – Бишкек, 2007. – 19 б.

206. Мусаев, С. Каныкейдин образы («Манас» эпосунун элдүүлүк проблемалары) [Текст]: автореф. дис. . канд. филол. наук / С. Мусаев. – Фрунзе, 1963. – 25 с.

207. Мусаев, С. Эпос «Манас» [Текст] / С. Мусаев. – Фрунзе: Илим, 1979. – 205 с.

208. Мусаев, С. Манастаануу илиминин тарыхы // Мусаев С. Тандалма илимий эмгектердин эки томдугу [Текст] / С. Мусаев. – Бишкек, 2015. – 346 б.

209. Найн, А.Я. О методологическом аппарате диссертационных исследований [Текст] / А.Я. Найн // Педагогика. – 1995. – №5. – С. 44-49.

210. Наурызбай, Ж.Ж. Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников [Текст]: автореф. дис. . д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ж.Ж. Наурызбай. – Алматы, 1997. – 45 с.

211. Николаев, В.А. Теория и методика формирования этнопедагогической культуры учителя [Текст]: автореф. дис. . д-ра пед. наук: 13.00.01 / В.А. Николаев. – М., 1998. – 53 с.

212. Николаева, Н.Н. Образы чудовищ-мангадхаек и женщин-богатырш в героическом эпосе бурят: функции, семантика и поэтика [Текст]: дис. . канд. филол. наук: 10.01.09 / Н.Н. Николаева. – Улан-Удэ, 2005.– 350 с.
213. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М.: Мир и образование, 2007. – 640 с.
214. Озмитель, Е.К. Теория литературы [Текст] / Е.К. Озмитель. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 172 с.
215. Омурзаков, Д. Киргизские народные игры [Текст] / Д. Омурзаков, Ю. Мусин. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 88 с.
216. Ормонов, Т. Идеи военно-патриотического воспитания в эпосе «Манас» // Проблемы воспитания (материалы XIII республиканских педагогических чтений [Текст] / Т. Ормонов. – Фрунзе, 1971. – 65-66-6б.
217. Ормонов, Т. Мудрые заповеди народа [Текст] / Т. Ормонов // Семья и школа. – 1977. – №11.
218. Ормонов, Т. Педагогическая пансофия киргизского народа [Текст] / Т. Ормонов // Советская педагогика. – 1978. – №1. – С. 128-134.
219. Ормонов, Т. Педагогические воззрения древних киргизов. Эпос «Манас» [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. Ормонов. – Казань, 1972. – 20 с.
220. Орозалиев, Э. Түрк элдеринин баатырдык дастандары жана «Манас» эпосунда «Ат коюу» жөрөлгөсү // Эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары [Текст] / Э. Орозалиев. – Үрүмчү (Кытай Эл республикасы), Шиңжан «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. – 486-488-бб.
221. Орозобекова, Ж. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары [Текст] / Ж. Орозобекова. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 200 б.
222. Осмонова, С.К. Традиционные свадебные обряды кыргызов юго-запада Ферганской долины (конец XIX начало XX вв.) [Текст]: автореф. дис. . канд. ист. наук: 07.00.07 / С.К. Осмонова. – Бишкек, 2014. – 23 с.

223. Оторбаев, Б. «Манас» үчилтигин V жана VI класстарда окутуу [Текст] / Б. Оторбаев // Эл агартуу. – 1997. – №7-9.
224. Оторбаев, Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун 8-класста окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б. Оторбаев // Эл агартуу. – 1995. – №1.
225. Оторбаев, Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: пед. илим. канд. дис. . автореф.: 13.00.02 / Б. Оторбаев. – Бишкек, 1995. – 20 б.
226. Оторбаев, Б. «Семетей» эпосундагы образдардын маанисин ачуу [Текст] / Б. Оторбаев // Эл агартуу. – 1991. – №11.
227. Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
228. Петросян, А.А. История народа и его эпос [Текст] / А.А. Петросян. – М.: Наука, 1982. – 214 с.
229. Потапов, Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных [Текст] / Л.П. Потапов // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1973. – С. 265-286.
230. Потебня, А.А. Слово и миф [Текст] / А.А. Потебня. – М.: Правда, 1989.
231. Потебня, А.А. Теоретическая поэтика [Текст] / А.А. Потебня. – М.: Высшая школа, 1990.
232. Пропп, В.Я. Фольклор и действительность [Текст] / В.Я. Пропп: Избр. статьи. – М.: Наука, 1976. – 325 с.
233. Пропп, В.Я. Поэтика фольклора [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1998. – 351 с.
234. Путилов, Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора [Текст] / Б.Н. Путилов. – Л.: Наука, 1986. – 244 с.
235. Путилов, Б.Н. Эпическое сказительство: типология и специфика [Текст] / Б.Н. Путилов. – М.: Восточная литература, 1997. – 295 с.
236. Р., Отунбаева: «Кыргыз өкмөтүнө «Манас» эпосун сактоо жана өркүндөтүү жөнүндөгү Мамлекеттик Программаны иштеп чыгууну тапшырам» [Текст] / Р.И. Отунбаева. – Эл ресурс: kabar.kg. – 2011, 20-июль.

237. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. V. Наречие дикокаменных киргизов. – СПб, 1985.
238. Рахимова, М.Р. Кыргызская народная педагогика [Текст] / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова. – Бишкек, 1993.
239. Рахимова, М.Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова, А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2002. – 269 б.
240. Рысбаев, С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек: Билим куту, 2006. – 367 б.
241. Рысбаев, С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. д-ру дис. . автореф.: 13.00.01; 13.00.02. – Бишкек, 2006. – 49 б.
242. Саалиева, Д. «Манас» эпосун окутуу эмнеге муктаж? [Текст] / Д. Саалиева // Мугалимдер газетасы. – 1989. – 3-фев.
243. Саалиева, Д. «Манас» эпосунун текстин үйрөнүү жумуштары [Текст] / Д. Саалиева // Мугалимдер газетасы. – 1990. – 11-май.
244. Саалиева, Д. IX класста манасчылар жөнүндө аңгеме өтүүнүн ыкмалары [Текст] / Д. Саалиева // Эл агартуу. – 1990. – №9.
245. Саалиева, Д. Мектепте «Манас» эпосун үйрөтүүнүн методикасы [Текст]: пед. илим. канд. дис. . автореф.: 13.00.02 / Д.Т. Саалиева. – Бишкек, 1995. – 21 б.
246. Садыков, А. Адабият теориясынын проблемалары [Текст] / А. Садыков, Ж. Төлөев ж.б. – Фрунзе: Илим, 1965.
247. Саипбаев, С.М. Идеи воспитание подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (на материалах малых эпических форм киргизского фольклора [Текст]: автореф. дис. . канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Саипбаев. – Фрунзе, 1979. – 20 б.
248. Саипбаев, С.М. Кыргыз оюндарынын педагогикалык мааниси [Текст] / С.М. Саипбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1976. – 44 б.

249. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) [Текст] / Которгон О. Сооронов. – Бишкек, 1996.
250. Салиев, А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 256 б.
251. Салиев, А. Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Илим, 1962. – 225 с.
252. Салиев, А. Мышление как система [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974. – 247 с.
253. Салиев, А. Человек входит в мир: Сборник статей [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 272 с.
254. Салиев, А. Человеческая психология и искусство [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 308 с.
255. Салиев, А. Что такое мысль: В порядке обсуждения проблемы [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Илим, 1971. – 232 с.
256. Саралаев, М.К. Манастан калган оюндар [Текст] / М.К. Саралаев, М.О. Букуев, С. Мамбеткалиев. – Бишкек, 1995. – 126 б.
257. Саралаев, М.К. «Манас» эпосундагы элдик оюндар жана баатырдык мелдештер // «Физкультура жана спорт». Энциклопедия [Текст] / М.К. Саралаев, Э.Ч. Черикбаев. – Бишкек, 2002. – 120 б.
258. Сарыпбеков, Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү [Текст] / Р. Сарыпбеков. – Фрунзе: Илим, 1977. – 174 б.
259. Сарыпбеков, Р. «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы [Текст] / Р. Сарыпбеков. – Фрунзе: Илим, 1988.
260. Сейтек [Текст] / 4-китеп. Бириктирилген курама вариант. – Фрунзе, 1960. – 266 б.
261. Сейтек: эпос [Текст] / 1-китеп. С. Каралаевдин варианты б-ча. – Бишкек: Адабият, 1991. – 352 б.

262. Сейткулов, Н.А. Қазақ этнопедагогикасындағы бала жасына карай кезеңге бөлүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. ғылым д-ры дис. . автореф.: 13.00.01 / Н.А. Сейткулова. – Түркстан, 2010. – 40 б.
263. Семенов-Тянь-Шанский, П.П. Первая поездка на Тянь-Шань или Небесный хребет до верховья р. Яксарата или Сыр-Дарьи в 1857 г. [Текст] / П.П. Семенов-Тянь-Шанский // Вестник РГО, 1858. – Ч. XXIII.
264. Семенов-Тянь-Шанский, П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. [Текст] / П.П. Семенов-Тянь-Шанский. – М., 1946.
265. Семетей [Текст] / 3-китеп. Жусуп Мамайдын айтуусунда. Араб арибинен азыркы кыргыз арабине түшүргөн К. Кырбашев. – Бишкек: Шам. – 1995. – 284 б.
266. Семетей: эпос [Текст] / 1-китеп. С. Каралаевдин варианты б-ча. – Бишкек: Адабият, 1989. – 344 б.
267. Сооронов, О. «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү [Текст] / О. Сооронов. – Фрунзе, 1981
268. Султан, И. Адабият назариясы [Текст] / И. Султан. – Ташкент: Укутивчи, 1980. – 480 б.
269. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А. Сухомлинский. – Минск, 1981. – 287 с.
270. Сыдыков, А. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер. Монография [Текст] / А. Сыдыков. – Бишкек: Полиграф-ресурс, 2011. – 152 б.
271. Сыдыков, О. Мухтасар тарых-и кыргызийа [Текст] / О. Сыдыков. – Уфа, 1913.
272. Сыдыков, О. Тарых и Шадмания [Текст] / О. Сыдыков. – Уфа, 1914.
273. Тимофеев, М.И. Основы теории литературы [Текст] / М.И. Тимофеев. – М.: Просвещение, 1976. – 464 с.
274. Токторбай уулу, С. Манас ата акыл оюндары [Текст] / С. Токторбай уулу. – Ош, 1998. – 91 б.
275. Томашевский, Б.В. Поэтика: краткий курс [Текст] / Б.В. Томашевский. – М.: GG, 1996. – 126 с.

276. Тыныбек уулу, А. Кыргыздын улуттук оюндары // китепте: Актан [Текст] / Түз. О. Сооронов. – Бишкек: Адабият. – 1991. – 189-242-бб.
277. Уметов Т.Э. Теория и практика высшего образования в Кыргызстане [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / Т.Э. Уметов. – Бишкек, 2002. – 352 с.
278. Уметов, Т.Э. Игра в системе народной педагогики [Текст] / Т.Э. Уметов. – Бишкек, 1998. – 138 с.
279. Урманбетова, Ж.К. Кыргызский образ мира и «Манас»: фактор этнической культуры кыргызов [Текст] / Ж.К. Урманбетова // Эхо науки: Известия НАН КР. – 1996. – №3. – С. 75.
280. Усубалиева, А.С. Кыргыздардагы адамдын өмүр сүрүү циклине байланыштуу каада-салттар (Талас облусунун мисалында) [Текст]: тарых. илим. канд. дис. . автореф. 07.00.07 / А.С. Усубалиева. – Бишкек, 2014. – 23 б.
281. Усупбаева, Э.Р. «Манас» эпосундагы трагедиялуулук [Текст]: филол. илим. канд. дис. ... автореф.: 10.01.09 / Э.Р. Усупбаева. – Бишкек, 2003. – 20 б.
282. Уэлиханов, Ш.Ш. Тандалмалар [Текст] / Ш.Ш. Уэлиханов. – Алматы, Жазушы, 1985. – 596 б.
283. Худяков, Ю.С. Вооружение кыргызского воина в позднем средневековье / Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира // Тезисы международного научного симпозиума, посвящ. 1000-летию эпоса «Манас». [Текст] / Ю.С. Худяков. – Бишкек, 1995. – С. 5-7
284. Худяков, Ю.С. Кыргызы на просторах Азии [Текст] / Ю.С. Худяков. – Бишкек: Сорос-Кыргызстан, 1995.
285. Черикбаев, Э.Ч. Первоначальный этап развития киргизских народных игр и физических упражнений [Текст] / Э.Ч. Черикбаев. – Фрунзе, 1982. – 30 с.
286. Черикбаев, Э.Ч. Физическое и военное воспитание древних киргизов [Текст]: автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Фрунзе, 1990. – 20 с.
287. Чернышевский, Н.Г. Соч. в 2 томах [Текст] / Н.Г. Чернышевский. – М.: Мысль, 1986.

288. Чудинова, В.П. Чтение детей и подростков в России: проблемы и перспективы [Текст] / В.П. Чудинова // Школьная библиотека. – 2003. – №8. – С. 46-53.

289. Шаалы, А.С. Этнопедагогическая подготовка учителя к нравственному воспитанию учащихся тувинской школы на традициях народного этикета [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / А.С. Шаалы. – М., 1997. – 16 с.

290. Шериев, Ж. Адабият теориясы [Текст] / Ж. Шериев, А. Муратов. – Бишкек, 2004. – 178 б.

291. Ысманова, Ж. «Манас менен Каныкей – мекенчилдиктин идеалы жана рухий сулуулуктун улуу өрнөгү», китеби – тарбиянын таянычы // «Адабият жана этнопедагогика – муундарды социалдаштыруунун кубаттуу куралы» илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст] / Ж. Ысманова. – Бишкек, 2016. – 44-45-бб.

292. Юнусалиев, Б. Баш сөз [Текст] / Б. Юнусалиев // китепте: Манас. КБВ. – Фрунзе: 1958. – 3-18-бб.

293. Яковлева, Н.М. Теория и практика подготовки будущего учителя к творческому решению воспитательных задач [Текст]: дис. д-ра пед. наук: 13.00.01 / Н.М. Яковлева. – Челябинск, 1992. – 403 с.